

PERSPEKTIV PÅ HÖGSKOLAN *i ett förändrat Sverige*

Perspektiv på högskolan i ett förändrat Sverige

Högskoleverket • Birger Jarlsgatan 43 • Box 7851, 103 99 Stockholm
tfn 08-563 085 00 • fax 08-563 085 50 • e-post hsv@hsv.se • www.hsv.se

Perspektiv på högskolan i ett förändrat Sverige

Producerad av Högskoleverket i juni 2002

ISBN 91-88874-91-5

Innehåll: Högskoleverket, Utredningsavdelningen

Redaktör: Thomas Furusten

Grafisk form: Högskoleverkets informationsavdelning

Tryck: Lenanders Grafiska, Kalmar, juni 2002

TRYCKT PÅ MILJÖMÄRKT PAPPER

Innehåll

Förord	5
Perspektiv på högskolan	7
Presentation av författarna	11
Det svenska högskolefältet och konkurrensen mellan lärosätena	13
Olika perspektiv på högskolan som fält	14
Några kommentarer om metoden	17
Högskolan under 1990-talet	20
Expansionen av högskolan	20
Fältet av högskoleutbildningar i Sverige	32
Elitutbildningarnas delfält	37
Konklusion	44
Högskolan i kunskapssamhället	49
Massutbildning och livslångt lärande	51
Att göra forskningen till en dynamisk kraft i kunskapssamhället	58
Sammanfattande reflexioner	65
Referenser	68
Förlängda vägar från skola till arbetsliv	71
Hur förändrades ungas etableringsmönster under 1990-talet?	72
Ungdomstidens förändrade villkor	78
Vad innebär denna utveckling för högskolan?	86
Referenser	89
Värderingar och högre studier	93
Vardagslivets förändrade villkor	97
Studier om värderingar och värderingsförändringar	103
Vilken koppling finns mellan värderingar och högre studier?	112
Referenser	114
Förnyade sociala mönster inom och kring högskolan	117
Högskolan som grundläggande arena för etablering	118
Strukturomvandlingen och värdegrunderna	122
Innebörder för den högre utbildningen	125
Slutord	131
Referenser	132
Appendix	135
Börjesson, Broady och Palme	135

Förord

Högskolan får en allt större och delvis annorlunda betydelse i det svenska samhället. Men vad är det som har förändrats? Vilka förändringar har skett inom respektive utanför högskolan? Vad kommer förändringarna att få för innebörder för morgondagens högskola?

När vi funderar på vart högskolan är på väg bör vi kanske inte i första hand söka efter svar. Lika viktigt kan vara att formulera de rätta frågorna. Den här antologin är avsedd att användas som ett redskap i diskussionen. Den bjuder på några perspektiv på Sverige i dag och den situation som den svenska högskolan befinner sig i vid början av 2000-talet.

A handwritten signature in black ink, reading 'Sigbrit Franke'. The script is cursive and elegant, with the first name 'Sigbrit' and the last name 'Franke' clearly distinguishable.

Sigbrit Franke

Perspektiv på högskolan

Det finns många olika sätt att betrakta den svenska högskolan i tvåtusentalets Sverige. Dels finns ett uppifrånperspektiv, det vill säga det offentliga Sveriges syn på utbildningssektorn, de behov som den förväntas fylla och de funktionssätt som ger mest samhällsekonomisk och social nytta. Ett annorlunda perspektiv är studenternas sätt att betrakta den utbildning de väljer och genomgår, i förhållande till vad de själva vill uträtta i sina liv och alla övriga viktiga processer i det egna nuet.

Målsättningen med den här skriften är att ge båda dessa perspektiv utrymme. Därför har vi valt att göra en antologi med inlägg från personer som i andra sammanhang har beskrivit högskolans värld utifrån olika angreppssätt.

Högskolan kan också betraktas inifrån respektive utifrån, efter vad som brukar sammanfattas som *utbud* respektive *efterfrågan* på utbildning och forskning. Det är längs denna dimension antologin kommer att röra sig, i en exposé över några samhällsförändringar och aktuella eller anade tendenser. Den övergripande frågeställningen kan sägas vara om det är något som är ”nytt”, och i så fall vad. En fråga att resa är om det skett något i relationen och samstämmigheten mellan utbildningens utbud och efterfrågan som resultat av samhällsutvecklingen i stort.

Den allmänna, mycket tvära – och i väsentliga stycken globala – ekonomiska utvecklingen bestämmer i mycket hög grad i vilken riktning arbetsmarknaden utvecklas. Utvecklingen inom ekonomin och arbetsmarknaden hör till de mest förekommande ämnena i det offentliga samtalet under det senaste decenniet. Det dominerande intresset har fördelats i två delar. Dels att ekonomin har blivit alltmer internationell, i en accelererad ”globaliserad” handel. Dels att det skett en övergång från ett arbetsliv präglad av traditionell industri till ett som mer är baserat på tjänster. Även om många av de nya ”tjänsterna” i själva verket är industrirelaterade och har uppstått mot bakgrund av införandet av ny teknologi och/eller nya sätt att organisera arbetet och tillverkningen inom industrin, så har också en mer renodlad tjänstesektor ökat sin andel av sysselsättningen.¹

Det utbildningssystem som ska svara upp mot arbetsmarknadens utveckling består av mer stabila strukturer. Högskolor och universitet har sedan

¹ Magnusson, 1999.

1960-talet genomgått en successiv förändring från att vara avsedda för en smal elit till att i dag vara utbildningsinstitutioner för den breda massan. Tidigare betraktades högre utbildning och forskning främst som ämnen för en klok förvaltning, medan deras syfte som motorer i samhällsutvecklingen knappast diskuterades.

I denna utveckling måste nydaning samsas med traditionalism. Å ena sidan finns den kortsiktiga och otåliga arbetsmarknaden som kräver hastig anpassning av utbildningens utbud enligt de aktuella behoven. Å andra sidan finns de traditionsrotade institutionerna för högre utbildning och forskning, med behov av långsiktighet och akademisk frihet. Universiteten och högskolornas speciella uppgift är att säkerställa samhällets behov av kvalificerad kunskap och kompetens. Det behöver inte innebära att de till varje pris måste likna andra arbetsplatser eller omformas med varje förändring enligt arbetsmarknadens nycker. Högskole- och forskningssystemet bör inte betraktas eller användas som förenklade och kortsiktiga politiska redskap.²

Vilka är de förändringar som kommer att styra utvecklingen av högskolan och på sikt medföra ändringar i dessa institutioner? Det är ofrånkomligt att diskussioner måste föras dels i förhållande till hur den aktuella situationen ser ut – enligt bedömningar eller i förekommande fall statistik, dels i förhållande till en bestämd situation i historien. En fråga som infinner sig är vad man ska jämföra med. Det går ju knappast att definiera några ”normaltillstånd” inom en högskola som befunnit sig i kontinuerlig förändring under åtminstone ett halvt sekel. När börjar en förändringsutveckling?

Den historia som huvudsakligen behandlas i den här antologin är utvecklingen på 1990-talet. Mycket i dagens situation fick riktningen utstakad i samband med de i många avseenden dramatiska förändringarna under 1990-talets första hälft. Svenskarna fick då känna av historiskt sett väldigt höga arbetslöshetsnivåer. Den lägre tillväxten inom den traditionella industrin tvingade de flesta industriella regioner i både USA och Västeuropa att banta produktionskapaciteten och antalet anställda. I Sverige försvann på bara några år mellan fem och sexhundratusen jobb inom eller i anslutning till den traditionella industrisektorn.

En betydelsefull effekt av arbetslöshetskrisen var ett minskat arbetskraftsdeltagande. Denna minskning skedde i alla åldersgrupper, men mest bland ungdomar. Under lång tid fram till 1980-talets slut hade ungdomars övergång från skola till arbetsliv följt ett relativt stabilt mönster, där en successivt utbyggd skola anpassats till en arbetsmarknad som sedan länge präglats av

² Se också *Högskolan i förändringarnas tidsålder*, Blomquist & Nybom (red.), SULF 2001

full sysselsättning. Denna övergång blev under 1990-talet alltmer utdragen, i hög grad som en följd av de strukturella förändringarna på arbetsmarknaden. En hel generation som var på väg ut på arbetsmarknaden fick svårt att få ett första arbete. Fler än någonsin tidigare blev tvungna att skjuta på sitt inträde i arbetslivet och efterfrågan på utbildning ökade snabbt både på gymnasie- och högskolenivå.

För att möta den stora efterfrågeökningen på i synnerhet högre utbildning reformerades utbildningsväsendet i den riktningen att alla gymnasieutbildningar ska kunna leda vidare till högskolan, samt att alla som vill ska beredas en plats inom den högre utbildningen. Under det senaste decenniet har därför antalet platser på högskolenivå i Sverige ökat dramatiskt. Antalet registrerade studerande ökade mellan 1990/91–1999/00 från ca 200 000 till nära 320 000 – en ökning med närmare 60 procent.³

En uppmärksammas dimension i ett ”nytt” arbetsliv är de annorlunda kraven på kompetens. Arbetsmarknaden har i allt mindre utsträckning behov av lågutbildad arbetskraft. Olika slags högskolekompetens behövs i snart sagt alla yrken. Samtidigt är kompetensen som efterfrågas i enskilda yrken fördelade över ett stort spektrum där man bör behärska en bred repertoar. Som ett svar på arbetsmarknadens förändring har det också utvecklats allt fler och allt mer långtgående tvärvetenskapliga program inom högskolan.

Men den högre utbildningen påverkas också inifrån, på utbudssidan. En allt större och alltmer heterogen studentpopulation bör få effekter av olika slag. För bara ett tiotal år sedan kunde man se tydliga samband mellan högskoleutbildning och vissa yrkeskategorier, ibland t.o.m. benämnda ”högskoleyrken”. I dag är fältet mer komplext. Det finns också stora skillnader inom den breda studentgruppen till exempel när det gäller vilken utbildning man går och vilka syften man har med sina studier⁴.

Som brukligt är när nya företeelser ska förklaras och förstås tar man till nya begrepp. Kanske innebär benämningen *kunskapssamhället* inget annat än att allt större och bredare grupper av populationen i de flesta avancerade länder är högutbildade, och att spridningen och tillgängligheten av kunskap är större jämfört med tidigare. Men står den för något större? Innebär kunskapssamhället förändringar i de sätt vi lever våra liv? Har inte alla samhällen alltid styrts med tron på kunskapen som riktmärke, och vad är det egentligen som säger att kunskapen den här gången på något sätt skulle vara ”högre” eller ”bättre” än någon gång tidigare?

³ SCB 2001. Ökningen av antalet studerande under perioden beror både på ökat antal nya studerande och att vissa utbildningar förlängts.

⁴ Brandell 1998

Diskussionen genom den här antologin kommer att beröra flera av dessa ämnen och den kommer att visa att högskolan får en allt större och delvis annorlunda betydelse i det svenska samhället. I den situationen finns många frågor som behöver formuleras och diskuteras för att vi så småningom ska kunna närma oss de rätta svaren.

I det första kapitlet analyserar *Mikael Börjesson, Donald Broady och Mikael Palme* den högre utbildningens utveckling under 1990-talet med avseende på högskolornas sociala struktur. En rad olika frågeställningar behandlas. Har utbyggnaden av högskolan medverkat till sociala skillnader i rekrytering mellan lärosäten av olika slag? Har det skett liknande förskjutningar mellan olika ämnesområden och mellan likartade utbildningar på olika lärosäten? Hur ser högskolans sociala rekrytering ut när utbildningar analyseras i relation till varandra? Har denna struktur förändrats under 1990-talet? Underlag för författarna är både eget empiriskt material och statistik om den högre utbildningen i Sverige under 1990-talet.

Det andra kapitlet har titeln *Högskolan i kunskapssamhället*. Här diskuterar *Göran Brulin* högskolan som motor i samhällsutvecklingen. Utgångspunkten är att högskolans samverkan med den lokala och regionala omgivningen ökar i betydelse. Men hur bör den akademiska kunskapsbildningen, forskningen och vetenskapligheten påverkas av att kunskap börjar betraktas som den viktigaste drivkraften i arbetslivets utveckling och ekonomins tillväxt? Hur kan forskning och högre utbildning göras till en dynamisk kraft i en kunskapsbaserad ekonomi?

Vägar från utbildning till arbete har blivit allt längre och tar allt längre tid att vandra. Om detta skriver *Martin Börjeson* i det tredje kapitlet. Såväl inträdet som etableringen i arbetslivet sker allt senare i människors liv. Vilka förändringar av unga människors livsvillkor under 1990-talet ligger bakom den utvecklingen? Vilka nya utmaningar ställer detta utbildningssystemet inför?

I kapitlet *Värderingar och högre studier* skriver *Susanne Zander* om värderingar och ideologiska strömningar i dag. Utifrån en forskningsinventering redovisas grunden inför en större attitydundersökning som hon kommer att genomföra under 2002 och 2003. Vilka värderingar ledsagar den generation som till stora delar befinner sig på universitet och högskolor, är på väg in i det systemet eller nyligen tagit steget ut på arbetsmarknaden?

I det avslutande kapitlet kompletterar *Thomas Furusten* bilden genom att diskutera förändringarna i de sociala mönstren inom och kring högskolan. Har det uppstått sociala förändringar eller värderingsförskjutningar av en sådan betydelse att de inverkar på syften och mål med högskolestudier?

Bokens respektive författare står själva för sina texter. Det är alltså inte

nödvändigtvis Högskoleverkets syn på saken som presenteras. Inte heller är det nödvändigtvis så att de olika författarna är överens om det som sägs. De respektive kapitlen är i högsta grad fristående från varandra. Det är en bred bild som eftersträfvats, vilket kan innebära vissa disparata beskrivningar.

Det finns naturligtvis en mängd ytterligare aspekter än de som tas upp här som borde höra hemma i en bred antologi om högskolans värld. Kanske framför allt internationella tendenser och relationer, som endast kort berörs i några av texterna. Själva utbildningen och forskningen till innehåll och kvalitet är också lämnade därhän till förmån för mer grova penseldrag och beskrivning av allmänna förhållanden.

Dessa begränsningar till trots hoppas vi att den antologi du nu håller i din hand ska fungera som ett värdefullt tillskott till din egen uppfattning om högskolans situation. Oavsett om du som läsare är novis på fältet eller tillhör dem med djupt rotad erfarenhet, har ambitionen varit att bistå dig med ett underlag att utgå ifrån i diskussioner eller för dina egna reflexioner och tankar.

Presentation av författarna

Donald Broady, professor i pedagogik vid Uppsala universitet, ledare för Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi. Dessutom forskare vid Institutionen för numerisk analys och datalogi, KTH.

Mikael Börjesson, doktorand, Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi, Institutionen för lärarutbildning, Uppsala Universitet.

Mikael Palme, doktorand, Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi, Institutionen för lärarutbildning, Uppsala Universitet, samt Lärarhögskolan i Stockholm.

Göran Brulin, professor i arbetsorganisation vid Arbetslivsinstitutet och Institutionen för industriell ekonomi och organisation vid KTH. Bakgrund från både sociologi och företagsekonomi.

Martin Börjeson, fil.lic. Tema Teknik och social förändring vid universitet i Linköping. Tidigare bl.a. utredningschef vid Ungdomsstyrelsen och sedan 1998 projektledare vid Socialstyrelsen.

Susanne Zander, fil. kand. i sociologi, utredare och projektledare för Ungdomsstyrelsens attitydundersökningar.

Thomas Furusten (red.), fil.mag. i sociologi, utredare på Högskoleverket.

Det svenska högskolefältet under 1990-talet

Den sociala snedrekryteringen och konkurrensen mellan lärosätena

Donald Broady, Mikael Börjesson och Mikael Palme

Under 1990-talet har stora förändringar skett inom svensk högre utbildning. Systemet av högre utbildningar har blivit allt mer heterogent och decentraliserat. En rik flora av nya utbildningsalternativ har tillkommit. De mindre och medelstora högskolorna har expanderat och några av dem har erhållit universitetsstatus. De etablerade universitetens och fackhögskolornas dominans är inte längre självklar. Allt samverkar till en skärpt konkurrens både mellan lärosäten och mellan olika program och utbildningsinriktningar. Inte minst har kampen om studenterna hårdnat. Att rekrytera – och behålla – studenter i tillräckligt antal är ett överlevnadsvillkor för alla utbildningar. Elitutbildningarna har dessutom behov av att attrahera inte vilka studenter som helst utan sådana som är väl förberedda för att klara studierna och för en lyckosam karriär i utbildningssystemet och arbetslivet. Samtidigt har det ökade söktrycket till högskolan medfört att konkurrensen mellan individer om de mer eftertraktade högskoleplatserna har ökat.

Med utgångspunkt i ett totalregister över samtliga studenter i den svenska högskolan under perioden 1993–1999 skall vi nedan analysera rekryteringen till högre studier vid två tidpunkter, hösten 1993 och hösten 1998. Registret innehåller – förutom uppgifter om studierna (framför allt kurs, program, ämne och högskola) – uppgifter om studenternas sociala ursprung och uppväxtvillkor (föräldrarnas yrken, inkomster och högsta utbildning), skolframgång (betyg från gymnasiet, resultat på högskoleprovet), kön, ålder, nationell härkomst med mera.⁵

Dessa uppgifter om studenterna och deras föräldrar tillåter jämförelser mellan rekryteringsprofilerna för samtliga utbildningar. Ofta är det ändamålsenligt att enbart ta hänsyn till socialt ursprung och kön. Då anger rekryteringsprofilerna andelen läkarsöner, läkardöttrar, civilingenjörssöner,

⁵ För en beskrivning av registret och en variabelförteckning, se *SEC-register 1. Data-register över studenter i svensk högskola och svenska studenter som studerar utomlands, 1993–1999* <<http://www.skeptron.ilu.uu.se/broady/sec/000906-secreg1-hogsk.doc>>.

civilingenjörsdöttrar och så vidare på olika slags utbildningsprogram och kurser vid olika lärosäten. För att klassificera det sociala ursprunget använder vi oftast en uppdelning i 32 sociala grupper (läkarbarn, civilingenjörsbarn etc.). Sådana rekryteringsprofiler har använts för att skapa de kartor över polariteter och hierarkier inom det svenska högskolefältet som presenteras nedan. Utbildningar med likartade profiler hamnar nära varandra på kartan, de med olika profiler långt från varandra. Eftersom vi jämför situationen 1993 och 1998 har vi vissa möjligheter att spåra förändringar över tid. Det vi nedan kan bidra med är ett fågelperspektiv, ett inledande försök att ge en överblick över det samlade svenska högskolefältet under 1990-talet.⁶

Olika perspektiv på högskolan som fält

Allra först något om det synsätt vi anlägger och våra metoder. Vi kommer att göra bruk av det begrepp fält som utvecklats av den franske sociologen Pierre Bourdieu och hans medarbetare. Ett fält är kort sagt ett system av relationer mellan positioner. Den svenska högskolan kan betraktas som ett fält där positionerna intages av skilda utbildningsinriktningar vid skilda lärosäten. Vi kan även urskilja delfält, exempelvis ekonomiutbildningarna eller lärarutbildningarna. Nedan kommer vi dessutom att pröva möjligheten att hantera samtliga elitutbildningar som ett eget delfält.

Fältbegreppet innebär en fokusering på relationerna. En viss utbildning, låt säga en ekonomiutbildning i Skövde, karaktäriseras av sin placering i hela systemet av polariteter och hierarkier mellan lärosäten och utbildningar, ett system som kan kartläggas med ledning av det slags ”objektiva” kriterier som vi kommer att uppehålla oss vid nedan. Det finns också en subjektiv sida av saken. Den student som läser ekonomi i Skövde känner till att det existerar en institution som heter Handelshögskolan i Stockholm som med de flesta mått mänt placerar sig högst upp i hierarkin. Å ena sidan existerar således en objektiv struktur hos fältet, å andra sidan gör sig studenter, lärare, administratörer, utbildningspolitiker och medborgare i allmänhet en bild därav. Var och en har sin uttkispunkt från vilken somliga utbildningsvägar ter sig som framkomliga och eftersträvarsvärda medan andra vägar framstår som mindre åtråvärda och åter andra som

⁶ Inom de närmaste åren kommer vi att kunna presentera mer detaljerade bearbetningar av det nämnda registret liksom av färskare registerdata för perioden fram till 2003. Arbetet sker i anslutning till det av Vetenskapsrådet finansierade projektet ”Kampen om studenterna. Det svenska högskolefältet och lärosätenas rekryteringsstrategier 1993–2003”, se <http://www.skeptron.ilu.uu.se/broadly/sec/kast.htm>.

ouppnåeliga. Somliga vägar kanske inte alls är synliga eftersom de hamnar bakom horisonten.

Högskolan är inte enhetlig. Vad som gäller för en utbildning behöver inte vara sant för en annan. Men vad är det som gör skillnaden mellan den ena utbildningen och den andra? Är det utbildningens inriktning, utformning och kvalitet som avgör, eller lärarnas förmåga, eller studenternas bakgrund och intressen och framtidsplaner, eller de lokala och regionala förhållandena? Svaret är givet. Alltsammans. Men här skall vi fokusera på de sociala skillnaderna. Dessa kan betraktas ur tre olika perspektiv.

Utbildningskultur

Ett perspektiv som ligger nära till hands är att vända uppmärksamheten mot den institutionella miljön vid en viss utbildning, dvs. sådant som studiernas innehåll och inriktning, den studie- och studentkultur som där odlas, lärarkårens profil i olika avseenden, utbildningens särskilda historia och geografiska placering. För att förstå exempelvis vad som utmärker Handelshögskolan i Stockholm i förhållande till övriga ekonomiutbildningar skulle vi behöva förstå studiernas särart till innehåll och form, den speciella studentkulturen, den geografiska placeringen i Stockholms innerstad, lärarkårens särdrag, banden till olika maktcentra inom svenskt näringsliv, avtalen och samarbetet med andra framstående ekonomiutbildningar världen över, forskningen, ekonomiska förutsättningar, alumniföreningar och mycket annat.

Livet efter utbildningen

Ett alternativt perspektiv innebär att vi riktar blicken mot utbildningarnas relationer till de yrkesområden eller sociala fält som de förbereder för. För att förstå det värde som studenterna och lärarna själva, representanter för andra akademiska institutioner eller arbetsgivare tillmäter en viss utbildning, måste vi ta hänsyn till det spektrum av yrkeskarriärer som denna utbildning förbereder för (eller gör anspråk på att förbereda för). För att hålla fast vid ekonomiutbildningarna som exempel, kännetecknas Handelshögskolan i Stockholm av sin ovanligt täta knytning till centrala positioner inom näringslivet och den tilltro som skolan där åtnjuter, vilket bereder vägen till brant stigande karriärer. Något liknande torde gälla för exempelvis de mest erkända teaterutbildningarna. Utbildningens anseende i teatervärlden, den hårda sällningen av de sökande, en lärarkår som inkluderar framstående skådespelare och regissörer – allt sammantaget gör det mer sannolikt att stu-

denterna anträder karriärer som pekar uppåt. Med andra ord: en högskoleutbildning kännetecknas inte bara av sin placering i högskolefältet utan även av sin relation till de sociala fält den förbereder för – fält som i sin tur är strukturerade och hierarkiserade.

Rekrytering av studenter

Ur ett tredje perspektiv kan vi låta olika slag av utbildningar karaktäriseras av egenskaper hos de studenter de rekryterar. Vi skapar således ett signalement för varje utbildning med hjälp av vad vi vet om studenternas sociala ursprung, vilken typ av skolkarriärer de har bakom sig, deras ålder och kön och andra upplysningar som går att skaffa fram. Genom att jämföra signalementen kan vi skapa en översiktskarta över högskolefältets polariteter och hierarkier. Det vi vet om studenterna utnyttjas således som indikatorer på de positioner som intas av olika lärosäten och enskilda utbildningar. Detta tillvägagångssätt skall vi använda i analyserna nedan.

Att välja perspektiv

Vart och ett av de tre perspektiven – utbildningskulturen, utbildningen som förberedelse för yrke och socialt liv, studentrekryteringen – är förenade med särskilda metodproblem.

Undersökningar ur det första perspektivet, studier av utbildningskulturen, skulle vara ett gigantiskt företag om avsikten vore att kartlägga hela högskolan. Även det andra perspektivet, dvs. analysen av högskolans utbildningar i relation till positioner inom de yrkesområden eller sociala fält som de leder fram till, skulle kräva orimligt stora arbetsinsatser om ambitionen vore att ge en helhetsbild. Man skulle bland annat tvingas hantera problemet att en och samma utbildning kan öppna vägen till flera yrkesområden och att vägarna dit kan vara slingrande. Vidare måste utbildningens betydelse vägas mot allt övrigt som förbereder för yrkeslivet. Och om vi utgår från inträdet i och banorna genom yrkeslivet får vi bara veta något om en utbildning som ofta ligger flera år tillbaka i tiden. Vi kommer inte åt dagens utbildningssystem. Således ger inget av dessa perspektiv en överblick över hela högskolan. Däremot kan mycket väl ett begränsat utbildningsområde eller ett mindre antal väl valda utbildningar studeras på så vis.

Återstår det tredje perspektivet. Tack vare att vi i Sverige förfogar över en jämförelsevis rikhaltig och komplett offentlig statistik kan vi med någorlunda precision – låt vara ganska snävt, vi får nöja oss med de data som är åtkomliga – både karaktärisera högskoleutbildningarna med hänsyn till

vilka slags studenter de rekryterar och kartlägga hur olika ungdomar (olika gamla, av olika kön, med olika skolkarriärer bakom sig, med olika socialt ursprung) fördelar sig på olika utbildningar. Det är primärt detta perspektiv som anläggs i det följande.

Några kommentarer om metoden

Även det perspektiv vi valt, att analysera lärosätenas och utbildningarnas relationer till varandra med ledning av upplysningar om de studenter de rekryterar, är förenat med svårigheter. För att skillnaderna skall framträda måste vi med tillräcklig precision dels sära på olika utbildningar, dels skilja mellan olika kategorier bland studenterna.

Håll isär utbildningarna

Särskilt i debatten om den så kallade sociala snedrekryteringen brukar man skilja mellan långa och korta högskoleutbildningar, mellan allmänna och mer snävt yrkesorienterade utbildningar eller mellan traditionella universitet och fackhögskolor å ena sidan och små, medelstora eller regionala högskolor å den andra. Ett problem med detta slag av kategorisering är att den enbart tar fasta på relationer i lodrät riktning. Man får fram en endimensionell skala med de mest profitabla och prestigeladdade utbildningarna i toppen. Skillnader i andra dimensioner suddas ut. Om man bygger sin analys på aggregerade data som innebär att utbildningarna redan på förhand är inordnade längs en vertikal skala avhänder man sig möjligheten att upptäcka polariteter och avstånd i andra riktningar.

Lika problematiska är indelningar som buntar ihop exempelvis ekonomiutbildningar i en homogen kategori och vårdutbildningar i en annan. Skillnaderna är uppenbara mellan exempelvis läkarutbildningen vid Karolinska institutet och ett kortare vårdprogram vid någon regional högskola. Varje gymnasist som överväger olika alternativ har mer eller mindre väl underbyggda uppfattningar om sådana hierarkiska skillnader.

I våra bearbetningar försöker vi undvika alltför aggregerade kategorier. Det innebär även att vi undviker förhandsantaganden om hur utbildningar förhåller sig till varandra. Vår ambition är att placera in varje utbildning på varje lärosäte i förhållande till alla andra utbildningar. I de mönster som framträder finns sedan – som ett utfall av analysen, inte som förhandsantaganden – möjligheter att konstatera vilka som har likartade och olikartade rekryteringsprofiler eller vilka som är högt och lågt placerade.

Den huvudsakliga analysenheten är med andra ord enskilda utbildningar vid enskilda lärosäten, exempelvis juris kandidatprogrammet vid Uppsala universitet. Detta tillvägagångssätt var lättare att realisera när det gamla linjesystemet fortfarande existerade eftersom samma linjer då återfanns på högskolor landet runt. Efter att linjesystemet upphört är det förenat med avsevärda men inte oöverstigliga svårigheter. Även om ett antal större sammanhållna utbildningsprogram finns kvar, läser en stor del av dagens studenter enstaka kurser som läggs ihop till en examen. Mängden ämnen och kurser har successivt ökat i omfattning och bildar i dagens högskola ett heterogent och svåröverskådligt system. Här har ett omfattande arbete krävts för att åstadkomma en brukbar klassificering av olika utbildningar vid olika lärosäten. Hur vi gått till väga framgår av appendix.

Håll isär de sociala grupperna

Även vid kategoriseringen av studenter strävar vi efter att undvika endimensionella indelningar. Sådana är vanliga i fråga om socialt ursprung. Här brukar man ofta nöja sig med en indelning i socialgrupp ett, två och tre, eller den mer fingrade men fortfarande endimensionella socio-ekonomisk indelning (SEI). Nackdelen med en sådan klassificering är att den enbart tar hänsyn till den samlade volymen av en grupps eller familjs tillgångar (lön, utbildning, social status) och inte säger något om förhållandet mellan olika slag av tillgångar.

SEI placerar exempelvis universitetslärare och företagsledare i en och samma kategori, högre tjänstemän. En sådan indelning duger inte för våra behov eftersom vi är intresserade av hur grupper skiljer sig åt i sina utbildningsstrategier och i sitt sätt att utnyttja utbildningssystemet. Vi måste kunna fånga upp skillnaderna mellan universitetslärare och företagsledare. De förra bygger i hög grad sin samhällsställning på utbildningsinvesteringar och kulturell kompetens, medan endast var fjärde företagsledare har en längre högskoleutbildning. Å andra sidan är företagsledare tack vare sina ekonomiska tillgångar mindre beroende av den legitimitet och de tillgångar som bara utbildningssystemet kan sanktionera.

I vårt register kan vi särskilja mellan upp till 111 sociala grupper, i analyserna nedan aggregerade till 32 sociala grupper (läkarbarn, civilingenjörsbarn, etc.). När en endimensionell vertikal indelning är mer ändamålsenlig kan dessa 32 grupper slås samman till en femgradig skala (högre klass, medelklass etc.) liknande SEI-klassificeringen.

Registret innehåller även data om studenternas ålder, kön, gymnasiebetyg,

resultat på högskoleprovet med mera, se appendix. Vi använder dessa uppgifter liksom klassificeringen av socialt ursprung som *indikatorer* på de tillgångar studenterna har i bagaget. Vår ambition är således inte att utreda hur det går för den ena eller andra gruppen bland studenterna, utan att kartlägga hur olika slag av tillgångar är fördelade på olika utbildningar. Att fadern eller modern är läkare säger inte bara något om föräldrarnas yrkesutövning. Att vara född i en läkarfamilj är ur vårt perspektiv framför allt en indikator på innehav av kulturellt kapital. Höga gymnasiebetyg är en indikator på skolkapital. Kartan över hur olika slag av tillgångar – eller om man så vill olika arter av kapital – är fördelade på olika utbildningar ger en bild av högskolefältets polariteter och hierarkier.

Statistisk teknik

För denna kartläggning har vi använt en statistisk teknik, korrespondensanalys, som är lämpad för kvantitativa analyser av kvalitativa data. Vad korrespondensanalysen i detta fall åstadkommer kan ytterst förenklat beskrivas som följer. Den tillåter jämförelser på individnivå mellan samtliga studenter som befolkar högskolan, det vill säga deras kön, ålder, skolbetyg, gymnasieprogram, sociala ursprung (som nämnts klassificerat i 32 grupper) samt val av högskoleutbildning (utbildning och högskola). Så mycket som möjligt av skillnaderna och likheterna individerna emellan projiceras i en enda dimension. Se exempelvis graf 2, där denna första dimension representeras av den lodräta axeln som låter sig tolkas som en social hierarki med överklassdominerade utbildningar i toppen och utbildningar dominerade av lägre samhällsklasser i botten. All information om likheter och skillnader låter sig inte fångas in i denna dimension. Den resterande informationen samlas så långt som möjligt ihop i en andra dimension, i graf 2 representerad av den vågräta axeln som kan tolkas som en polaritet mellan kulturellt och ekonomiskt kapital, det vill säga mellan utbildningar dominerade av å ena sidan barn till läkare, universitetslärare eller ämneslärare, å andra sidan barn till företagsledare, jurister eller högre tjänstemän i privat sektor.

Ifall inte all väsentlig information är uttömd kan en del av återstoden återges i en tredje dimension och så vidare. Resultatet blir ett mångdimensionellt rum som i vårt fall visar fördelningen av studenternas tillgångar och samtidigt hur utbildningarna förhåller sig till varandra med hänsyn till vilka slags studenter de rekryterar.

Högskolan under 1990-talet

Expansionen av högskolan

En av de mest påfallande förändringarna i den svenska högskolan under 1990-talet är det ökande antalet studenter. Studentpopulationen i högskolan växte under en tioårsperiod från 193 000 läsåret 1989/90 till 310 000 läsåret 1998/99, dvs. med ca 60 %. Omräknat till helårstudenter motsvarar denna förändring en ökning från 133 400 till 250 500, nära nog en fördubbling.⁷ Om vi betraktar perioden 1993 till 1998, de år som skall jämföras i de här presenterade analyserna, finner vi en tillväxt i antalet studenter från 255 000 höstterminen 1993 till 307 000 höstterminen 1998, en ökning med 20,5 % (se tabell 1).⁸ Hur är denna ökning fördelad inom högskolan och vad har den inneburit för könsens ställning och för det som brukar kallas social snedrekrytering, dvs. underrepresentationen av studenter med lägre socialt ursprung?

Expansionen har i första hand gällt de mindre och medelstora högskolorna. Vid dessa ökade antalet studenter mellan 1993 och 1998 från 69 500 till 108 000 (55 %), vilket kan jämföras med universitet och fackhögskolornas mer blygsamma expansion från 163 000 till 186 000 (14 %). Ser vi till den relativa fördelningen av studenter på olika typer av högstskolor, har universiteten och fackhögskolorna tappat andelar, från 64,0 % till 60,6 %, under det att de mindre och medelstora högskolorna har ökat sina från 27,3 % till 35,1 %. Bland de övriga formerna av högstskolor har vårdhögskolorna minskat sin andel drastiskt (från 7,7 % till 3,0 %), mycket beroende på att vårdutbildningarna har inkorporerats i mindre och medelstora högstskolor och i universiteten. De konstnärliga högstskolorna har ökat sitt studentantal kraftigt (med 26,6 %), men deras relativa andel har ökat obetydligt, från 0,8 % till 0,9 %. Samma mönster gäller för högstskolor med enskild huvudman som ökat med hela 229 %, men vars relativa andel fortfarande är ytterst blygsam, 0,4 % hösten 1998.

⁷ Se Högstskoleverket, *Årsrapport för universitet och högstskolor 1994/95*, Högstskoleverkets rapportserie 1996:8 R; Högstskoleverket, *Årsrapport för universitet och högstskolor 1998*, Högstskoleverkets rapportserie 1999:11R; Högstskoleverket, *Årsrapport för universitet och högstskolor 1999*; SCB, *Utbildningsstatistisk årsbok 1995*, SCB 1995; samt SCB, *Utbildningsstatistisk årsbok 1999*, SCB 1999.

⁸ Vi har i våra beräkningar utgått från utbildningsinstitutionernas perspektiv. Detta innebär att en och samma student kan räknas flera gånger, nämligen om hon eller han exempelvis både läser på civilingenjörsutbildning på KTH och går en kurs i engelska vid Stockholms universitet. Räknad på så vis bli ökningen i studentantalet således 20,5 procent. Det faktiska antalet enskilda studenter var 234 700 hösten 1993 och 288 700 hösten 1998. Om räknar på det sist nämnda sättet blir ökningen 23 procent.

Tabell 1. Förändringar av antal studenter 1993–1998 efter typ av högskola.

Höskoletyp	1993		1998		Föränd- ring antal	Föränd- ring %	1993–1998, procentenheter
Univ. o fackhögskolor	163 293	64,0	186 343	60,6	23 050	14,1	-3,4
Medelstora högskolor	69 574	27,3	107 976	35,1	38 402	55,2	7,8
Konsthögskolor	2 161	0,8	2 735	0,9	574	26,6	0,0
Vårdhögskolor	19 655	7,7	9 116	3,0	-10 539	-53,6	-4,7
Enskilda högskolor	366	0,1	1 203	0,4	837	228,7	0,2
Totalt	255 049	100,0	307 373	100,0	52 324	20,5	

Om vi bortser från skillnaderna mellan olika slags lärosäten, har expansionen heller inte varit jämt fördelad mellan olika ämnesinriktningar (se tabell 2).⁹ Alla ämnesinriktningar har visserligen expanderat i volym under perioden 1993 till 1998, men ökningen har varit särskilt stor bland utbildningar inriktade mot service (47,5 %), teknik (36,5 %) och naturvetenskap (26,6 %) och mer blygsam inom exempelvis områdena pedagogik/lärarytbildningar och humaniora/kultur (6,1 respektive 10,3 %). Ser vi till den relativa fördelningen är dock skillnaderna mellan olika ämnesinriktningar relativt stabila. Teknikutbildningarna har expanderat mest (2,2 procentenheter), under det att pedagogik- och lärarytbildningarna har tappat mark (-1,7 procentenheter). I det senare fallet är det framför allt på mindre och medelstora högskolor som de relativa andelarna minskat (-6,3 procentenheter). Ämnesinriktningen medicin (alla slags vårdutbildningar) har ökat mest såväl på mindre och medelstora högskolor (6,3 procentenheter) som på universitet och fackhögskolor (5,0 procentenheter).

⁹ Ämnesinriktningarna är baserade på SUN-2000, se appendix för principer för kodningar av utbildningar.

Tabell 2. Förändringar av antal studenter 1993–1998 efter typ av högskola och utbildningsområde.

		Pedagogik/ Lärarb.	Humaniora/Kultur	Samhällsvetenskap	Naturvetenskap	Teknik	Jordbruk	Medicin	Service	Övriga	Allmänna utb.	Total
1993	N	37 076	39 315	68 373	27 360	43 042	1 951	34 267	2 875	790	0	255 049
Univ. o fackhgsk.	163 293	11,0	18,6	28,5	12,0	19,3	1,2	8,3	0,9	0,2		100,0
Medelstora hgsk	69 574	26,7	10,4	31,0	11,0	16,4	0,1	1,9	2,0	0,7		100,0
Konsthgsk	2 161	23,4	68,3	2,9		4,7		0,7				100,0
Vårdhgsk	19 655		0,3	0,9	0,6	0,1		97,9		0,2		100,0
Ensk. hgsk	366		35,0	16,7			4,9	43,4				100,0
Total	255 049	14,5	15,4	26,8	10,7	16,9	0,8	13,4	1,1	0,3	0,0	100,0
1998	N	39 356	43 359	80 960	34 651	58 752	2 332	42 661	4 240	1 019	43	307 373
Univ. o fackhgsk.	186 343	8,9	15,8	25,7	12,9	20,8	1,2	13,3	1,1	0,3	0,0	100,0
Medelstora hgsk	107 976	20,4	10,5	30,1	9,8	18,4	0,0	8,2	2,1	0,4	0,0	100,0
Konsthgsk	2 735	25,8	73,3			0,9						100,0
Vårdhgsk	9 116	1,0	0,5	4,4	0,9	0,4		92,7				100,0
Ensk. hgsk	1 203		43,8	8,3		1,5		44,8		1,6		100,0
Total	307 373	12,8	14,1	26,3	11,3	19,1	0,8	13,9	1,4	0,3	0,0	100,0
1993–1998												
Univ. o fackhgsk.		-8,0	-3,2	3,0	22,7	23,1	20,6	83,3	30,1	72,7	-	14,1
Medelstora hgsk		18,5	56,4	51,1	37,5	74,1	21,1	581,6	66,9	6,2	-	55,2
Konsthgsk		39,5	35,8	-	-	-75,2	-	-	-	-	-	26,6
Vårdhgsk		-	-18,6	118,9	-21,1	85,0	-	-56,1	-	-	-	-53,6
Ensk. hgsk		-	311,7	63,9	-	-	-	239,0	-	-	-	228,7
Total 1993–1998		6,1	10,3	18,4	26,6	36,5	19,5	24,5	47,5	29,0	-	20,5
Univ. o fackhgsk.		-2,1	-2,8	-2,8	0,9	1,5	0,1	5,0	0,1	0,1	-	
Medelstora hgsk		-6,3	0,1	-0,8	-1,3	2,0	0,0	6,3	0,1	-0,2	-	
Konsthgsk		2,4	5,0	-	-	-3,8	-	-	-	-	-	
Vårdhgsk		-	0,2	3,5	0,4	0,3	-	-5,2	-	-	-	
Ensk. hgsk		-	8,8	-8,4	-	1,5	-	1,4	-	-	-	
Total relativ fördeln.		-1,7	-1,3	-0,5	0,5	2,2	0,0	0,4	0,3	0,0	-	

En annan central förändring är att högskolestudierna har förlängts (tabell 3). De korta programmen (ett- och tvååriga), vilka utgjorde 10 % 1993, har i det närmaste försvunnit 1998. Samtidigt har tre-, fyr- och femåriga program ökat sina relativa andelar. Den mest omfattande ökningen svarar de fyråriga programmen för (6,5 procentenheter).¹⁰ Totalt sett har studietiden för de studenter som läser på program förlängts med dryga tre månader. Andelen studenter som läser på högre nivåer på kurser (C- och D-nivå) har också ökat, med 1,5 procentenheter. Vi kan notera att förhållandet mellan kurs- och programstudier inte förändrats nämnvärt, ca 55 % läste program och 45 % kurser 1993 såväl som 1998. Det totala utbildningsutbudet har dock utökats. Detta har skett dels i och med etablerandet av nya högskolor och att antalet lärosäten där en och samma utbildning kan läsas har ökat,¹¹ dels genom att nya utbildningar tillkommit. En indikation på det senare är att det totala antalet utbildningsinriktningar på den mest detaljerade nivån i vårt klassifikations-system har ökat från 284 år 1993 till 333 år 1998, en ökning med 17 %.

Tabell 3. Förändringar av antal studenter 1993–1998 efter program och kurs.

	1993		1998		1993–1998,
	n	Andel %	n	Andel %	procentenheter
1-åriga program	2 091	0,8	1 141	0,4	-0,4
2-åriga program	20 816	8,2	3 704	1,2	-7,0
3-åriga program	53 132	20,8	67 482	22,0	1,1
4-åriga program	56 301	22,1	87 921	28,6	6,5
5-åriga program	7 846	3,1	10 542	3,4	0,4
Totalt program	140 186	55,0	170 790	55,6	0,6
Totalt allmänna program	35 841	14,1	50 713	16,5	2,4
Totalt yrkesprogram	104 307	37,8	120 077	35,6	-2,2
Totalt kurser	114 863	45,0	136 583	44,4	-0,6
Totalt AB	92 564	36,3	104 217	33,9	-2,4
Totalt CD	15 645	6,1	23 608	7,7	1,5

¹⁰ Detta är orsakat av att tvååriga program förlängts till tre år och att många tre-åriga har blivit fyråriga. Däremot har få program förlängts från fyra till fem år.

¹¹ Exempelvis kunde man 1993 läsa 38 olika fyråriga företagsekonomiska utbildningar (när vi skiljer mellan olika lärosäten och mellan vissa inriktningar). År 1998 hade antalet ökat till 65. (Till viss del förklaras ökningen av att många treåriga ekonomiutbildningar blir fyråriga.) Bland lärarutbildningarna fanns 1993 63 4-9-lärarutbildningar och 1998 hade antalet stigit till hela 104 stycken. Alla utbildningar ökar dock inte i samma omfattning.

Vad har expansionen inneburit för olika studentgrupper?

Låt oss titta närmare på vilka studentkategorier som befolkar de olika typerna av högskolor, program och ämnesinriktningar, se tabell 4.

Beträffande *könsfördelningen* är kvinnorna i majoritet inom den högre utbildningen sedan åtskilliga år tillbaka. Denna tendens förstärks under perioden 1993 till 1998 då andelen kvinnor ökar från 54 % till 57 %. Andelen kvinnor ökar också på alla slags högskolor. På universitet och fackhögskolor, som har den högsta andelen män både 1993 och 1998, har t.ex. andelen kvinnor vuxit tydligt och 1998 är kvinnorna i klar majoritet. Man skall dock komma ihåg att andelen kvinnor och män på olika högskolor delvis är en funktion av högskolornas utbildningsutbud. Den höga andelen (87 respektive 89 %) på vårdhögskolorna förklaras av att dessa till största delen erbjuder utbildningar som av tradition är utpräglade kvinnodominerade. Inom samtliga tre ämnesinriktningar där männen 1993 var i majoritet – naturvetenskap, teknik och jordbruk (64, 80,5 respektive 52 %) – har männens andel minskat 1998 (55, 73 respektive 46 %). Männen har ökat sin representation i förhållande till kvinnorna på ett enda område, nämligen pedagogik/lärarutbildningarna där de gått från 22,6 % till 24,1 % av alla studenter. Slutligen kan noteras att kvinnor är i majoritet på samtliga program och kurser förutom fyraåriga program och att deras andelar ökar för samtliga utbildningar med undantag av treåriga program.

Åldersmässigt har högskolestudenterna allmänt sett blivit äldre. Den yngsta gruppen, studenter upp till 23 år, har minskat med tre procentenheter från 52 % till 49 %, ¹² samtidigt som andelen studenter över 29 år ökat med tre procentenheter (från 25 % till 28 %). Detta kan förklaras av en rad faktorer, varav de viktigaste troligen är att den ökade konkurrensen om platserna har lett till att man kommer in på sin utbildning senare (efter kompletteringar eller arbetslivserfarenhet), samt att universitetsstudiernas ökade längd i sig självt gör studentpopulationen äldre. Åldersfördelningen skiljer sig tydligt åt mellan olika typer av högskolor. På universitet och fackhögskolor tenderar studenterna att vara relativt homogena åldersmässigt – flertalet är mellan 22 och 29 år (vilket inte framgår av tabell 4). Spridningen i åldrar är större på mindre och medelstora högskolor, där såväl andelen unga studenter som andelen äldre studenter är större än på universitet och fackhögskolor. Enskilda högskolor och konsthögskolor har de lägsta andelarna unga studenter, vilket i det senare fallet kan förklaras av att det ofta krävs förberedande utbildningar och upprepade intagningsprov innan man blir antagen.

¹² De allra yngsta studenterna, de under 22 år, har minskat sin andel från en fjärdedel till en femtedel.

Tabell 4. Typ av högskola, utbildning och utbildningsinriktning efter kön, ålder socialt ursprung, invandring, gymnasiebetyg och högskoleprov.

	n	Man	Under 24 år	Över 29 år	Högre tjänstemän	Arbetarklass	Högsk. min 3 år+ forsk.utb.	Inkomst 10 decilen (högsta)	Stud. o minst en förälder född i Sverige	Stud. född i Sverige	Gymnasiebetyg 4,5-5,0	Högskoleprov 1,8-2,0 p	Ej gjort högskoleprov
Univ. o fackhögskolor	163 293	50,4	53,2	21,7	31,7	11,4	34,2	14,9	73,1	90,5	7,8	5,7	45,8
1993-1998	12,4	-4,6	-1,8	3,0	-2,9	3,1	-1,0	-0,3	1,7	-2,4	1,7	2,6	-16,4
Medelstora hgsk	69 574	44,9	56,1	26,3	19,7	17,0	19,6	8,4	71,6	92,9	1,3	1,4	42,8
1993-1998	35,6	-4,5	-7,7	4,2	-1,1	4,1	0,0	-0,3	3,0	-2,0	0,4	0,3	-12,2
Konsthgsk	2 161	42,4	33,8	33,0	30,8	8,9	36,2	9,5	69,7	90,4	3,0	0,8	88,1
1993-1998	21,0	-3,9	-4,2	4,1	-2,2	2,1	-1,1	1,5	2,3	-2,9	1,0	1,5	-14,5
Vårdhgsk	19 655	12,6	36,0	45,2	13,2	15,7	13,6	5,4	54,7	89,1	2,5	0,6	50,9
1993-1998	-115,6	-1,4	-7,9	7,4	-2,6	6,7	-3,0	-1,8	7,8	3,2	-1,4	-0,3	-4,4
Ensk. hgsk	366	42,9	27,9	40,7	16,7	14,2	18,6	4,6	59,8	86,7	3,6		70,2
1993-1998	69,6	-14,9	-10,1	21,3	-0,7	-2,2	0,5	1,3	-7,2	1,0	-1,2		-13,8
Totalt	255 049	45,9	52,4	24,9	27,0	13,2	28,6	12,4	71,2	91,1	5,6	4,1	45,8
1993-1998	17,0	-3,2	-3,1	2,9	-2,4	3,8	-0,9	-0,5	3,0	-1,9	0,8	1,6	-15,0
2-årigt prog.	7 916	49,2	64,4	21,8	17,3	21,2	16,9	7,5	75,0	92,5	1,0	0,8	44,8
1993-1998	-63,4	-2,1	-1,3	1,1	-3,4	3,7	-1,7	-1,1	2,6	-3,2	1,3	1,7	-14,1
3-årigt prog.	21 012	32,6	56,2	22,0	23,9	16,5	24,9	10,5	75,2	92,4	3,2	2,1	34,6
1993-1998	68,9	4,4	-3,5	4,2	-5,2	7,2	-4,4	-2,6	4,6	-1,0	-1,0	-0,3	-10,0
4-årigt prog.	17 020	59,8	62,9	12,2	36,6	11,5	40,1	18,2	80,6	92,0	11,4	7,1	42,2
1993-1998	80,6	-8,4	-2,3	5,5	-5,7	4,2	-4,9	-1,7	0,4	-0,9	-1,3	0,5	-19,7
5-årigt prog.	4 353	48,3	40,9	27,4	36,8	7,7	41,5	17,7	67,8	85,6	24,2	13,8	49,0
1993-1998	58,7	-6,7	4,7	-2,9	0,5	3,6	1,8	1,3	6,1	-0,8	-1,4	11,4	-26,9
Kurs	59 338	44,4	44,0	32,8	24,9	11,3	26,1	11,0	64,3	90,0	3,5	3,5	52,6
1993-1998	56,6	-4,9	-2,9	2,3	-2	3,5	-0,5	-0,4	3	-2,8	1,5	0	-13,4
Totalt	255 049	45,9	52,4	24,9	27	13,2	28,6	12,4	71,2	91,1	5,6	4,1	45,8
1993-1998	17,0	-3,2	-3,1	2,9	-2,4	3,8	-0,9	-0,5	3	-1,9	0,8	1,6	-15
Pedagogik/Läroarb.	37 076	22,6	50,9	32,2	18,2	17,3	19,9	6,3	68,4	94,2	1,6	1,1	50,9
1993-1998	5,8	1,5	-9,1	4,6	-0,5	3,9	0,1	0,2	5,0	-0,3	0,4	0,5	-16,0
Humaniora/Kultur	39 315	37,0	49,5	27,6	29,1	11,3	32,0	11,9	68,0	89,9	5,1	4,2	52,4
1993-1998	9,3	-2,1	-1,3	1,1	-3,4	3,7	-1,7	-1,1	2,6	-3,2	1,3	1,7	-14,1
Samhällsvetenskap	68 373	46,9	50,1	23,5	30,4	11,4	31,1	15,3	72,8	92,2	6,3	5,2	41,6
1993-1998	15,5	-4,9	1,3	-0,3	-2,7	4,2	-1,1	-0,4	2,8	-3,1	1,1	1,1	-15,1
Naturvetenskap	27 360	63,9	60,9	16,7	29,6	14,0	31,1	13,1	77,3	90,3	3,6	4,4	36,4
1993-1998	21,0	-9,3	-9,3	7,0	-3,3	3,5	-1,4	-1	0,7	-1,6	1,8	3,0	-12,6
Teknik	43 042	80,5	67,0	10,6	31,9	14,2	33,8	15,9	81,5	91,0	8,3	5,2	43,5
1993-1998	26,7	-7,9	-4,4	7,6	-4,3	2,8	-2,3	-1,2	-1,1	-2	-0,1	1,2	-17,5
Jordbruk	1 951	51,8	51,4	15,2	29,6	10,8	37,7	13,5	85,5	94,6	9,2	6,2	45,8
1993-1998	16,3	-6,2	5,3	-0,6	0,1	2,9	-0,4	1,5	4,9	0,8	0,4	6,1	-23,5
Medicin	34 267	21,3	37,2	41,3	19,3	13,0	20,7	8,7	56,5	87,2	7,4	3,3	50,9
1993-1998	19,7	-2,6	-3,5	3,3	-0,4	4,4	0,2	-0,2	7,3	0,3	-0,1	2,6	-11,5
Service	2 875	47,2	52,2	26,7	23,1	14,5	24,4	10,2	72,6	92,6	1,6	1,6	49,5
1993-1998	32,2	-4,3	-3,9	-1,5	-1,2	4,5	0,2	-0,9	6,9	0,1	0,9	0,8	-14,9
Övriga	790	31,0	52,8	31,6	20,6	10,1	23,2	10,5	58,2	86,3	2,4	2,4	53,5
1993-1998	22,5	-3,2	-22,4	15,9	-6,8	3,7	-6,6	-4,5	-1,9	-0,4	0,2	0,1	1,5
Total	255 049	45,9	52,4	24,9	27	13,2	28,6	12,4	71,2	91,1	5,6	4,1	45,8
1993-1998	17,0	-3,2	-3,1	2,9	-2,4	3,8	-0,9	-0,5	3,0	-1,9	0,8	1,6	-15,0

Betydande skillnader i ålderssammansättningen bland studenterna finns även mellan olika ämnesinriktningar. Teknikutbildningar har högst andel unga studenter – år 1993 var hela 67 % under 24 år och endast 10 % över 29 år (att jämföra med 52 % respektive 25 % för högskolan i stort). Medicin samt pedagogik/lärarytbildningar uppvisar, omvänt, en klar överrepresentation av äldre studenter.

Hur har det gått med lägre *sociala grupper*s ställning? Om vi betraktar studenternas sociala ursprung kan vi under tidsperioden 1993 till 1998 konstatera en viss minskning av det som brukar kallas social snedrekrytering. Totalt sett har andelen studenter från arbetarklass ökat sin andel av studentpopulationen (från 13 % till 17 %), samtidigt som andelen studenter med föräldrar som tillhör gruppen högre tjänstemän – den från den s.k. SEI-koden hämtade kategori som vi för jämförbarhetens skull väljer att använda och som här får representera alla slags "elitgrupper" – har minskat sin andel från 27,0 % till 24,6 %. Intressant att notera är att såväl ökningen av studenter med arbetarklassbakgrund som minskningen av studenter med högre tjänstemannabakgrund skett inom samtliga kategorier av högskolor.

Samma utveckling gäller ämnesinriktningarna: den sociala snedrekryteringen tycks ha minskat något inom alla studieområden. (Man bör dock notera att för de längsta utbildningarna, femåriga program, ökar andelen barn till högre tjänstemän.) Även om den s.k. snedrekryteringen allmänt sett minskat något under perioden,¹³ kvarstår att studenter med olika socialt ursprung långt ifrån är lika väl representerade i högskolan som helhet och att de dessutom fördelar sig mycket olika på olika typer av högskolor och ämnesinriktningar. Som tabell 4 visar prioriterar studenter från högre tjänstemannahem universitet och fackhögskolor samt konsthögskolor, där de utgör närmare en tredjedel av hela studentpopulationen, medan andelarna på mindre och medelstora högskolor och vårdhögskolor är betydligt lägre (ca en femtedel respektive en tiondel). Det motsatta gäller för studenter från arbetarklasshem, som har störst andelar på mindre och medelstora högskolor (ca 17–21 %) och vårdhögskolor (16–22 %) och har lägre andelar på universitet och fackhögskolor (11–14 %) samt konsthögskolor (runt 10 %).

¹³ Att detta är en komplex fråga visar de andra kriterierna på socialt ursprung. Om vi i stället för socio-ekonomisk grupp väljer att utgå från föräldrarnas utbildningsnivå minskar inte andelen barn till föräldrar med minst en längre högskoleutbildning nämnvärt mellan 1993 och 1998, och inte heller andelen barn till föräldrar med hög inkomst. Dessa kriterier är dock mer exklusiva än gruppen högre tjänstemän, dvs. vissa grupper som räknas som högre tjänstemän har relativt låga andelar högutbildade (exempelvis högre tjänstemän och företagsledare) och andra har relativt låga inkomster (t.ex. ämneslärare).

Barnen till högre tjänstemän återfinns i större utsträckning på utbildningar inom humaniora/kultur, samhällsvetenskap, naturvetenskap, teknik och jordbruk (ca 30 %) och är mindre benägna att söka sig till utbildningar inom pedagogik/lärarytbildning, medicin och vård (frånsett läkarlinjen), service och övriga (ca 20 %). Studenter med arbetarklassbakgrund har däremot den högsta andelen inom pedagogik/lärarytbildningar (ca 17 % 1993) och har lägst andelar inom humaniora/kultur, samhällsvetenskap, jordbruk samt övriga.

Beträffande grupper med olika *nationell härkomst* är resultaten något motstridiga. Ser vi till de studenter som själva är födda i Sverige och som har minst en svenskfödd förälder ökar denna grupp i högskolan från 71 % till 74 %. Detta kan dock vara ett resultat av att vi har bättre tillgång till data om föräldrarnas födelseland för 1998. Samtidigt ökar också andelen studenter som själva invandrat från 9 % till 11 %.

Intressant att notera är också att det inte råder så stor skillnad mellan de olika typerna av högskolor – andelen svenskfödda elever är ungefär 90 % för samtliga och faktiskt högst på de mindre och medelstora högskolorna, vilka brukar lyftas fram som speciellt framgångsrika i att rekrytera studenter med utländsk bakgrund. Andelen svenskfödda studenter är vidare störst inom lärarytbildningar och jordbruksutbildningar, ca 94–95 %, och lägst inom vård och övriga utbildningar (ca 86–87 %). Påfallande är också att svenskfödda elever 1993 har den lägsta andelen (87 %) för de längsta programmen, de femåriga, vilka omfattar flera prestigeutbildningar som lärarytbildningen och psykologutbildningen, och högst andel för de kortaste utbildningarna, ca 92 %. Detta hade dock ändrats något 1998, då andelen svenskfödda studenter minskat mest för de kortare utbildningarna.

Skolkapitalet som studenterna besitter (här indikerat av höga gymnasiebetyg och högskoleprovspoäng) är mycket särskiljande för olika utbildningar och typer av lärosäten. De högsta andelarna 1993 finner vi för universitet och fackhögskolor (7,8 % med ett gymnasiebetyg över 4,4 att jämföra med 5,6 % för samtliga studenter; 5,7 % med över 1,7 poäng på högskoleprovet mot 4,1 % för samtliga), längre program (24 % respektive 14 % för femåriga program och 11 % respektive 7 % för fyraåriga program) samt till viss del utbildningar inom teknik, jordbruk och medicin. Lägst andelar har, vad gäller betyg, de mindre och medelstora högskolorna (lägst andelar höga högskoleprovspoäng har vårdhögskolor och konstnärliga högskolor), och, för såväl betyg som högskoleprov, kortare program, samt lärarytbildningar och utbildningar inom service. Än mer påtagligt är de ökande skillnaderna för de längre programmen. 1998 har förvisso andelen med höga gymnasiebetyg

gått ner ca en procentenhet för de femåriga programmen, men andelen som har höga högskolepoäng har ökat dramatiskt med dryga elva procentenheter. Det är även bland de femåriga programmen som andelen som inte har gjort högskoleprovet är som minst, 22 %, och framför allt är det där som ökningen av andelen som genomfört provet är som störst, 27 procentenheter mot femton procentenheter för samtliga. Totalt sett gör detta att bland de femåriga programmen hade ca 25 % av studenterna ett högskoleprovresultat över 1,7. Samma andel, 25 %, hade ett gymnasiebetyg över 4,4. Detta kan jämföras med de kortare programmen (två- eller treåriga program), där dessa andelar ligger runt 1–3 %.

Skolkapitalets betydelse för högskolans struktur är således mycket påtaglig. Skillnaderna mellan utbildningarna och lärosätena är som störst när vi analyserar höga gymnasiebetyg och högskoleprovspoäng, samtidigt som betydelsen av betyg och framför allt högskoleprovet blivit allt större för att ta sig in på högskoleutbildningar, i synnerhet på de mest selektiva och eftersökta.

Förändringar 1993 till 1998 – några reflektioner

Vi har ovan konstaterat att det skett vissa mindre förändringar av vilka studenter som befolkar högskolan. Studenterna har blivit något äldre, kvinnorna har ökat sin andel, andelen studenter med höga gymnasiebetyg och poäng på högskoleprovet har ökat, barn med ett socialt ursprung i arbetarklassen har ökat sin relativa andel medan barn till högre tjänstemän minskat sin något. Det senare kan delvis ses som ett resultat av själva expansionen av högskolan. Eftersom ”gamla” grupper redan placerar sina barn i högskolan är det inte så förvånande om en expansion innebär rekrytering ur ”nya” grupper.

Intressantare frågor är vilka utbildningar de ”nya” studenterna hamnar på och om rekryteringen till traditionella elitutbildningar förändras. Här finns inga riktigt tydliga tendenser. Man hade kunnat misstänka att andelen studenter med ett ursprung i den högre tjänstemannaklassen skulle befästa sin ställning på de traditionella universiteten och fackhögskolorna, samtidigt som barn till arbetarklass ökar sina andelar på mindre och medelstora högskolor. Detta har dock inte skett, högre tjänstemän tappar andelar oavsett typ av högskola. När vi i stället för att använda en grov kategorisering i typ av högskola studerar förändringen inom enskilda utbildningar¹⁴ framträder ett till vissa delar annorlunda mönster.

¹⁴ Vi har här skiljt mellan utbildningsinriktningar på den mest detaljerade nivån samt mellan högskoletyp och program och kurs. För att spara utrymme redovisas resultaten ej i tabellform i denna text, men tabellerna finns tillgängliga på webben, se <http://www.skeptron.ilu.uu.se/broadly/sec/kast.htm>.

Vissa utbildningar såsom framför allt läkarutbildning, civilingenjörsutbildning i industriell ekonomi, journalistutbildningen och pol.mag.-programmet hade 1993 över 40 % studenter härstammande från högre tjänstemannahem och ökade dessa andelar ytterligare till 1998, medan andra utbildningar som 1993 hade motsvarande höga andelar studenter med högre tjänstemannabakgrund tappat andelar 1998 (exempelvis musikerutbildningar, civilingenjörsutbildningar i teknisk fysik, kemi, lantmäteri, arkitektur, materialteknik, maskinteknik, program i företagsekonomi vid universitet och fackhögskolor och juristprogrammet). Utmärkande för den första gruppen utbildningar är att dessa även ökar sina andelar studenter med höga poäng på högskoleprovet. År 1993 placerar sig tre av de fyra utbildningarna (samtliga förutom pol.mag-programmet) bland de tio högst placerade efter andel studenter med höga högskoleprovspoäng. Journalistutbildningen har den i särklass högsta andelen, där 42 % av studenterna har mellan 1,8 och 2,0 poäng på högskoleprovet, att jämföras med den näst högst placerade utbildningen, civilingenjörsutbildning i arkitektur (19 %), och genomsnittet på 4,1 %.

Journalistutbildningen ökar således sin andel ytterligare till 1998 och hamnar på 46 % – den högsta andelen även 1998. För den största ökningen svarar dock veterinärutbildningen och läkarutbildningen som går från 13 % till 40 % respektive från 16 % till 37,5 % mellan 1993 till 1998.

Högskoleprovets vikt för elitutbildningarna är tydlig i det faktum att andelen studenter som har höga poäng på högskoleprovet ökar markant på de tio högst placerade utbildningarna, där 1998 samtliga har en andel över 20 %.¹⁵ Vi kan också konstatera att bland de tio högst placerade utbildningarna efter höga poäng på högskoleprovet 1998 ökar sju sin andel studenter med ett ursprung i högre tjänstemannahem¹⁶, samtidigt som andelen studenter från arbetarklasshem ökar mindre än genomsnittet på sju av utbildningarna (undantaget är logopedutbildningen där andelen ökar med hela sexton procentenheter). Vidare ökar andelen med höga grundskolebetyg för sju av utbildningarna (endast journalistutbildningen minskar, från 21 % till 16 %), andelen kvinnor ökar på samtliga dessa utbildningar och likaså

¹⁵ Dessa är journalistutbildningen, veterinärutbildningen, läkarutbildningen, psykologprogrammet, annan utbildning i medicin, civilingenjörsutbildning i arkitektur, annan utbildning i psykologi, civilingenjörsutbildning i teknisk fysik, civilingenjörsutbildning i industriell ekonomi, logopedutbildning. På dessa utbildningar går 13 000 studenter, dvs. ca fyra procent av samtliga högskolestudenter. Samtliga utbildningar är program och återfinns på universitet och fackhögskolor.

¹⁶ Två av utbildningarna, annan utbildning i medicin och annan utbildning i psykologi, fanns inte 1993, och den enda utbildning som minskade sin andel var teknisk fysik.

andelen yngre studenter. Även andelen studenter födda i Sverige med minst en svenskfödd förälder ökar.¹⁷

Samtidigt med att framför allt journalistutbildningen, läkarutbildningen, veterinärutbildningen, vissa civilingenjörsutbildningar elitiserats i dubbel bemärkelse, såväl socialt som meritokratiskt, har andra utbildningar deklarerats och attraherar i mindre utsträckning studenter med höga högskoleprovspoäng och betyg. Detta gäller exempelvis lärarutbildningarna och pedagogiska utbildningar som tappat mark på bred front. När vi rangordnar samtliga 300 utbildningar 1993 efter andel studenter med ett ursprung i högre tjänstemannahem, hamnar endast sju av 45 lärarutbildningar bland de 100 högst rankade.¹⁸ För samtliga dessa sju utbildningar minskar andelen studenter med ett ursprung i högre tjänstemannahem (minskningen är mellan 2,5 och 17 procentenheter), samtidigt som andelen studenter med ursprung i arbetarklass ökar (mellan 3,0 och 15 procentenheter).

Andelen studenter med höga högskoleprovspoäng minskar eller ökar under genomsnittet för samtliga utbildningar utom en (musiklärarutbildning på konstnärlig högskola).¹⁹ Andelen män ökar något, andelen unga studenter minskar kraftigt och andelen svenskfödda elever med minst en svenskfödd förälder minskar eller ökar under genomsnittet.

Ett exempel på utbildningar med relativt låg social rekrytering som får en lägre andel studenter med ett ursprung från högre tjänstemannahem och med höga poäng på högskoleprovet är ingenjörsutbildningarna. Dessa har ökat kraftigt i antal studenter från 10 500 till 19 700, eller 46 %, från 1993 till 1998. Två av totalt arton ingenjörsutbildningar 1993 hamnar bland de 100 högst rankade efter andel studenter med ett ursprung i högre tjänstemannahem. För samtliga sexton utbildningar som också återfinns 1998 minskar andelen barn till högre tjänstemän (i fem fall dock mindre än genomsnittet). Ingen av utbildningar har en högre andel studenter med höga gymnasiebetyg eller höga poäng på högskoleprovet än genomsnittet 1993 och för samtliga utbildningar förutom två minskar dessa andelar eller

¹⁷ När vi sorterar utbildningarna efter högsta andel höga gymnasiebetyg (4,5–5,0) finner vi ett likartat men inte fullt så markant mönster.

¹⁸ Dessa är musiklärarprogrammet (konstnärlig högskola), lärarprogrammet årskurs 4–9 annan utbildning, gymnasielärarprogrammet/samhällsvetenskap, musiklärarprogrammet (universitet), gymnasielärarprogrammet/matematik, lärarprogrammet årskurs 4–9/matematik (universitet) samt lärarprogrammet årskurs 4–9/matematik (högskola). Totalt omfattar dessa utbildningar ca 4 000 studenter, dvs. endast 1,5 % av studentpopulationen 1993.

¹⁹ Lärarutbildningarna har överlag mycket låga andelar studenter med höga högskoleprovspoäng – endast fem av 45 utbildningar har över genomsnittet. Liknande gäller även lärarstudenternas gymnasiebetyg.

ökar mindre än genomsnittet till 1998. Andelen yngre studenter minskar kraftigt (ofta med runt 20 procentenheter), andelen kvinnor ökar (dock från extremt låga nivåer, på vissa utbildningar utgör männen över 90 %) och andelen svenskfödda studenter med minst en svenskfödd förälder minskar.

För civilingenjörsutbildningarna är bilden mer komplex. Dessa har en betydligt högre social rekrytering än ingenjörsutbildningarna; samtliga fjorton civilingenjörsutbildningar hamnar bland de 100 högst placerade efter högt socialt ursprung 1993 och fem utbildningar bland de tio högst placerade utbildningarna. I jämförelse med exempelvis läkarutbildningarna och veterinärutbildningarna sker dock en viss deklassering av civilingenjörsutbildningarna. Endast vid tre utbildningar (industriell ekonomi, elteknik och maskinteknik) ökar andelen studenter från högre tjänstemannahem, samtidigt som det för vissa sker en meritokratisk elitisering (teknisk fysik, kemi, arkitektur, elteknik och industriell ekonomi), medan merparten även tappat mark här.

Detta kan sammanfattas på så sätt att även om andelen högre tjänstemannabarn minskat sin relativa andel i högskolan och arbetarbarn höjt sin dito, så följer denna generella trend omfattande skillnader mellan utbildningarna. Vissa utbildningar under 1990-talet har genomgått en kraftig meritokratisk elitisering (journalistutbildningen, läkarutbildningen, veterinärutbildningen och vissa civilingenjörsutbildningar) som i sin tur har fört med sig att andelen kvinnor, yngre studenter, svenskfödda studenter och studenter med högt socialt ursprung ökat. För andra relativt sett socialt selektiva utbildningar såsom exempelvis vissa lärarutbildningar och civilingenjörsutbildningar har det skett en deklassering och andelen studenter med höga högskoleprovspoäng har minskat. Även vissa utbildningar med relativt låg social rekrytering har minskat andelarna studenter med högt socialt ursprung och studenter med omfattande skolkapital, vilket tydligt gäller för högskoleingenjörsutbildningarna.

Beträffande kvinnornas ökade andel av högskolestudenter kan man ställa sig frågan om kvinnorna flyttat fram sina positioner i alla avseenden. På praktiskt taget alla de utbildningar där barnen till högre tjänstemän 1993 utgjorde minst 40 % (på dessa utbildningar gick ca 35 000 studenter, eller 13,8 % av samtliga studenter) ökade kvinnorna sina andelar till 1998. Många av dessa var civilingenjörsutbildningar där antingen en traditionellt kraftig manlig dominans minskade (exempelvis teknisk fysik, industriell ekonomi, matematik eller farkost) eller kvinnorna ytterligare stärkte positioner som flyttats fram redan före 1993 (kemi, lantmätare, landsarkitekter, arkitekter).

I några fall är denna förändring parallell med en minskning av andelen barn till högre tjänstemän, men denna senare förskjutning är med några viktiga undantag allmän i högskolan. På läkarlinjen utgjorde de kvinnliga studenterna 1998 en majoritet, vilket inte var fallet fem år tidigare, samtidigt som andelen barn till högre tjänstemän ökade. På de flesta av de utbildningar där andelen studenter 1993 med de högsta resultaten på högskoleprovet återfanns – journalistik, psykologlinjen, läkarlinjen, vissa civilingenjörsutbildningar – och där denna andel ytterligare hade ökat 1998, stärkte också kvinnorna sina ställningar.

Mycket tyder med andra ord på att kvinnliga studenter under 1990-talet flyttat fram sina positioner i högskolan i förhållande till manliga studenter. Könsskillnaderna i högskolan kan dock inte förstås bara genom att vi betraktar förändringen i rekryteringen till enskilda utbildningar, utan måste ses som en dimension av strukturella skillnader mellan utbildningar som har att göra med hur studenter som inte bara är av olika kön utan också besitter både olika slags och olika mängd kulturella, ekonomiska och skolmässiga tillgångar, använder högskolan och de studiemöjligheter den erbjuder. Samma resonemang kan tillämpas när vi diskuterar den s.k. sociala snedrekryteringen. Denna fråga kan knappast diskuteras bara som ett spørsmål om procentsatser. Som vi har sett är den relativa minskning av den sociala snedrekryteringen som kan konstateras parallell med en ökad utbildningskonkurrens och en ökad elitisering av vissa utbildningar vilkas ställning inte påverkats av expansionen. För att med större precision kunna diskutera denna fråga måste vi närma oss högskolan som ett strukturerat fält av utbildningar inom vilket vissa sociala polariteter tycks vara bestående.

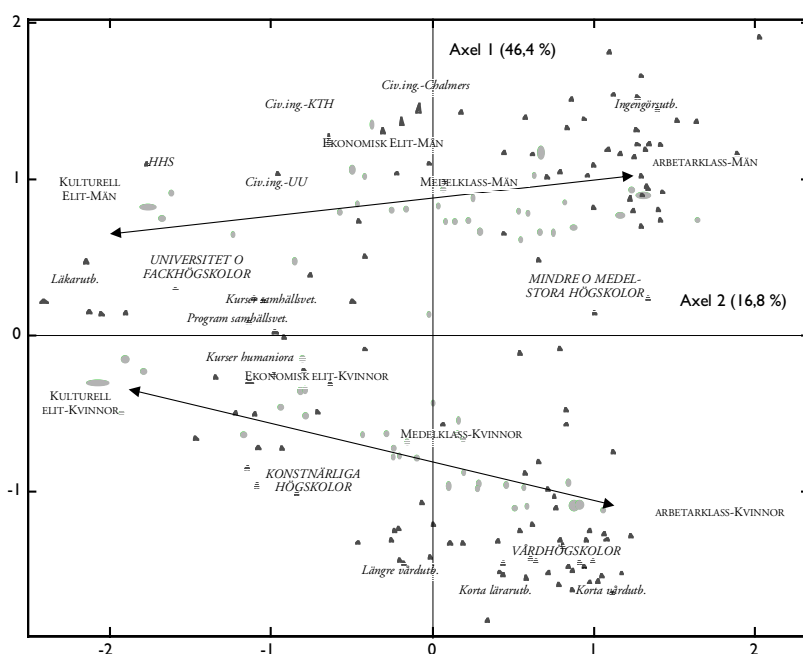
Fältet av högskoleutbildningar i Sverige

Låt oss ställa frågan hur det rum som högskolans samlade utbildningar utgör är strukturerat, med andra ord rita en sociologisk ”karta” över det landskap som är den svenska högskolan. Vilka är de huvudsakliga polariteterna och vilka avstånd kan man finna mellan olika slags utbildningar och olika lärosäten? Vi skall först utgå från alla studenter i högskolan och betrakta vilken utbildning – dvs. vilken utbildningsinriktning och vilket lärosäte – de befinner sig på, om de är män eller kvinnor och vilket socialt ursprung de har. Men vi skall inte behandla kön och socialt ursprung som två separata variabler utan i stället intressera oss för söner och döttrar till föräldrar inom de 32 sociala grupper vi arbetar med i analysen, dvs. civilingenjörsdöttrar

och civilingenjörssöner, döttrar till tjänstemän på mellannivå och söner till samma slags tjänstemän, osv.

När vi med korrespondensanalys som redskap analyserar hur studenterna i högskolan skiljer sig åt eller liknar varandra i fråga om socialt ursprung, kön och de utbildningar de valt, får vi ett mångdimensionellt rum vars första två dimensioner återges i graf 1. Eftersom den struktur vi finner 1993 är närmast identiskt med den som återfinns 1998, har vi valt att bara koncentrera oss på den senare.

*Graf 1. Högskolefältet 1998, 300 utbildningar, 32 sociala grupper, män och kvinnor separerade, dimension 1 och 2.**

* Cirkelarna (grå) avser sociala grupper och triangelarna (svarta) utbildningar. En fulltextversion av grafen återfinns i appendix. Storleken på cirkelarna och triangelarna visar på bidragsvärdet för modaliteten till axel 1 och axel 2.

I grafen finner vi en första motsatsställning i högskolan, vertikalt, mellan en kvinnlig del (nedre delen) och en manlig del (övre delen). Å ena sidan döttrar till – om vi går från grafens högra del mot dess vänstra – arbetare av olika slag, handelsanställda, sjukvårdsanställda, tjänstemän i olika sektorer och på olika nivåer, universitetslärare och läkare, och å den andra sidan manliga studenter från samma grupper. Denna första polaritet kompletteras av en

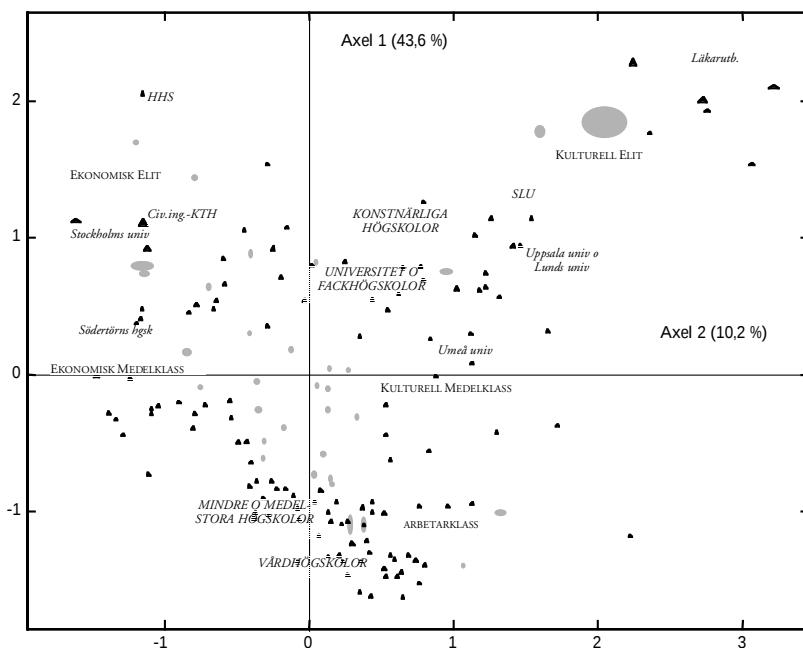
andra sådan, den som utgör grafens andra dimension och som uttrycker en motsatsställning mellan studenter med högre socialt ursprung (grafens vänstra del) och studenter med lägre sådant (grafens högra del). Som framgår av grafen möts kvinnorna och männen framför allt vid den förra polen, dvs. den där vi återfinner flest studenter från högre sociala skikt.

Hur fördelar sig högskoleutbildningarna i detta socialt och könsmässigt strukturerade rum? Studenter med högt socialt ursprung – söner och döttrar till läkare, universitetslärare, högre tjänstemän, jurister, journalister och andra grupper – möts i den del av högskolan där vi framför allt finner läkarutbildningarna och vissa längre utbildningar inom humaniora, samhällsvetenskap och naturvetenskap på de traditionella universiteten och fackhögskolorna. Söner och döttrar till arbetare i olika kategorier, lägre tjänstemän, tekniker och sjukvårdsanställda tenderar däremot att söka sig till utbildningar där könsskillnaderna är som störst – kortare tekniska utbildningar för männen och vårdutbildningar eller pedagogiska utbildningar för kvinnorna. Dessa utbildningar återfinns ofta på mindre och medelstora högskolor samt vårdhögskolor.

Denna struktur – en kvinnlig och en manlig högskolevärld, båda socialt hierarkiserade och som mest åtskilda inom det område där studenter från de lägre klasserna är som flest och närmast varandra inom den region där studenter ur högre klasser dominerar – är exakt den vi tidigare funnit i högskolan åren 1978 och 1984 och exakt den vi under ett antal år kunnat finna i gymnasieskolan. Den kan tolkas så att det framför allt är studenter som är rikt utrustade på skolkapital och kulturellt kapital hemifrån som, oavsett om de är män eller kvinnor, känner sig kallade att tävla om platserna på det slags utbildningar som är av elitkaraktär och om de framtider som dessa utbildningar öppnar vägen för, under det att studenter med mer blygsamma sociala och kulturella tillgångar i bagaget tenderar att hänvisas till en utbildningsvärld där dessa strider inte utspelas och där könen oftast skiljs åt.

Detta är de två första polariteterna inom fältet av högskoleutbildningar, om vi håller könen separerade. En tredje polaritet framträder tydligare om vi inte särskiljer män från kvinnor utan bara håller oss till studenternas sociala ursprung. Låt oss undersöka hur kartan över högskolan då ser ut (graf 2).

*Graf 2. Högskolefältet 1998, 300 utbildningar, 32 sociala grupper, män och kvinnor sammanslagna, dimension 1 och 2.**

* Cirkelarna (grå) avser sociala grupper och triangelarna (svarta) utbildningar. En fulltextversion av grafen återfinns i appendix. Storleken på cirkelarna och triangelarna visar på bidragsvärdet för modaliteten till axel 1 och axel 2.

Analysen ställer i första hand mot varandra de utbildningar som kännetecknas av hög social rekrytering (övre delen av grafen) och de utbildningar som har låg social rekrytering (nedre delen av grafen). Utbildningarna nära den första polen kännetecknas av en särskilt omfattande rekrytering av barn till högre tjänstemän i privat och offentlig sektor, företagsledare, jurister, civilingenjörer, konstproducenter, universitetslärare och läkare, under det att utbildningarna som konstituerar den andra polen utmärks av att de tar emot färre studenter med högt socialt ursprung och särskilt många barn till arbetare och familjer ur de lägre mellanskikten. Denna sociala motsatsställning är en polaritet mellan å ena sidan civilingenjörsutbildningar, läkarutbildningar, naturvetenskapliga utbildningar och kulturella utbildningar på de traditionella universiteten och fackhögskolorna och å andra sidan kortare utbildningar, utbildningar på mellanstora högskolor och vård- och lärarutbildningar. Med andra ord: de sociala eliternas barn dominerar längre

utbildningar på de stora universiteten och fackhögskolorna, under det att mindre högskolor, kortare utbildningar och utbildningar inom vård och pedagogik utmärks av en särskilt låg social rekrytering av studenter. Denna motsatsställning motsvarar den andra axeln i den tidigare grafen.

Denna renodlat hierarkiska dimension är emellertid inte den enda. Om vi betraktar grafens övre del, framträder ytterligare en polaritet. Till höger finner vi utbildningar som kännetecknas av att de tar emot särskilt många studenter med ursprung i sociala grupper vilkas ställning vilar på kulturellt kapital och utbildningskapital, först och främst läkare och universitetslärare, men också ämneslärare. Dessa utbildningar utgörs till stor del av läkarutbildningarna landet över, men också av kurser inom humaniora och kultur eller naturvetenskapliga sådana vid de traditionella universiteten, främst Uppsala och Lund (men inte Stockholm). Här finner vi också utbildningar vid Sveriges lantbruksuniversitet, SLU. Till vänster finner vi en motsatt pol där Handelshögskolan i Stockholm befinner sig längst upp och till vilken också hör tekniska utbildningar vid Kungl. tekniska högskolan i Stockholm samt samhällsvetenskapliga kurser och kurser inom kultur och humaniora vid Stockholms universitet och Södertörns högskola. Dessa utbildningar kännetecknas alla av att de tar emot särskilt många studenter med ursprung i grupper inom privat sektor med närhet till ekonomin som socialt fält – högre tjänstemän och tjänstemän på mellannivå i privat sektor, företagsledare, kontorsanställda, jurister, tekniker och civilingenjörer. Denna andra polaritet i högskolan tycks med andra ord vara en motsatsställning mellan å ena sidan ett slags kulturell pol, med särskilt fäste vid universiteten i Uppsala och Lund och dominerad av läkarutbildningen, och å andra sidan en pol som står närmare privat sektor och grupper knutna till ekonomin som socialt område och med särskilt starkt fäste vid högskolor i Stockholm.

Även de två polariteter som graf 2 lyfter fram som grundläggande dimensioner i högskolans struktur kan vi återfinna såväl i motsvarande analyser av högskolan från 1978 och 1984 som i analyser av gymnasieskolans struktur under en följd av år från 1989 och framåt. Det förefaller med andra ord som om utbildningssystemets struktur – både i gymnasieskolan och i högskolan – präglas av två sociala polariteter. Den första skiljer samhällets eliter från de lägre samhällsklasserna, och utgör med andra ord en polaritet mellan å ena sidan utbildningar dit de studenter söker sig som har ett ursprung i grupper med starka kulturella och ekonomiska tillgångar (läkare, universitetslärare, civilingenjörer, jurister, högre tjänstemän i offentlig och privat sektor, företagsledare), å andra sidan utbildningar som de studenter väljer som saknar

större resurser av detta slag. Den andra polariteten är särskild tydlig bland eliterna och ställer mot varandra å ena sidan de utbildningar till vilka först och främst de studenter orienterar sig som har ursprung i grupper vilkas ställning vilar på kulturellt kapital och utbildningskapital, främst läkare och universitetslärare, å andra sidan utbildningar som främst befolkas av studenter som kommer från grupper inom samhällets ekonomiska sfär, främst högre tjänstemän i privat sektor, företagsledare och jurister.

Elitutbildningarnas delfält

Sedan högskolereformen 1977 talar man om den högre utbildningen som ett enhetligt system, ”högskolan”, men som vi sett är den högre utbildningen i Sverige föga homogen i socialt avseende. Om vi håller oss till bara en av de saker som skiljer högskoleutbildningar åt, den sociala rekryteringen, är avstånden så stora mellan kortare vård-, pedagogiska och tekniska utbildningar på mindre och medelstora högskolor och vårdhögskolor, å ena sidan, och exempelvis Handelshögskolan och läkarutbildningar på Karolinska institutet, Uppsala universitet och Lunds universitet, å den andra sidan, att det är relevant att tala om åtskilda utbildningsvärldar. De senare utbildningarna konkurrerar om andra studenter än de tidigare, nämligen om dem som lyckats bäst i utbildningskonkurrensen på gymnasiet eller som varit allra mest framgångsrika på högskoleprovet och som i övrigt har de förväntningar på sin egen framtid som gör att de söker sig till långa högskoleutbildningar. Eftersom dessa studenter oftast, men inte alltid, också kommer från familjer som själva förvaltar särskilt starka utbildningsmässiga och sociala tillgångar, är profilen i rekryteringen till utbildningar som den på Handelshögskolan eller läkarlinjerna på de traditionella universiteten och fackhögskolorna helt annorlunda den vi finner på regionala högskolor och på kortare pedagogiska, tekniska och vårdutbildningar.

De utbildningar som tar emot de flesta studenter med högst socialt ursprung och med de mest framgångsrika tidigare utbildningskarriärerna bakom sig kan också ofta, i kraft av de traditioner de förvaltar och de mer omfattande institutionella resurser av olika slag de äger, erbjuda studenterna ett utbildningskapital som är starkare och mer allmänt erkänt än det som andra utbildningar kan ge och som därför i realiteten öppnar vägen både för karriärer inom fler sociala fält och för karriärer med ”högre lutning”. Elitutbildningar av detta slag konkurrerar med varandra om de studenter som är bästa skickade att gå dem och kan, eftersom söktrycket till

dem är stort, behålla en stark selektion av de studenter de tar emot. För de utbildningar som mest skiljer sig från elitutbildningarna kan det, omvänt, vara svårt att rekrytera studenter över huvud taget. Utrymme för någon mer omfattande selektion av studenterna finns inte.

Skillnader av dessa slag ställer frågan på sin spets om hur vi skall förstå relationerna mellan de institutioner och de utbildningar som vi sammanfattande kallar för "högskolan". Relaterar sig exempelvis Karolinska institutets läkarutbildning i första hand till kortare vårdutbildningar på vårdhögskolorna runt om i landet och Handelshögskolan i Stockholm till ekonomiutbildningar vid mindre och medelstora högskolor? Eller bör vi snarare jämföra Karolinska institutet med Handelshögskolan, eftersom de i hög grad konkurrerar om samma slags studenter och förbereder för karriärer som somliga bland dessa studenter torde betrakta som tänkbara alternativ? Vi skall här utgå från detta senare perspektiv, nämligen att det är både möjligt och nödvändigt att avgränsa ett fält av elitutbildningar inom högskolan, låt vara att det inte är så självklart hur gränsen skall dras.

Vad är en elitutbildning? Flera kriterier är tänkbara. En vanlig definition är att utgå från utbildningens längd och skilja kortare utbildningar från längre. Av flera skäl är ett sådant kriterium inte särskilt tillfredställande. Om vi till exempel väljer att ta med alla utbildningar som är minst tre år, blir antalet så stort att mängden i sig talar för att alla inte kan vara elitutbildningar. Väljer vi en snävare definition, exempelvis alla utbildningar som omfattar minst fyra år, får vi ett mer begränsat antal, men vissa utbildningar som rimligtvis bör inkluderas – exempelvis journalistprogrammet och vissa konstnärliga utbildningar – faller utanför, samtidigt som flera utbildningar – exempelvis vissa lärarytbildningar – inkluderas som svårligen kan anses utgöra elitutbildningar. Dessutom faller alla fristående kurser utanför definitionen, trots att vissa sådana uppvisar en mängd andra karaktäristika som är typiska för det vi spontant skulle kalla för elitutbildningar.

Ett annat sätt att närma sig frågan vore att utgå från ett antal olika karaktäristika som gäller högskolorna, institutionerna och de enskilda utbildningarna – exempelvis deras anseende, lärarkårens sammansättning, mängden forskningsresurser, internationella kontakter de upprätthåller och nätverk de ingår i, kopplingarna till näringsliv, statsförvaltning, kulturella fält, media, och liknande. Att samla in den information som skulle behövas för att avgöra vilka kriterier som kunde vara relevanta och vilka utbildningar som svarar mot dem, vore ett forskningsprojekt i sig. Dessutom finns risken att man bedömer ett tidigare tillstånd i högskolan, eftersom

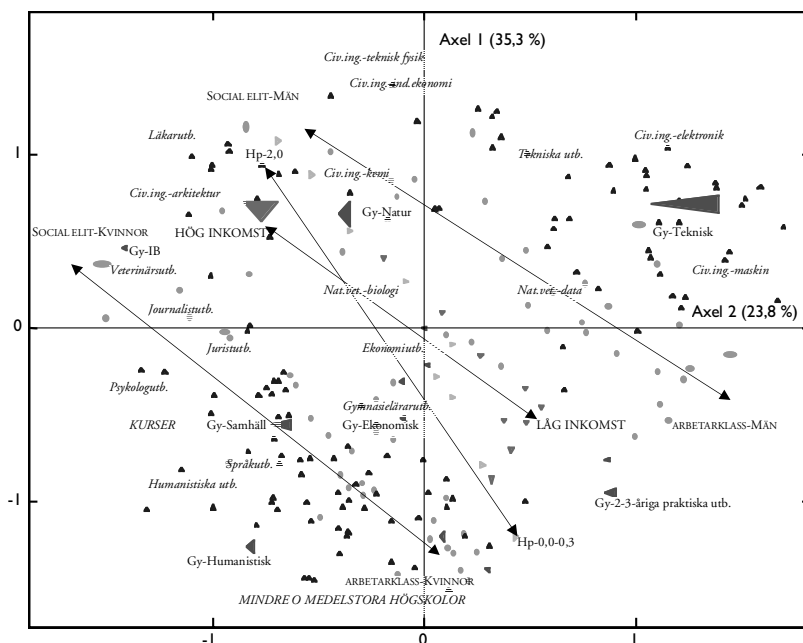
nya elitutbildningar först med tiden bygger upp tillgångar av detta slag.

Den lösning vi här valt är att utgå från egenskaperna hos de studenter som befolkar högskolans utbildningar och som är åtkomlig i det register vi förfogar över. Utifrån denna information kan ett antal kriterier formuleras för vad som skulle kunna känneteckna en elitutbildning och högskolans utbildningar kan sedan rangordnas efter dessa kriterier. Vi har valt att utgå från olika kriterier som inte med nödvändighet hänger samman. Det första avser andelen studenter med ”hög” socialt ursprung: andelen studenter som kommer från högre tjänstemannahem, andelen med föräldrar med minst en längre högskoleutbildning samt andelen med föräldrar med inkomster i den högsta decilen. De två nästföljande avser studenternas tidigare skolframgång, nämligen andelen studenter med höga gymnasiebetyg (över 4,4) eller höga poäng på högskoleprovet (över 1,7). Av ca 1 000 utbildningar (när vi skiljer på högskolor, utbildningens längd och utbildningens inriktning på den mest detaljerade nivån)²⁰ har de 150 högst rankade enligt minst ett av dessa fem kriterier valts ut. Totalt omfattar urvalet elitutbildningar ca 270 utbildningar. Bland dessa utbildningar finner vi en klar överrepresentation av långa utbildningar, framför allt läkarutbildningar, civilingenjörsutbildningar och samhällsvetenskapliga utbildningar, företrädesvis ekonomiutbildningar, juristutbildningar och psykologutbildningar. Vidare är universiteten och fackhögskolorna kraftigt överrepresenterade (Lunds universitet, Uppsala universitet, Göteborgs universitet och Stockholms universitet står för 175 utbildningar eller 65 % av samtliga utbildningar, Umeå universitet, Linköpings universitet och Luleås tekniska högskola för 32 utbildningar, Chalmers tekniska högskola och Kungl. tekniska högskolan för 24 utbildningar och övriga fackhögskolor för sjutton). Bland de mindre och medelstora högskolorna utmärker sig framför allt Södertörns högskola med åtta utbildningar av totalt 21 för högskolor i denna kategori.

Låt oss analysera strukturen i det delfält inom högskolan som de 270 utbildningar vi fått fram utgör. Även här har korrespondensanalys använts. Förutom socialt ursprung och kön (32 sociala grupper uppdelade efter kön) och den utbildning en student går på, har denna gång också föräldrarnas sammanräknade inkomst i deciler, resultat på högskoleprovet (sex kategorier), samt typ av gymnasieutbildning inkluderats i analysen. Graf 3 visar dimension ett och två. Den första dimensionen ställer framför allt män med högt socialt ursprung mot kvinnor med lågt socialt ursprung.

²⁰ Se appendix för en beskrivning av hur utbildningarna klassificerats. Vi har i de fall där antalet studenter på en utbildning blivit för litet använt grövre kategoriseringar av utbildningsinriktningen, så att den omfattar minst 150 studenter.

Graf 3. Elitutbildningarnas delfält 1998, 270 utbildningar, 32 sociala grupper, män och kvinnor separerade, dimension 1 och 2.*

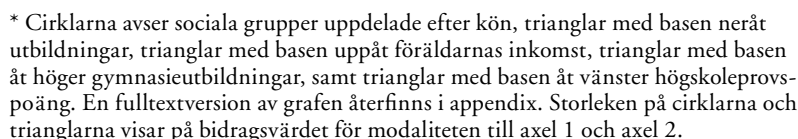
* Cirkarna (grå) avser sociala grupper uppdelade efter kön, trianglar med basen neråt utbildningar, trianglar med basen uppåt föräldrarnas inkomst, trianglar med basen åt höger gymnasieutbildningar, samt trianglar med basen åt vänster högskoleprovpoäng. En fulltextversion av grafen återfinns i appendix. Storleken på cirkarna och trianglarna visar på bidragsvärdet för modaliteten till axel 1 och axel 2.

Vi ser i tabellen över bidragsvärden (se www.skeptron.ilu.uu.se/broad/sec/kast.htm) att även kvinnor med högt socialt ursprung (läkare, civilingenjörer, universitetslärare, jurister och företagsledare) hamnar på samma sida som män med samma höga ursprung (även om de förras bidragsvärden är låga), samtidigt som vissa män med lågt socialt ursprung återfinns vid den andra polen bland kvinnor med mer modest socialt ursprung. Den första polariteten eller faktorn återger med andra ord både en könsskillnad och en social hierarki. I den andra dimensionen återfinns samma slags sammanvävning av en könsåtskillnad och en socialt hierarkisk åtskillnad, men här ställs främst kvinnor med högt socialt ursprung mot män med lågt socialt ursprung. I både den första och den andra dimensionen finner vi alltså polariteter som samtidigt är köns- och sociala polariteter. Innebörden av denna struktur blir mest synlig i den grafiska återgivningen av de två dimensionerna. I grafen separeras männen från kvinnorna i en diagonal struktur (nedre högra hörnet

upp mot den övre vänstra), samtidigt som det för båda könen på var sin sida av denna diagonal finns en tydlig social hierarki som blir synlig när vi rör oss i samma riktning (i nedre högra hörnet återfinns såväl kvinnor som män med ursprung i arbetarklassen och den lägre medelklassen och i det övre vänstra hörnet hittar vi läkarbarn, juristbarn och universitetsläraryrken av båda könen). Vi ser också att denna sociala hierarki sammanfaller med förändringar i föräldrarnas inkomst och även med studenternas mått av framgång på högskoleprovet: båda dessa mått ökar när vi rör oss upp mot det övre vänstra hörnet. Studenternas gymnasieutbildning placerar sig i detta rum på så sätt att naturvetenskaplig linje/program, gymnasieskolans elitutbildning framför andra, placerar sig i grafens vänstra, övre hörn, där både studenternas sociala ursprung och deras högskoleprovsresultat är som högst, under det att teknisk linje/program återfinns i grafens högra, övre hörn, där vi också finner särskilt många söner till ingenjörer, tekniker, tjänstemän på mellannivå och kvalificerade arbetare. Samhällsvetenskapligt program, humanistiskt, ekonomiskt, tvååriga teoretiska utbildningar och två- eller treåriga praktiska utbildningar återfinns alla, från vänster till höger, på grafens nedre halva där kvinnorna är flest, men i placeringar som samtidigt återger en social hierarki mellan dem. Den andra dimension korrespondensanalysen finner kan till stor del tolkas som en köns polaritet, vilken också, när det gäller studenternas gymnasieutbildning, uttrycks i en motsatsställning mellan den kraftigt mansdominerade tekniska linjen/programmet och framför allt de samhällsvetenskapliga och humanistiska linjerna/programmen som är starkt kvinnodominerade.

Låt oss undersöka hur högskoleutbildningarna fördelar sig i detta flerdimensionella rum. I den första dimensionen är det främst civilingenjörsutbildningar vid Kungl. tekniska högskolan, Linköpings universitet, Chalmers tekniska högskola samt läkarutbildningarna vid Karolinska institutet, Lunds universitet och Uppsala universitet samt Handelshögskolan som bidrar till att upprätta den ena polen, den övre, som kan karakteriseras som den mest socialt selektiva (särskilt med avseende på männen). Mot dessa står (se nedre delen av grafen) framför allt fristående kurser och en del kortare program i humaniora och kultur, samhällsvetenskap, hälso- och sjukvård (utom läkarutbildningarna) vid de traditionella universiteten. Vi kan också notera att flera av utbildningar vid Södertörns högskola och några av de få andra utbildningarna vid mindre och medelstora högskolorna som klassificerats som elitutbildningar återfinns vid denna nedre, dominerade pol. I den andra dimensionen, där kvinnor med högt ursprung står mot män med lågt ursprung, återfinner vi, å ena sidan, läkarutbildningar vid Karolinska institutet, Göteborgs universitet, Lunds universitet och Uppsala universitet, Handels-

Graf 4. Elitutbildningarnas delfält 1998, 270 utbildningar, 32 sociala grupper, män och kvinnor separerade, dimension 1 och 3.

I den tredje dimensionen av korrespondensanalysen – vilken tillsammans med den första återges i graf 4 – kan vi konstatera en motsatsställning mellan studenter med ursprung i familjer som står nära samhällets ekonomiska och privata sektor (barn till högre tjänstemän i privat sektor, företagsledare, jurister, tjänstemän på mellannivå i privat sektor) och studenter som har gemensamt att de inte har ursprung i familjer som tillhör dessa grupper. Vid den senare polen återfinns studenter med såväl högre socialt ursprung (barn till läkare och universitetslärare) som de med ursprung i lägre skikt (barn till okvalificerade arbetare i service och produktion). Det är värt att notera att denna dimension i det närmaste är helt könsneutral – män och kvinnor i samma sociala grupper hamnar vid samma pol – och kan förstås som en skillnad som avser de sociala gruppernas tillgångar. Ekonomiskt kapital står mot kulturellt kapital. Ett tydligt uttryck för denna motsatsställning finner vi i några andra av de egenskaper som skiljer studenterna i de två polerna från varandra – att ha gått ekonomiskt linje/program i gymnasiet och att komma från familjer med hög inkomst står exempelvis mot att ha gått den mest intellektuella gymnasieutbildningen, naturvetenskapliga linjen/programmet, och att ha höga poäng på högskoleprovet. Om vi betraktar högskoleutbildningarnas bidrag till denna dimension, ser vi att de studentgrupper för vilka det kulturella kapitalet dominerar framför allt söker sig till läkarutbildningarna, därefter till veterinärprogrammet vid Sveriges lantbruksuniversitet, psykologiutbildningen vid Stockholms universitet och Göteborgs universitet, utbildningar vid Kungl. musikhögskolan i Stockholm och sedan till andra kulturella utbildningar och vissa naturvetenskapliga sådana. Studenter med ursprung i sociala grupper vars ställningar grundas främst på ekonomiskt kapital och närhet till privat sektor tillmäter ekonomiutbildningar störst vikt, framför allt företagsekonomi (såväl program som kurs) vid de stora traditionella universiteten och vissa mindre och medelstora högskolor (Södertörns högskola, Högskolan i Jönköping, Högskolan i Växjö) men även nationalekonomi, juridik och civilingenjörsutbildningar i maskinteknik.

Graf 4 ger oss en möjlighet att analysera den första och tredje dimensionen tillsammans. Vi kan identifiera fyra relativt distinkta poler. I det nedre vänstra hörnet samlas såväl män som kvinnor med lägre socialt ursprung, vilka återfinns på utbildningar inom humaniora, konst och psykologi samt på de få pedagogiska utbildningar som här klassats som elitutbildningar. Dessa studenter karakteriseras också av att ha uppnått förhållandevis låga poäng på högskoleprovet, av att föräldrarna har en förhållandevis låg sammanräknad inkomst, och av att de ofta gått på humanistisk linje/program eller på tvååriga teoretiska linjer. I grafens övre vänstra hörn finner vi en andra pol – de

studenter som utgör det kulturella kapitalets elit inom högskolan. Här möts könen i viss mån på utbildningar som läkarprogrammet, vissa naturvetenskapliga utbildningar, och civilingenjörsutbildning i kemi. Här finner vi flest barn till läkare och universitetslärare, de sociala grupper som mer än andra grundar sina positioner på kulturellt kapital. Här återfinns också naturvetenskaplig linje/program som den mest typiska gymnasieutbildningen och här har studenterna de högsta poängen på högskoleprovet. I grafens högra halva återfinner vi studenter med ursprung i sociala grupper som står ekonomin som socialt fält och privat sektor nära, söner och döttrar till högre tjänstemän i privat sektor, företagsledare och jurister. För den ekonomiska elitens barn är skillnaderna mellan könen mer markerade och vi återfinner här två skilda poler. Grovt uttryckt kan de beskrivas så att männen föredrar civilingenjörsutbildningar (övre högra hörnet) och kvinnorna ekonomiutbildningar (nedre högra hörnet). Några intressanta nyansskillnader bör dock lyftas fram. Handelshögskolan i Stockholm intar en särställning bland ekonomiutbildningarna och dess placering (i mitten av grafens övre halva) vittnar om att den skiljer sig från andra utbildningar med samma inriktning genom att inte vara kvinnodominerad och dessutom genom att den tar emot betydligt fler av de studenter som vi kallat för det kulturella kapitalets elit inom högskolan, och med andra ord konkurrerar med främst läkarutbildningarna om just dessa studenter. Grafen visar också att civilingenjörsutbildningarna utgör ett klart strukturerat fält – grafens övre halva – i vilket teknisk fysik representerar en intellektuell pol som står nära läkarutbildningarna, medan maskinteknik representerar en ekonomisk pol där andelen söner till tjänstemän i privat sektor, jurister och företagsledare är särskilt stor.

Konklusion

Svensk högre utbildning genomgick under 1990-talet en rad förändringar. Med högskolereformen 1993 formulerades den förändrade utbildningsstrukturen. Linjerna ersattes av program, och högskolorna fick ökade möjligheter att bestämma över sitt eget utbildningsutbud. Den politiska förhoppningen var att mångfalden och valfriheten skulle öka och att studenternas val av utbildning skulle skärpa konkurrensen mellan lärosätena, vilket i sin tur skulle främja kvaliteten på de utbildningar som erbjuds. Ett nytt finansieringssystem infördes, enligt vilket högskolorna i ökad utsträckning fick ersättning efter prestation.

Parallellt med dessa förändringar expanderade högskolan kraftigt under 1990-talet. Det var framför allt de mindre och medelstora högskolorna som

stod för ökningen av antalet studenter. Som ett led i satsningen på att expandera högskolan etablerades även två nya högskolor, Södertörns högskola och Malmö högskola. Det explicita målet var att rekrytera nya grupper av studenter. Högskolorna i Karlstad, Växjö och Örebro fick universitetsstatus. Expansionen till trots ökade under större delen av decenniet antalet sökande snabbare än antalet högskoleplatser, samtidigt som alltfler studenter tillbringade alltmer tid i högskolan. Detta ledde till en ökad konkurrens om högskoleplatserna, under det att högskolorna inte hade några större problem att få studenter till sina utbildningar. Först på senare år har sökandetrycket gått ner, vilket lett till att vissa högskolor och utbildningar har fått problem att rekrytera studenter.

Trots dessa förändringar är den sociala stabiliteten påfallande. Långa och prestigefulla utbildningar vid de traditionella universiteten och fackhögskolorna befolkas i slutet av 1990-talet, liksom tio eller tjugo år tidigare, av studenter med ursprung i samhällets högre sociala skikt, medan korta utbildningar inom vård, utbildning och teknik vid mindre och medelstora högskolor framför allt tar emot de lägre sociala skiktens barn. Det är på dessa senare utbildningar som skillnaderna mellan könen är som störst – männen återfinns på teknikutbildningar under det att kvinnorna helt dominerar vårdutbildningar, kortare lärarutbildningar och utbildningar till fritidspedagog och förskollärare. Så såg högskolefältet ut under de år för vilka vi har jämförbara data, 1978, 1984, 1993 och 1998.

Även om stabiliteten i högskolans sociala struktur är påfallande, sker vissa förändringar under 1990-talet. Det ökande söktrycket har gjort att vissa utbildningar i allt högre grad domineras av vad som skulle kunna kallas en meritokratisk elit, dvs. studenter med särskilt höga betyg i gymnasiet eller goda resultat på högskoleprovet. Detta gäller framför allt utbildningen av journalister, veterinärer, läkare och psykologer, samt för vissa civilingenjörsutbildningar. Dessa utbildningar har samtidigt blivit alltmer socialt selektiva och studenterna på dem tenderar också att bli yngre, allt oftare vara kvinnor och födda i Sverige. För andra traditionellt socialt selektiva utbildningar, exempelvis vissa civilingenjörsutbildningar, har under 90-talet däremot andelarna studenter med högt socialt ursprung och höga högskoleprovspoäng minskat. De mest socialt selektiva lärarutbildningarna har i ännu högre grad tappat de studenter med högt socialt ursprung som sökte sig dit. En liknande utveckling är synlig på av tradition mindre socialt selektiva utbildningar som ingenjörsutbildningarna. På båda de senare slaget av utbildningar har andelarna studenter med högst skolkapital (gymnasiebetyg såväl som högskoleprov) minskat.

Även om de förändringstendenser vi pekat på bör tolkas med försiktighet²¹, visar de på vikten av mer detaljerade analyser av högskolans sociala struktur för att blottlägga polariteter och hierarkier och i ljuset av dessa analysera förändringar. Låt oss avslutningsvis peka på några andra aspekter av högskolans utveckling under 90-talet som vi inte haft möjlighet att analysera i den här artikeln.

En sådan gäller det man brukar kalla utbildningarnas kvalitet. Den kraftiga expansionen av högskolan har till stor del skett inom ramen för befintliga resurser. Följderna av detta torde vara välkända: växande studerandegrupper, lägre antal undervisningstimmar, mer av storföreläsningar och mindre av seminarieverksamhet, mindre kontakt med forskningsaktiva lärare, överfulla bibliotek, etc. Lägg därtill att ”nya” studentgrupper sökt sig till högskolorna, vilket ställer nya och annorlunda krav på högskolornas pedagogik och undervisningens uppläggning i vid mening. Vi vet ytterst lite om hur dessa förändringar påverkat utbildningarnas kvalitet och vilka skillnader som kan återfinnas mellan olika lärosäten. En sak tycks säker. Skillnaderna mellan olika lärosäten i avseende på forskningsresurser är mycket markanta. När allt fler studenter påbörjar högre studier, devalveras det sociala värdet av högskoleutbildning i allmänhet. En rimlig gissning är att forskarutbildning kommer att få en ökad betydelse som yrkesutbildning och inte, som tidigare, i huvudsak öppna vägen för akademiska karriärer. En väsentlig aspekt av utbildningarnas kvalitet och deras marknadsvärde är redan – och kommer troligtvis alltmer att bli – deras roll som forskarutbildningsförberedande utbildning. Två konsekvenser tycks ligga nära till hands. Utbildningar med nära kontakter med starka forskningsmiljöer kommer att stärka sina positioner ytterligare i förhållande till andra utbildningar. En förskjutning av fokus och resurser från grundutbildning till forskarutbildning kan komma att ske (och har kanske delvis redan skett), på så sätt att uppbyggnaden av spjutspetsforskning, externt finansierad forskning, kontakter med näringslivet, joint ventures, etc., kommer att spela en allt större roll.

En annan aspekt är internationaliseringen. Under 1990-talet har internationaliseringen av högskolan fått en central roll. Antalet svenska studenter som läser utomlands har ökat markant, från ca 2 000 år 1989 till ca 25 000 vid 1990-talets slut. Såväl antalet utbytesprogram som antalet kurser som ges på andra språk än svenska har ökat stadigt, internationella kanslier är legio på högskolor och ämnesinstitutioner, internationella forskningsnätverk får

²¹ Det finns vissa osäkerhetsfaktorer i de statistiska analyserna. För en redogörelse över dessa hänvisas till appendix.

allt större vikt vid forskningsfinansiering, antalet artiklar författade av forskare från olika länder ökar, etc. Denna utveckling kommer sannolikt att i ökande grad påverka det svenska högskolefältets struktur. Vi har i pågående forskning funnit att det framför allt är de högskolor och institutioner som intar de dominerande positionerna inom högskolefältet som flyttat fram sina positioner i den alltmer internationella högskolevärlden. Detta kan förklaras av att de besitter mest av de knappa resurser (omfattande och välrenommerad forskning, anciennitet, symboliskt kapital, högpresterande studenter med goda språkkunskaper och internationell vana, etc.) som värdesätts på en transnationell utbildningsmarknad. Högskolor som Karolinska institutet, Handelshögskolan i Stockholm och Kungl. tekniska högskolan kan erbjuda sina studenter fler möjligheter att studera utomlands än övriga högskolor och framför allt avtal med prestigefulla universitet och högskolor i utlandet av ett slag som andra högskolor inte besitter.²² Skillnaderna mellan högskolorna och utbildningarna i Sverige kan i det avseendet inte endast betraktas bara ur ett nationellt perspektiv, utan hänger samman med högskolornas positioner i ett transnationellt utbildningsfält. Det framväxande transnationella fältet av institutioner för högre utbildningsinstitutioner gör sig också påmint genom de ändrade reglerna för studiefinansiering för utlandsstudier, vilka gjort att svenska högskolor i ökad utsträckning utsätts för en direkt konkurrens från utländska. Det är inte längre självklart att studenter med mest skolkapital i bagaget och med de starkaste sociala och kulturella resurserna i övrigt väljer de svenska högskolorna. För att förstå det svenska högskolefältets struktur – relationerna mellan svenska högskoleutbildningar och lärosäten – är det med andra ord motiverat att i analysen föra in även de studenter som väljer att förlägga hela eller delar av sina studier utomlands.

²² Mikael Börjesson: *Kampen om det "internationella". En kartläggning av transnationella strategier vid högskolor och universitet i Stockholm*, SEC Research Reports, No. 15, 1998 och Donald Broady & Mikael Börjesson: *Transnational strategies in Swedish higher education*. HSFRs konferens "Europe Researched", Prag 17–19 oktober 1997.

Högskolan i kunskapssamhället

Göran Brulin

Högre utbildning och forskning är en framgångsbransch. Aldrig tidigare har så många studerat vid universitet och högskolor. I princip alla ungdomar fullföljer en gymnasieutbildning, målet är att hälften av alla ungdomar skall gå vidare med högskolestudier. Antalet doktorander är i dag lika många som det totala antalet gymnasister var på 1950-talet. De naturvetenskapliga och tekniska vetenskapsområdena har gjort stora framsteg. De medicinska landvinningarna är vida. Kunskapen som produceras inom humaniora och samhällsvetenskaperna betraktas som den legitima förståelsen av kultur och samhälle. Men samtidigt som vetenskapsbaserad kunskap vinner terräng förändrar det framväxande kunskapssamhället synen på hur användbar kunskap produceras och förmedlas.

Det håller på att bli en allmänt omfattad föreställning att det postindustriella samhället, ett begrepp myntat av Daniel Bell 1974, håller på att ta form som ett kunskapssamhälle. Begreppet kunskapssamhälle är ett s.k. "essentielly contested concept" (Connolly 1983). Sådana begrepp kan inte definieras entydigt inom samhällsvetenskaperna utan definieras hela tiden om. Människan har i och för sig alltid levt i samhällen baserade på kunskap. Utmärkande för kunskapssamhället är att vetenskapsbaserad kunskap anses utgöra själva grunden för samhällets utveckling och tillväxt. I den här artikeln argumenterar jag för att den vetenskapliga kunskapsproduktionen också förändras i kunskapssamhället. Vetenskaplig kunskap produceras mer och mer i interaktion och samverkan mellan universitetsvärlden och det omgivande samhället. Bland andra har Gibbons med flera (1994) fått stort genomslag för att det sker en övergång från traditionell kunskapsproduktion (Mode I) till mer av interaktiv, kontextbunden kunskapsbildning (Mode II).

Med interaktiv kunskapsbildning avses en gemensam kunskapsbildning i vilken praktiker bildar kunskap med företrädare från vetenskapssamhället och även forskare, lärare och studenter lär av praktiker. Ekonomisk tillväxt i kunskapssamhället genereras i nätverksbaserade innovationsprocesser där forskning och akademiskt utbildad personal spelar en alldeles avgörande roll. Nydanande produkter, processer och organisationsformer tas fram av

företag som bemannas med högutbildad personal som förmår bygga relationer och nätverk med universitet och forskningsinstitutioner men också till många andra aktörer som riskkapitalister, krävande kunder, konsultföretag med flera. Dessa relationsgrundade kunskapsbildningsprocesser innebär också ett lärande i vetenskapssamhället. Nätverk och relationsskapande inte minst med forskarvärlden ses som nödvändigt för att företagen skall kunna utnyttja kunskap som produceras på annat håll. Sådana nätverk och kontakter med omgivningen betraktas i kunskapssamhället dessutom som en förutsättning för kunskapsbildningen inom universitet och forskningsinstitutioner. Akademiskt kvalificerad personal gör det möjligt för företagen utanför den akademiska världen att ta hem, värdera och utnyttja vetenskapsbaserad kunskap. Interaktiv kunskapsbildning med praktiker är också en förutsättning för att den högre utbildningen och forskningen skall utvecklas och spela en betydelsefull roll.

Det paradoxala är att samtidigt som globaliseringen binder samman det internationella forskarsamhället verkar betydelsen öka av kunskapsbildning i nära och täta, lokala och regionala, samarbetskonstellationer mellan företag, myndigheter, konsultbolag och universitet (Brulin 2002: 105). Grunden för ny kunskap och innovationer, i kunskapssamhället, utgörs ofta av samtal och samordning mellan människor bundna till en och samma plats. Globaliseringsparadoxen innebär enligt den amerikanske företagsekonomen Michael Porter att när till och med den mest avancerade kunskapen är allmänt tillgänglig, bland annat i de globala informationssystemen, ökar betydelsen av de nära och täta relationerna i den lokala och regionala miljön och Porter (1998:89) framhåller särskilt att "Universities have a stake in the competitiveness of local business".

Det viktigaste för framgångsrika innovations- och läroprocesser verkar vara att skapa direktkontakter och möten mellan forskare och företag, myndigheter, konsultbolag, med flera. En utgångspunkt för artikeln är kritiken av sammanblandningen av praktik och teori, företagande och vetenskap. Kritikerna menar att sammanblandningen gör att högskolan förlorar fokus på kärnverksamheten; det vill säga forskning och utbildning. Samtidigt som forskningen och högre utbildning riskerar att kommersialiseras kommer man inte ifrån att kunskapssamhället påkallar en förändrad syn på hur kunskap bildas, en förändrad epistemologi (Jacob 2000:152). Kunskapssamhället utmärks av att uppsättningen relationer, inte minst med vetenskapssamhället, betraktas som den viktigaste förutsättningen för nyskapande innovations- och läroprocesser. Kontakter och nätverk är en knapp tillgång som är platsbunden och tar lång tid att utveckla och är svår att imitera. I artikeln argumenterar jag för

att den framväxande interaktiva kunskapsbildning som ger grund för handling och innovationer inte bara eller ens främst kan baseras på inomdisciplinär kunskap. Detta innebär att universitetens samverkan med den lokala och regionala omgivningen, det vill säga den tredje uppgiften, ökar i betydelse. Det kanske inte är en händelse att exempelvis Lunds universitet numera, i sin strategibeskrivning, definierar sig både som en aktör i det internationella forskarsamhället och i regionens utveckling.

Främst borde högskolans första uppgift, utbildningsuppgiften, påverkas av inträdet i kunskapssamhället. Massutbildningen, föreställningen om det livslånga lärandet, synen på kunskap som den viktigaste tillväxtskapande kraften borde påverka högskolan framförallt när det gäller hur undervisningen utformas och hur utbildningarna relateras till det omgivande arbets- och näringslivet. I följande avsnitt diskuteras detta. De begynnande erfarenheterna från den ökande interaktionen och korsbefruktningen mellan universitet och omgivning är att särskilt forskningen håller på att stärka sin position. Längre fram i artikeln diskuteras jag hur forskningen blir en tillväxtskapande kraft i kunskapssamhället.

Massutbildning och livslångt lärande

Förväntningarna på användbar kunskap, kunskap som fungerar tillväxtskapande, ökar. Hur påverkas den akademiska kunskapsbildningen, forskningen och vetenskapligheten av att kunskap börjar betraktas som den viktigaste drivkraften i arbetslivets utveckling och ekonomins tillväxt? Trots framgångarna för högre utbildning och forskning anas mörka moln vid horisonten. Runtom i världen skapar företag och även myndigheter egna universitet eller universitetsliknande institutioner. Studenttillströmningen till svenska universitet och högskolor regleras alltmer av arbetsmarknadsläget. Högskolan håller på att bli en arbetsmarknadsbuffert. När arbetsmarknaden är god svinar tillströmningen av studenter. Studenttillströmningen har sviktat de senaste åren, trots de högt ställda målen. När konjunkturen vänder nedåt ökar återigen tillströmningen. Vidare är den sociala snedrekryteringen fortsatt kraftig (Wikhall 2001).

Att en klassmässigt särskiljande kultur dröjer sig kvar i kunskapssamhället och massutbildningens tidevarv borde vid högskolor och universitet ha lett till en självkritisk diskussion om formerna för kunskapsbildningen. Bara misstanken att högre studier för stora grupper har blivit ett andrahandsval borde utgöra en larmsignal för lärare, forskare och administrativt ansvariga vid våra lärosäten. Om det är så att högskoleutbildningar alltmer utgör

en arbetsmarknadsbuffert är detta problematiskt för universiteten och högskolorna. Det skvallrar om att en högre utbildning inte alltid betraktas som något eftersträfvansvärt i sig, utan som något som man främst måste ta sig igenom för att meritera sig för en plats på arbetsmarknaden. Trots all retorik om kunskapssamhället betraktas alltså inte högre utbildning som en självklar tillgång i detta. Detta beror antagligen på att högskolan ännu inte funnit sin roll i det framväxande kunskapssamhället. En traditionell syn på individens sätt att lära lever i stor utsträckning kvar. I allt väsentligt gäller nog fortfarande Donald Schöns (1983 s. viii) iakttagelse:

”Man har vid universiteten försvurit sig till en epistemologi som innebär att man först utvecklar och sedan vårdar en selektiv ouppmärksamhet på praktisk kompetens och professionellt artisteri.”

Praktikbaserat lärande

Förståelse för att världen förändras genom skapande och kreativ verksamhet verkar i allt för hög utsträckning saknas i högskolans epistemologi. Bengt Johannisson och Torsten Madsén (1997:21) menar i *I entreprenörskapets tecken. En studie av skolning i förnyelse* att den svenska skolan inte har förmått länka utbildning och forskning till praktik och företagande (definierat i bred bemärkelse som handlande och aktivitet).

”Hittills dominerande föreställningar om (hög)skolan som en traditionsbärande institution har konsekvent nog framhållit bilden av en enda ’objektiv’ värld och därmed betydelsen av att utbildningssystemet ska förmedla förmåga till avbildning och analys.”

Hittills har studenter, enligt Johannisson och Madsén, fått lära sig att det annorlunda är omöjligt. Istället borde de, liksom entreprenörer, lära sig att stå emot när deras idéer ifrågasätts. En sådan pedagogik växer fram i ett interaktivt lärande, en dialog mellan lärare och studenter och en interaktion mellan högskola och omgivning. Att se sig själv som ”medförfattare” till det samhälle som eftersträvas ligger i linje med en högskola som uppmuntrar företagsamma och aktiva studenter, som tar initiativ och ansvarar för sin egen, kurskamraternas och högskolans utveckling och därtill också för samhällets utveckling.

Egentligen innebär interaktiv kunskapsbildning ganska banala förändringar i gällande pedagogiker och förhållningssätt. Anders Bro och Conny Petterson har under några år bedrivit uppdragsutbildningar i organisation och ledarskap vid Örebro universitet bland annat åt Telia, staten och kom-

munerna. Utbildningarna har bedrivits i en form som legat det problembaserade lärandet (PBL) nära. Men de har i vissa viktiga avseenden skiljt sig från PBL. I PBL intar handledaren en mycket central roll. Bro och Pettersons har snarare velat att lärandet skall drivas framåt i en interaktion mellan kursdeltagarna och praktiken. Deras mål med kurserna har varit att väcka den enskilda individens förändringskraft, få honom eller henne att se sig som medskapare till det företag eller organisation som han eller hon arbetar i. Deras utgångspunkt har varit att alltför många förändrings- och utvecklingsaktiviteter drivs av externa aktörer, ofta konsulter, ovanför huvudet på den enskilda medarbetaren. Konsulternas rapporter lämnar alltför sällan bestående spår. Inte heller tas medarbetarnas engagemang och kompetens tillvara i förändringsarbetet. Bro och Pettersson menar att det är demokratiskt anständigt och förändringsmässigt effektivt att engagera medarbetarna i de kontinuerliga förändringarna av de organisationer de arbetar i. Att tillägna sig en kompetens att lära sig att lära av och med andra bör enligt dem utgöra en grundsten i det livslånga lärandet.

Formen för utbildningarna har inneburit att kursdeltagarna och kursledarna gemensamt sökt kunskap om och lösningar på de problem kursdeltagarna möter i sitt vardagliga arbete. Lärarna och professorerna har undvikit att leverera teorier och färdiga lösningar i början av utbildningarna för att istället få deltagarna aktiva i det gemensamma sökandet efter möjliga perspektiv och förändringsstrategier på de organisationer deltagarna har "forskat" i. Formen för utbildningarna har mött intressanta reaktioner. Trots att deltagarna har informerats utförligt om formen för lärandet före kursstarten har Bro och Pettersson nästan alltid mött samma reaktion av förvåning och frustration. Deltagarna har, ibland nästan aggressivt, framhållit att en sådan form för lärande definitivt inte var vad de hade förväntat sig av en universitetskurs. Fram skymtade istället starka förväntningar hos deltagarna om att svaren på deras frågor och grunden för deras lärande skulle återfinnas i den teoretiska kunskapsmassa som finns inom högskolevärlden. Den inledande frustrationen har dock så gott som alltid vänts till positiva utvärderingsresultat när deltagarna har förstått att det teoretiska kunskapsarvet bara kan bli användbar kunskap genom kursdeltagarnas egna aktiva användning av detsamma. Dessa uppdragsutbildningar visar med Lennart Svenssons (2001: 250) ord hur:

"med teorins hjälp det erfarenhetsbaserade tänkandet kan utvecklas. Kort sagt, teorin kan vara ett hjälpmedel för att göra (praktisk) *erfarenhet* till (teoretisk) *kunskap*. I dialog med praktikerna kan forskaren (i det här fallet

lärarna och studenterna, min anmärkning) understödja en gemensam reflektion som innebär att olika alternativ blir synliga och att besluten om utvecklingsarbetets innehåll och metoder leder till bättre övervägda beslut. Med teorins hjälp bearbetas erfarenheten, dvs. en lärprocess kommer till stånd som vidgar handlingsutrymmet.”

Massutbildning – för alla?

Erfarenheterna från ovanstående uppdragsutbildningar säger också något om orsakerna till den sociala snedrekryteringen till högskolorna och universiteten i massutbildningens tidevarv. Det är medelklassens ungdomar som från barndomen lärt sig att de, för att kunna avancera karriärmässigt, måste slå i sig ett abstrakt kunskapsstoff med ingen eller ringa anknytning till en konkret praktik och pågående förändringsprocesser. Arbetarklassens barn har inte alls på samma sätt socialiserats till att stå ut med den högre utbildningens traditionella epistemologi.

På senare år har många högskoleförberedande utbildningar och kurser skapats för att kunna realisera målet om att varannan ungdom skall få en högskoleutbildning och för att få högskolan till en aktiv part i strävan mot det livslånga lärandet för alla. Det är inte längre bara gymnasieskolor, folkbildningen och folkhögskolorna som svarar för den högskoleförberedande utbildningen. En vittförgrenad verksamhet växer fram i form av kvalificerad yrkesutbildning (KY), studieförberedande kurser vid universitet och högskolor, och olika experimenterande aktiviteter som kombinerar gymnasie- och högskolestudier i syfte att få nya studentkategorier intresserade av högskolestudier. Vid Tensta gymnasium har KTH och gymnasielärarna skapat ett gemensamt program för att vänja eleverna vid högskolestudier. Frågan som borde ställas är om inte lärandet också borde gå i omvänd riktning. Lärare, forskare och studenter vid universiteten och högskolorna borde kanske själva ifrågasätta de egna formerna för lärande och kunskapsbildning. Hur lämpliga är dessa former i massutbildningens tidevarv, för det livslånga lärandet och när kunskap blir en avgörande drivkraft för arbets- och näringslivets utveckling?

Att stå vid sidan av det praktiska livet, att bara se sig som deltagare i ett internationellt forskarsamhälles teoretiska kunskapsproduktion är knappast möjligt när kunskap börjar betraktas som den viktigaste drivkraften i arbets- och näringslivets utveckling och studenterna förväntar sig kunskaper som är användbara. Lösningen ligger i en annorlunda, mer pragmatisk syn på hur kunskap bildas. (Hög)skolan finner sin roll i kunskapssamhället genom att

hela tiden, på varje nivå, från f-klass till doktorsavhandling, uppmuntra till gemensam, interaktiv kunskapsbildning mellan elever, studenter, forskare och praktiker!

Inte ens fackhögskolorna förmår upprätthålla en interaktiv samverkan med det omgivande näringslivet, en samverkan som skulle kunna bidra till en kontinuerlig nyorientering i kurser, utbildningar och forskning. "Vår verksamhet bestäms väldigt starkt av de traditionella akademiska kraven och att forskningsresultaten skall vara internationellt gångbara. Vi kan verkligen inte alltid leva upp till kraven på samverkan och den tredje uppgiften" har Anders Eriksson, prorektor vid KTH med ansvar för kvalitetsutveckling, uttryckt problematiken²³. Hans förhoppning är att en intensifierad samverkan med omgivningen skall bidra till en snabbare förnyelse av utbildningarna vid KTH så att KTH smidigare börjar ställa om från utbildningar som studenterna inte längre väljer till sådana som de verkligen efterfrågar. Vidare vill han se betydligt mer av samverkansaktiviteter med näringslivet som uppmuntrar till entreprenörskap, groddföretagande och avknopningsföretagande från projekt och verksamheter som har drivits fram inom KTH.

Idén med praktik- och problembaserat lärande är att den lärande ska placeras i centrum, inte läraren. Studenterna tränas i att utgå från egen kunskap och förståelse av olika problem, gärna med direkt verklighetsanknytning. De lär sig att alltid själva försöka se och förstå sammanhanget i verkligheten. Alla elever och studenter ska stimuleras till att reflektera över sitt eget lärande så att de skolas in i företagsamma och forskningsorienterade förhållningssätt. Roskilde universitetscenter till exempel har präglats av grupparbete, problembaserat lärande och att lärarna i första hand ska vara vägledare för studenterna. I början av 1970-talet slog projektarbetsformen följe med tvärvetenskaplighet och knöts ofta samman med marxistisk teori. Men från att ha varit ett medel i arbetarklassens frigörelse har den problembaserade projektpedagogiken blivit ett mål i sig (Hansen 1997). Roskilde universitetscenter är en av de få eller möjligen den enda universitetsinstitutionen i Norden som helt förknippas med problembaserat lärande. Det kanske säger en del om hur liten förståelsen i Sverige fortfarande är för interaktiv kunskapsbildning och nya pedagogiska former. I slutet av 1980-talet korade danskt näringsliv denna före detta revolutionära kampenhet till landets bästa utbildningsinstitution (Hansen 1997: 268) och det är en position som den verkar ha vidmakthållit.

²³ Konferens om samverkan mellan högskolan och industriforskningsinstitutet på IVA-Ingenjörsvetenskapsakademien 9 november 2001.

Interaktion i småskaliga regioner

Avgörande för interaktiv kunskapsbildning är forskarnas, lärarnas och studenternas personbundna nätverk och kontakter. Sådana kan svårligen administreras fram utan måste växa fram organiskt, ofta med aktörer i den omedelbara omgivningen. Interaktiv kunskapsbildning kräver annorlunda förhållningssätt till praktiker i den nära omgivningen och en annorlunda syn på att skapa kunskap i samverkan med praktiker, att kunskapsbildning i interaktiv samverkan uppfattas som något positivt och befruktande. Interaktiv kunskapsbildning syftar inte bara till att förstå utan även till nyskapande, innovationer och gemensamt lärande. Interaktionen ses som en förutsättning för användbar kunskap. Interaktionens inifrånlärande ger alldeles särskilda insikter och förståelse. Det viktiga är personkontakter och nätverk för väl fungerande utbyte mellan högskola och omgivning. Förtroendefulla och långvariga personkontakter som vilar på tillit och samförstånd – att man verkligen känner varandra – utgör grunden för interaktiv kunskapsbildning. Möten, kontakter och nätverk växer fram om högskolans personal har erfarenhet av arbete i andra delar av arbetslivet, om växel tjänstgöring är tillåten, om tjänstledighet för att arbeta i företag eller utveckla egna företag uppmuntras, om studier varvade med arbete ses som en tillgång osv.

Även avlägset belägna regioner och samhällen där man medvetet skapar nära och täta relationer mellan universitet och omgivning har visat sig ha goda möjligheter att hävda sig som kunskapssamhällen. Uleåborg, i norra Finland, med bara något över 100 000 invånare är en av de framgångsrika och kreativa kunskapsregioner som visar att det går att bedriva en befruktande samverkan mellan universitet och omgivning bortanför storstadsregionerna:

”De egenskaper som förekommit i Uleåborg påminner om dem som identifierats i andra kreativa och framgångsrika regioner. Livaktigt föreningsliv, sociala gemenskaper tvärs över gränserna, ett internationaliseringsprogram som omfattar allt från förskoleverksamhet till näringsliv, laestadianska företagarnätverk och en konstruktiv rollfördelning inom hela regionen som bygger på samarbete med de mindre orterna snarare än konkurrens – allt detta har gjort Uleåborg till en lokal innovationsmiljö präglad av hög kreativitet”. (Sörlin och Törnqvist 2000: 231–232).

Bristen på samverkan mellan högskola och omgivning har antagligen lite olika effekter på de nya universiteten och regionala högskolorna jämfört med de gamla universiteten och högskolorna. Om man generaliserar kraftigt kan

man, kanske lite elakt, påstå att de förstnämnda genom bristen på interaktion bidrar till just det de skall motverka, nämligen utflyttningen från medelstora städer som Karlstad, Östersund och Visby. Eftersom utbildningarna och forskningen sker i allt för litet samspel med det lokala och regionala arbets- och näringslivet bidrar de regionala högskolorna och nya universiteten till att utbilda studentkullar som "tvingas" att flytta från studieorterna till storstadsområdena för att finna arbete. De nya högskoleetableringarna kanske till och med påskyndar utflyttningarna. Bristen på samverkan och interaktion med det omgivande arbets- och näringslivet vid de gamla universiteten och högskolorna leder däremot knappast till flyttningar (ibland dock till utlandet) utan gör det istället svårt, särskilt när arbetsmarknaden är god, att fylla utbildningarna. Till och med en så prestigefylld högskola som KTH har under det sena 1990-talets högkonjunktur haft svårigheter att fylla flera av sina traditionella utbildningar med studenter.

Synen på hur kunskap bildas är i omvandling

Ökad praktisk relevans i den högre utbildningen och forskningen tycks vara ett huvudmål i omdaning av universitetsväsendet runt om i världen (se Hague 1998). I mindre centraliserade länder än Sverige sker omdaning utan centrala dekret och lagändringar. Olika uppgifter gör gällande att det snart finns ett tusental "riktiga" företagsuniversitet i USA. Om de traditionella universiteten skall kunna vara med och "konkurrera" om kunskapsbildningen tvingas de kontinuerligt förändra och förnya sin epistemologi och pedagogiska förhållningssätt (Toulmin och Gustavsen 1996).

I Europa har under de senaste decennierna riktats krav på högskolesektorn att den skall öppna sig mot omvärlden. Men erfarenheterna, enligt Högskoleverket (2001:35 R), är att det är "svårt att åstadkomma den önskade ömsesidigheten i högskolans samverkan med det omgivande samhället. Avnämmarkakterna är få och sporadiska, både i fråga om små och medelstora företag och i fråga om andra slag av avnämmarkategorier som skolor, teatrar och museer."

Den bild som framträder är att högskolans kontakter främst rör näringslivet. Högskolans kontakter med andra organisationer inom exempelvis kulturlivet och folkbildningen är nästan helt utvecklade trots att dessa kan ha väl så stor betydelse för att omvandla forskning och kunskap till användbar kompetens, utvecklingsprocesser och affärsidéer. De svenska museernas forskningsanknytning har exempelvis nästan helt upphört.

Grunden för de senaste årens framgångar för amerikansk universitets-

forskning anses vara en hög grad av lyhördhet – responsiveness – för kunskaper och idéer i den lokala och regionala omgivningen (Brulin 2002:112). Det har exempelvis funnits en avgörande skillnad mellan amerikansk och europeisk syn på grundforskning. I USA har det varit accepterat att den har skett i mycket nära samverkan med praktiker, företag och industri (Mowery och Rosenberg 1999). I Europa har däremot grundforskning definierats som något som forskarna bedriver i avskildhet från praktiker och förväntningar om ”snöd ekonomisk vinning”. Det är det gamla Humboldtuniversitetets ideal om universitetslektorn och professorn som en ”upphöjd statstjänsteman, fjärran från jordisk ävlan och det ekonomiska livets buller” (Sörlin 1996:55) som har dominerat.

I Sverige tycks den tredje uppgiften, samverkanstanken, ha svårt att få gehör²⁴. Interaktiv kunskapsbildning har betraktats med skepsis. I Högskoleverkets (2001:22 R) kartläggning av högskolans anpassning till samverkansuppgiften framträder en fortsatt traditionell enkelriktad informationsverksamhet mot omgivningen: ”I praktiken tycks emellertid samverkanskontakterna vara präglade av en syn på högskolan som en enbart givande aktör och omgivningen en enbart mottagande aktör...” I högskolornas egna redovisningar beskrivs högskolans kontakter med omgivningen som en form av enkelriktad information där högskolan producerar och sprider kunskap till förväntansfulla mottagare i omgivningen. ”...Inte heller från aktörerna i högskolans omgivning präglas förväntningarna på högskolan av ömsesidiga aktiviteter. Högskolan betraktas i stället som ett slags svårforcerat bibliotek där färdiga kunskaper för olika problem kan hämtas.”

Att göra forskningen till en dynamisk kraft i kunskapssamhället

Svensk forskning anses vara världsbäst i flera avseenden. Sverige satsar mest i världen på forskning. 3,8 procent av BNP avsätts till forskning.

²⁴ Undertecknad har inom ramen för Arbetslivsinstitutets högskoleprogram (Brulin 1998: 115) tillsammans med företrädare för ett antal högskolor organiserat konferenserna HSS – Högskola och Samhälle i Samverkan 1999 och 2001 där svårigheterna att få gehör för samverkansuppgiften uttryckts som den samlade gemensamma erfarenheten. Vid konferenserna har forskare och annan personal från landets samtliga högskolor deltagit. 1999 i Falun med ca 250 deltagare (se Frukta möten. Summering och reflektioner kring en konferens om samverkan forskare – praktiker, författad av Ulla Britt Strömberg och Thomas Tydén vid Högskolan Dalarna), och 2001 i Halmstad med ca 350 deltagare (se Brobyggarna – möten mellan högskola och samhälle. Glimtar från HSS konferensen i Halmstad, utgiven av Högskolan i Halmstad).

EU-genomsnittet ligger på ca 3 procent. Svenska forskare är bland de mest framgångsrika när det gäller att publicera vetenskapliga artiklar. Vi tillhör de mest citerade forskarnationerna. Andelen patent är i världstopp. Det finns emellertid inget som talar för att vi som en följd av detta också får mer avkastning på våra forskningsansträngningar. Vi lyckas inte, i förhållande till de satsade resurserna, omvandla kunskapen till praktisk kompetens, dynamiska utvecklingsprocesser och kommersialiserbara affärsidéer.

Olika åtgärder för att öka avkastningen från forskningen har lanserats. I diskussionen om kunskapssamhället och forskningen som drivkraft i en ny ekonomi låter det som att det finns enkla åtgärder att ta till för att öka avkastningen på de resurser som satsas på högre utbildning och forskning.

Läraryndantag och ekonomisk nytta

Läraryndantaget innebär att läraren, forskaren eller studenten äger 100 procent av sina forskningsresultat. Bland åtgärderna för att underlätta kommersialiseringen av forskningsresultat har från flera håll argumenterats för att detta bör avskaffas. Senast i raden är Företagarnas Riksorganisation som i skriften *Kunskap i samverkan – mötet mellan högskola och småföretag* menar att högskolan och den anställde bör dela på eventuell vinst till följd av forskningsresultat som producerats inom högskolans väggar (Heldén Filipsson och Linder 2001:111). Få forskare prioriterar, enligt kritikerna av läraryndantaget, att söka patent framför att forska. Potentiella forskningsresultat blir därför aldrig patenterade. Forskarna saknar dessutom finansiella resurser att betala dryga patentkostnader och att bestrida eventuella patentintrång i domstol. Genom att ta bort läraryndantaget och genom att bygga upp holdingbolag och patent- och licensieringsbyråer hoppas man öka kommersialiseringen av forskningsresultat. Vidare menar man att patent borde utgöra meriteringsgrund för tjänstetillsättning.

Vid Stanforduniversitetet, som har utgjort exempel för många i frågan om läraryndantaget, delas intäkterna från en kommersialisering av forskningsresultat i tre lika delar, en tredjedel till universitetet, en tredjedel till hemmahälsningen och en tredjedel till forskaren. En sådan delning skulle, enligt kritikerna, ge universitetet ett incitament att driva på kommersialiseringen av kunskapen. Office of Technology and Licensing (OTC) vid Stanforduniversitetet, som sköter kommersialiseringen, har onekligen inneburit stor ekonomisk vinning för Stanford, hundratals miljoner dollar har tjänats på de innovationer som gjorts av studenter, forskare och andra anställda. Men pengarna har inte Stanforduniversitetet tjänat för att universitetet haft som

målsättning att tjäna pengar på innovationer. Pengarna har man tjänat för att man varit duktig på och tidig med att länka samman forskning och praktik. De allra flesta amerikanska universiteten har inte tjänat någonting på sina OTC:n. Tvärtom har de medfört stora, mycket stora, kostnader. Stanforduniversitetets OTC skulle kunna göra betydligt större vinster på kommersialiseringsansträngningarna om det valde att enbart satsa på ekonomiskt nyttiga patent och licenser. Men målet är inte största möjliga ekonomiska avkastning utan att hjälpa forskare att nå fram till marknaden, att ge dem en chans att se om deras innovationer är kommersialiserbara.

Forskning och entreprenörskap

En annan högst rimlig idé är att försöka få akademiker att starta egna företag. I boken *Akademiskt entreprenörskap* argumenterar Magnus Henrekson och Nathan Rosenberg (2000: 96) för att ”effektiviteten blir högre om universitetssystemet kan göras mer benäget att svara upp mot samhällets ekonomiska behov”. Frågan är dock om så kallat akademiskt entreprenörskap gynnas av att underordna universiteten ekonomins nyttrationalitet. Det finns anledning att betrakta olika idéer som tvingar in forskningen under ekonomins nyttrationalitet med stor skepsis. Organiserad samverkan mellan universitet och omgivning slog först rot på västkusten i USA. Genom olika former för samverkan med näringslivet ville Stanforduniversitetets ledning redan på 1950-talet lyfta universitetet från ett andra rangens landsortsuniversitet till ett så kallat ”US research university”. Vid Stanford skapades en samverkansorganisation under ledning av den i de här sammanhangen mytomspunne Frederick Terman. Han hade misslyckats med att få gehör för samverkans-tanken på ostkusten i USA.

Men samverkan är inte detsamma som att underordna universiteten ekonomins nyttrationalitet. Exempelvis trodde den amerikanska industrin inte på transistorteknologins ekonomiska bärkraft. Om transistorteknologin skulle utvecklas kunde det bara ske inom en universitetsvärld som var skyddad från ekonomins nyttrationalitet. 1956 anställde Stanford William Shockley, transistorns uppfinnare. Anställningen av Shockley illustrerar enligt Castells (1999: 65) ”de etablerade elektronikföretagens oförmåga att fatta mikroelektronikens revolutionerande möjligheter. Shockley hade sökt stöd från stora bolag på östkusten, som RCA och Raytheon, för att vidareutveckla sin uppfinning till industriell produktion. När han tillbakavisades accepterade han Stanfords erbjudande, främst därför att hans mor bodde i Palo Alto, och beslöt att där grunda sitt eget företag, Shockley Transistors, med stöd från Beckman Instruments.” Att underordna universiteten ekono-

mins nyttorationalitet leder med andra ord inte med nödvändighet till fler kommersialiserbara forskningsresultat. Även näringslivet har nytta av sfärer som inte lyder under dess nyttorationalitet.

En tanke bakom den nuvarande forskningspolitiken är att fokusera forskningsresurserna till områden som man anser sig veta har framtiden för sig, som TIME-sektorn (telecom, informationsteknologi, media och entertainment/education) och livsvetenskaperna. Stora forskningsresurser inom dessa områden, menar man, skall skapa forskningsresultat och patent som i sin tur drar till sig riskkapital. Gyros är ett nytt företag, i bioteknikklustret mellan Uppsala och norra Stockholm, sprunget ur forskning i ytkemi, mikrofluidik och instrumentteknik. Företaget har tagit fram ett cd-baserat mikrolaboratorium. Snabbhet i provning är företagets affärsidé. Genom att rotera en cd-skiva i olika hastigheter kan hundratals prover processas och analyseras samtidigt. Ett patenterat system med integrerade kanaler och kamrar på en cd-skiva gör att mängder av laboratorietester kan göras samtidigt och mycket snabbt. Att ta fram ett sådant mikrolaboratorium kräver riskkapital. Gyros har med största sannolikhet goda möjligheter att genom att minska användningen av dyrbara prover finna en stabil kommersiell marknad för de forskningsresultat som företagets produkt är uppbyggt av. Men att exponeringen av forskningsresultat för riskkapital fungerar i det enskilda fallet innebär inte att en kraftig tillförsel av riskkapital till all forskning med nödvändighet skapar många livskraftiga företag. Om inte annat har riskkapitalisternas stora förluster i IT-branschen de senaste åren visat detta. Dessa förluster och den ekonomiska nedgången har dessutom följts av en ökad skepsis från riskkapitalisterna att finansiera forskning och utveckling i tidiga skeden.

Industriforskningsinstitut och teknikparker

I Sverige har sådant som industriforskningsinstitutet och på senare år teknikbrostiftelserna fått stora resurser för att skapa länkar och broar mellan forskning och praktik. Delade tjänster mellan högskola och företag liksom examensjobb i industrin har organiserats. En kritik mot industriforskningsinstitutet har varit att de i allt för hög utsträckning har speglat traditionella branscher och kanaliserat behov från etablerade företag till högskolan. Industridoktorander och forskarskolor är andra exempel på försök att skapa broar mellan akademi och näringsliv. Ett initiativ på senare tid för nätverkande mellan högskolan och näringslivet är CONNECT. Detta har som mål att underlätta för akademiskt entreprenörskap genom mentorskap och att förse snabbväxande företag med kompetens och kapital. Inom ramen för CON-

NECT sammanförs forskare med entreprenörer, erfarna företagare och riskkapitalister. CONNECT har sina rötter i San Diego, USA. Nedläggningen av försvarsindustrin skapade en kris som fick det statliga universitetet att formera nätverk mellan forskare och mentorer för att uppmuntra nyföretagande. Sociologen Mary Lindenstein Walshok (1995) har varit eldsjälens bakom CONNECT i USA men också i Sverige. Hon har en forskarbakgrund inom så kallad amerikansk pragmatism. Aktiviteten, handlingen, praktiken är avgörande villkor för kunskapsbildning i denna tradition med berömda namn som John Dewey. Han såg ”learning by doing” som det goda lärandets ledstjärna.

Stora förhoppningar har de senaste åren ställts till teknik- och forskningsparker i universitetens omedelbara närhet. Också denna idé har sin grund i USA. I Sverige finns 34 teknik- och forskningsparker vars närhet till akademierna skall befrämja ömsesidigt utbyte. Alla utom en, den i Söderhamn, ligger i direkt närhet till en högskola eller ett universitet. Tanken med teknik- och forskningsparkerna är att de skall inbjuda till befruktande möten, nätverkande och tillväxt. Men teknik- och forskningsparkerna består huvudsakligen av etableringar som de traditionella stora svenska företagen gjort för att befinna sig i närheten av en universitetsmiljö. Förutom storföretag finns en inte oansenlig andel studentavknoppningar i teknik- och forskningsparkerna det vill säga företag som studenter startat under studierna eller efter färdiga studier. En liten, för att inte säga försvinnande del av företagen är idéavknoppningar, det vill säga företag skapade utifrån idéer och forskningsresultat från högskolan. De allra flesta teknik- och forskningsparkerna utmärks, med tanke på lokaliseringen, av ett förvånansvärt litet utbyte med de närbelägna forskningsmiljöerna (Lindholm Dahlstrand och Wikström 1998).

Kanslier för samverkan

En fundamental åtgärd för att öka forskningens samhällsnytta är att se till att högskolans tredje uppgift fungerar bättre. Införandet av den tredje uppgiften har inneburit att samtliga universitet och högskolor skapat olika administrativa organ för att sköta samverkansuppgiften. Samverkanskansliet vid Örebro universitets syn på dess egen roll illustrerar en problematik som kan följa av organisering av samverkan i förmedlande avdelningar och enheter. Enligt kansliets egen programförklaring utgör det nyckeln till den kunskap och den kompetens som finns vid universitetet. Dess uppgift är att verka för ett dynamiskt samarbete med det omgivande samhället:

”Tillsammans kan vi hjälpa dig att utveckla ditt företag eller organisation för att kunna möta morgondagens krav och behov. På Örebro universitet finns drygt 12 000 studenter, nästan 900 anställda och hundratals forskare som har idéer och kan ge nya impulser. Samverkanskansliet hjälper dig att hitta rätt väg in i universitetet och etablera den kontakt som du kan ha nytta av.”

Men de olika mellanliggande organisatoriska skapelserna från prorektor med ansvar för tredje uppgiften till olika samverkanskanslier och näringslivskontaktsektariat riskerar många gånger snarare att stjälpa än hjälpa ett dynamiskt relationsbyggande mellan forskare, lärare och studenter och praktikerna i det omgivande samhället (Brulin 2000). Samverkanskanslierna riskerar att institutionalisera den tredje uppgiften som en särskild uppgift vid sidan av utbildning och forskning. Grunden för dynamiska relationer och fruktbara nätverk ligger snarare i att de direkt kunskapsbildande individerna – forskarna, lärarna och studenterna – möter praktikerna och har en inställning att det är gemensamt man utvecklar nya kunskaper som kan ge upphov till innovativa produkter, processer och organisationsformer.

Innovationssystem

Traditionellt har forskningens nyttogörande beskrivits i den så kallade linjära modellen (Brulin 1998, s. 35). I denna har sådant som grundforskning och teknikspridning spelat en framträdande roll. Den linjära modellen utgår ifrån att banbrytande idéer och kunskaper tas fram i grundforskningen. Därefter förs de över till tillämpad forskning och branschforskningsinstitut. Enligt denna modell förs sedan tillämpbara resultat vidare till laboratorier och utvecklingsavdelningar i företrädesvis de stora företagen. Därefter lämnas prototyper över till produktionsavdelningarna i företagen för serieproduktion.

Den linjära modellen har under de senaste decennierna kritiserats kraftigt. Den dominerande uppfattningen är numera att det inte finns någon linjär orderkedja från forskning till kommersialiserbara produkter, färdiga att marknadsföra (se Edquist 1997). Lärande och innovationer uppstår inte i sådana sekventiella och hierarkiska orderkedjor. I framgångsrika innovationsprocesser och i praktiskt användbart lärande gäller det att samverka med många olika praktiker – företag, myndigheter och konsultbolag – som har hög kompetens inom sina specialområden. Deras återkopplingar och samarbeten kan inte planeras på förhand, som en linjär kedja, utan måste få växa fram under innovationsprocessernas gång.

Innovationssystemansatsen är en moderniserad variant av den linjära

modellen. Ett helt nytt statligt verk har skapats i Sverige, Vinnova, utifrån föreställningen att det finns lokala, regionala och nationella innovationssystem att stödja. Tanken är att om de tre interagerande sfärerna – universitet, myndigheter och näringsliv, den s.k. triple helix – fungerar som ett väloljat maskinsystem kommer de att ge liv åt nya innovationer. Problemen med innovationssystemansatsen kan emellertid med stor tydlighet illustreras med Uppsalas framgångsrika bioteknikföretagande. 1997 hade Uppsala fått chockbeskedet att Pharmacia & Upjohn skulle minska sin personal med flera hundra tjänster, antagligen långt över tusen. Tre år senare, år 2000, fanns fler anställda än någonsin tidigare i olika företag inom bioteknik och läkemedel i Uppsala. Pharmacia hade efter samgåendet med Upjohn svikit utfästelserna om satsningar på forskning och utveckling i Uppsala. Nedskränkningarna var en del i koncernens program för koncentrering av sin forskning till andra internationella forskningsmiljöer och regioner. Pharmacia hade utgjort den viktigaste sfären i det medicinskt-tekniska innovationssystemet i Uppsala. Förutom Pharmacia och universiteten utgjordes systemet av myndigheter som Statens veterinärmedicinska anstalt och Läkemedelsverket. Många trodde att Pharmacia & Upjohns dödströskel för det medicinskt-tekniska innovationssystemet i Uppsala allvarligt skulle skada samverkan mellan forskarna i den akademiska världen och praktikerna i näringslivet. Tre år senare visade det sig ha varit ett lyckokast för Uppsala att ha kommit ur beroendet av det medicinskt-tekniska innovationssystemet. På några få år har en dynamisk och experimenterande bioteknikindustri vuxit upp i spåren av Pharmacia & Upjohn. Många menar att detta skedde tack vare Pharmacia & Upjohns torpedering av det gamla rigida innovationssystemet. Torpederingen av det gamla innovationssystemet tvingade forskare och företagare och riskkapitalister att bygga direkta relationer med varandra och kanske viktigare, direkt mot världsmarknaden. Det stora företags dominans i relationerna med världsmarknaden ersattes av en mängd olika relationsskapande initiativ från företag, riskkapitalister, entreprenörer och forskare.

Ett antal åtgärder eller...

Självklart finns det ett antal åtgärder att genomföra för att öka avkastningen från högre utbildning och forskning. Exempelvis borde högskolan bli betydligt duktigare på att hjälpa sina forskare att identifiera vilka forskningsresultat som är patenterbara.²⁵ Förmågan att hantera patenterbara kunskaper

²⁵ Åtgärderna som redovisas här ansågs vara mycket viktiga vid ett seminarium "Utveckling av tillväxtföretag i Norden" på IVA-Ingenjörsvetenskapsakademien 3 december 2001 med föreläsare för universitet, teknikparker och riskkapitalister.

borde öka. Medvetenheten om att dessa inte går att offentliggöra och måste dokumenteras borde bli bättre. Forskarna behöver professionell hjälp att underhålla sina idéer i väntan på möjlig patentering och för att driva idéerna i mål. Man behöver finansiering i tidiga skeden, såddkapital, när inte riskkapital är tillgängligt. Projekt som skall kommersialiseras måste bemannas med olika kompetenser, såsom juridiska, kommersiella och organisatoriska.

Men att göra den högre utbildningen och forskningen till drivkraft i kunskapssamhället handlar emellertid knappast om att genomföra ett antal enskilda åtgärder. De amerikanska universiteten är, vilket Nathan Rosenberg har framhållit i flera av sina föreläsningar som gästforskare vid Arbetslivsinstitutet, skapade ur en pragmatisk kunskapsbildningstradition. De växte fram i en förhoppning att öppna en ny kunskapsfront, att lösa praktiska problem – att exempelvis använda statistik för att förbättra skördarna i nybruten mark. De europeiska universiteten däremot bygger i högre utsträckning vidare på traditionen från klostren med målet att producera kunskap att ställa på bibliotekshyllan. I detta traditionsbundna utbildningsväsende odlas en föreställning om att den som söker verklig kunskap, är en åskådare, en teoretiker, någon som inte själv tar aktiv del i det praktiska livets göranden och låtanden. De europeiska studenterna lär sig i allt för hög utsträckning att kunskap handlar om att avbilda det redan färdiga, inte om att fånga förändringen, delta i utvecklingen och påverka praktiken (Brulin och Ekman Philips 1998).

Sammanfattande reflexioner

Varje individ och social grupp, varje samhälle och historisk epok har sitt eget sätt att bilda kunskap. Peter Burke (2000) argumenterar i *A Social History of Knowledge* för att renässansen innebar en kunskapsrevolution som gjorde empiriska iakttagelser till del av den akademiska kunskapen. Empiriska iakttagelser, praktiska och lokala erfarenheter, började accepteras som viktiga kunskaper och kunde, genom tryckkonsten, bli allmänt tillgängliga för forskarsamhället. Enligt Helga Nowotny, Peter Scott och Michael Gibbons (2001) i *Re-thinking Science. Knowledge and the Public in an Age of Uncertainty* är vi nu inne i en nästan lika stor omvälvning av kunskapsbildningen. Formerna för kunskapsbildning är enligt dem i snabb förändring. Gränserna mellan forskning och praktik är under upplösning. Användbar kunskap skapas allt mer i ett sammanhang av tillämpning. Den enkelriktade monologen från universitet till omgivning fungerar inte i ett kunskapssamhälle karakte-

riserat av genuin osäkerhet om vad som är beständig kunskap och vetenskap. Legitim kunskap skapas i en dialog, där omgivning också kan göra sin röst hörd ”in which society can ‘speak back’ to science”.

Länkningen av användbar kunskap till ett sammanhang av tillämpning framtvingar med nödvändighet en kontextualisering av kunskapsbildning. Även högskolornas och universitetens lokala och regionala inramning, och en gemensam kunskapsbildning mellan universitet och praktiker, börjar spela en växande roll för deras framgång. Påverkan från myndigheter, politiska organisationer, intressegrupper, miljöorganisationer med flera har också en ökande betydelse för den innovativa vetenskapliga produktionen. Universiteten och högskolorna har ett växande behov av samarbeten och interaktion med praktiker.

Traditionella akademiska förhållningssätt utmanas också av de ökande kraven på entreprenörsförmåga och nätverksbyggande med företag. Holdingbolag, riskkapitalister och teknikparker i gränslandet mellan universitet och omgivning förändrar den akademiska självbilden och synen på hur kunskap bildas. Forskare, lärare och studenter förväntas skapa kontakter med och även gästspela i näringslivet utanför högskolan.

Traditionell kunskapsbildning, i en tidsrytm som inte rymmer med det omgivande samhället och som enbart kvalitetsvärderas med inomvetenskapliga kriterier, riskerar att göra universiteten obsoleta som kunskapsproducenter. Miljöorganisationer, människorättsaktivister, politiska företrädare accepterar inte en kunskap som vetenskaplig om de inte har fått vara med och påverka hur denna bildats. Kunskap som spelar en viktig roll produceras i allt mindre utsträckning som en aktivitet inom avskilda disciplinkontexter. I kunskapssamhället produceras ny kunskap i en kontext där en mängd olika aktörer har fått vara med och påverka. Disciplingränserna förändras snabbt och nya discipliner uppstår som följd av kunskapsbildning i samverkan med praktiker.

Det märkliga är att det svenska FoU-systemet ställs om mot ökad grundforskning samtidigt som formerna för kunskapsbildning är stadda i snabb förändring i resten av världen. De globala forskarnätverkens framgångsrika samverkan och utbyte med praktiker i deras nära omgivningar tycks inte påverka det svenska FoU-systemets organisering. Regering och riksdag vill med den senaste omorganisationen, som skapandet av Vetenskapsrådet, stärka den traditionella grundforskningen. Inom forskarsamhället ifrågasätts högskolans tredje uppgift. Helst vill man att den skall tas bort ur högskolelagen, i varje fall enligt utredningen Forskning 2000 (SOU 1998:128). Denna föreslog att forskarna i princip själva ska styra över forskningen och forsk-

ningsområdena. Problemformuleringarna och kunskapsbildningen skulle de sköta själva utan interaktion med omgivningen: "Forskning 2000 anser att de statliga insatserna i fortsättningen bör ha formen av antingen forskarstyrd forskning (linjära modellen, författarens anmärkning) eller beställarstyrd forskning (SOU 1998:128, s 62)."

Interaktiv kunskapsbildning göra sig enligt utredningen Forskning 2000 icke besvär, har ingen roll att spela! Utredningen var enligt Mats Benner (2001: 180) influerad av en krets av utbildningspolitiker och forskare som är starkt kritiska till moderna vetenskapsstudier som hävdar att en ny, interaktiv, kontextbunden och tvärdisciplinärt organiserad forskning håller på att växa fram. "Enligt utredningens inspiratör (före statssekreteraren i utbildningsdepartementet) Sverker Gustavsson spelar istället disciplinerna en fortsatt viktig roll som kvalitetsgaranter och organisatorisk demarkation gentemot andra former av kunskapsproduktion." Enligt denna krets som har dominerat forskningspolitiken i Sverige riskerar vetenskapen att förlora sin unika roll i samhället om den kollegiala, disciplinknutna kvalitetskontrollen urholkas, en urholkning som skulle innebära en "... förlust inte bara för vetenskapen utan också för samhället, som förlorar den fria vetenskapens av stat, näringsliv och politik oberoende kunskapssökande".

Det ingår i den svenska högskolans lagstadgade uppdrag att samverka med det omgivande samhället. Tanken är att högskolan ska bidra till ekonomisk och social utveckling, sprida humanistiska samhällsidel och ett vetenskapligt förhållningssätt till kunskap samt bidra till en utvidgad demokrati. Men samverkansuppgiften spelar en mindre viktig roll. Det ömsesidiga utbytet och den livgivande interaktionen mellan forskning, högre utbildning och det omgivande samhället lyser ännu i stor utsträckning med sin frånvaro. Det traditionsbundna vetenskapssamhällets ideal dominerar fortfarande. Grundforskning i upphöjd avskildhet från omgivningen är ett ideal för många forskare vilket kom till uttryck i bland annat utredningen Forskning 2000. Formerna för lärande har inte förändrats i någon större utsträckning. Fortfarande förväntas i linje med den linjära modellen kunskaper från universitet och forskning "överföras" och "förmedlas" till praktiker i omgivningen.

Men när högre utbildning och forskning får en allt större betydelse i det framväxande kunskapssamhället borde samverkansuppdraget enligt Högskoleverket (2001:43) ses som en följd av denna ökade betydelse. Och med "detta uppdrag förändras successivt villkoren för högskolans verksamhet. Frågor och problem i det omgivande samhället förväntas i ökad utsträckning avspeglade sig i utbildningen och forskningen." Samverkansuppdraget borde

därmed inte tolkas som en tredje uppgift utan som ett krav på ett ändrat förhållningssätt i högskolans arbete med de traditionella uppgifterna, utbildning och forskning.

Samverkansuppdraget handlar inte om att genomföra ett antal åtgärder. Högskolan finner inte sin roll i kunskapssamhället genom att ta bort lärarundantag eller införa samverkanskanslier. Att göra forskning och högre utbildning till en drivkraft i en ny ekonomi handlar inte om att underordna högskolan ekonomins nyttorationalitet. Universiteten under renässansen deltog i och drev fram en omfattande revolution i kunskapsbildningen. För den svenska högskolan gäller det nu att försöka finna sin nya roll i det framväxande kunskapssamhället genom att aktivt delta i den nu pågående kunskapsrevolution som handlar om en anpassning till interaktiva kunskapsbildningsformer. I *Ett oändligt äventyr. Om människans kunskaper* framhåller Liedman (2001: 250) att:

”hela den traditionella motsättningen mellan teoretisk och praktisk kunskap måste ifrågasättas. All kunskap är i grunden praktisk. Först när den är stabilt förankrad i kroppen blir den till en verklig, grundläggande färdighet och inte bara en snabb förgänglig utanläxa. Matematiken eller jordbruksarbete, litteraturanalysen eller bokföringen är i den meningen lika.”

Referenser

Bell, Daniel 1974: *The coming of post-industrial society : a venture in social forecasting*. London : Heinemann

Benner, Mats 2001: *Kontrovers och konsensus. Vetenskap och politik i svenskt 1990-tal*. Stockholm: SISTER.

Brulin Göran and Marianne Ekman Philips 1998: 'The new task of Swedish universities: Knowledge formation in interactive cooperation with practitioners!' in *Concepts and Transformation* Vol., 3, No., 1-2.

Brulin, Göran 2000: 'The Third Task of Universities or How to get Universities to serve their Communities!' in Peter Reason and Hilary Bradbury (eds.) 2000: *Handbook on Action Research. Participative Inquiry and Practice*. London: Sage.

Brulin, Göran 1998: *Tredje uppgiften. Högskola och omgivning i samverkan*. Stockholm: SNS Förlag.

Brulin, Göran 2002: *Faktor X. Arbete och kapital i en lokal värld*. Stockholm: Atlas.

- Burke, Peter 2000: *A Social History of Knowledge. From Gutenberg to Diderot*. Cambridge: Polity Press.
- Connolly, William E. 1983 (1974): *The terms of Political Discourse*. New Jersey: Princeton
- Edquist, Charles 1997: *Systems of Innovation: Technologies, Institutions, and Organizations*. London och Washington DC: Pinter.
- Gibbons, Michael m fl 1994: *The New Production of Knowledge*. London: Sage.
- Hague, Douglas 1998: 'The role and structure of the twenty-first century university' i Höskoleverket Studies 1998:2 External relations as support for internal renewal.
- Hansen, Else 1997: *En koral i tidens strøm*. Roskilde: Roskilde Universitetsforlag.
- Heldén Filipsson, Lena och Sofia Linder 2001: *Kunskap i samverkan – mötet mellan högskola och småföretag*. Stockholm: Företagarnas Riksorganisation.
- Hård af Segerstad, Helene, Marianne Helgesson, Magnus Ringborg och Lena Svedin 1997: *Problembaserat lärande. Idén, handledaren och gruppen*. Stockholm: Liber.
- Höskoleverket 2001: *Utveckling av högskolans samverkansuppdrag*. Stockholm: Höskoleverkets rapportserie 2001:24 R.
- Jacob, Merle 2000: 'Imaging the Future University' i Merle Jacob och Tomas Hellström (eds.) *The Future of Knowledge Production in the Academy*. Buckingham: Open University Press.
- Johannisson, Bengt och Torsten Madsén m. fl. 1997: *I entreprenörskapets tecken. En studie av skolning i förnyelse*. Närings- och handelsdepartementet Ds 1997:3
- Liedman, Sven-Eric 2001: *Ett oändligt äventyr. Om människans kunskaper*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Lindholm Dahlstrand, Åsa and Anders Wikström 1998: *Teknikpark som tillväxtmiljö*. Study from the TeknikBroStiftelsen in Stockholm.
- Lindenstien Walshok, Mary 1995: *Knowledge Without Boundaries. What America's Research Universities Can Do for the Economy, the Workplace, and the Community*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.

Mowery, David C och Nathan Rosenberg 1999: *Förnyelsens vägar: Teknologiska förändringar i 1900-talets Amerika*. Stockholm: SNS Förlag 1999.

Nowotny, Helga, Peter Scott and Michael Gibbons 2001: *Re-thinking Science. Knowledge and the Public in an Age of Uncertainty*. Cambridge: Polity Press.

Porter, Michael E. 1998: 'Clusters and the new economics of competition' i *Harvard Business Review*. November-December.

Schön, Donald A. 1983: *The Reflective Practitioner. How Professionals Think in Action*. Basic Books.

SOU 1998:128. *Forskningspolitik*. Utbildningsdepartementet

Svensson, Lennart 2001: 'Att forska och utveckla tillsammans – om gemensam kunskapsbildning mellan forskare och praktiker' i Thomas Backlund, Henrik Hansson och Camilla Thunborg (red.) *Lärdilemman i arbetslivet*. Lund: Studentlitteratur.

Sörlin, Sverker 1996: *Universiteten som drivkrafter. Globalisering, kunskapspolitik och den nya intellektuella geografin*. Stockholm: SNS Förlag.

Sörlin, Sverker och Gunnar Törnqvist 2000: *Kunskap för välbstånd. Universiteten och omvandlingen av Sverige*. Stockholm: SNS Förlag.

Toulmin, Stephen and Gustavsen, Björn 1996: *Beyond Theory: Changing Organization through Participation*. Amsterdam: John Benjamin Publishing Company.

Wikhall, Maria 2001: *Universiteten och kompetenslandskapet: Effekter av den högre utbildningens tillväxt och regionala spridning i Sverige*. Lunds universitet: Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi.

Förlängda vägar från skola till arbetsliv

Martin Börjeson

Studenternas villkor och i den meningen högskolans utveckling styrs inte enbart av utbildningspolitik. Ett tvärsektoriellt politiskt perspektiv på utbildning innefattar också sociala förhållanden och arbetsmarknadens funktionssätt. Under en sådan sektorsövergripande ambition har den svenska *ungdomspolitik*en vuxit fram.

Den långsiktiga utvecklingen i ett land beror i högsta grad på vilka förutsättningar ungdomarna har. Den snabba förändring som samhället genomgår innebär att livsvillkoren ständigt ändrar karaktär. För den yngre generationen i början av 2000-talet ser förutsättningarna radikalt annorlunda ut jämfört med hur de såg ut för ungdomar bara ett par decennier tillbaka. Ungdomarna ställs inför problem och frågor som kräver nya och vidgade förhållningssätt. Sedan ett antal år har det varit möjligt att se tydliga försök att formulera ett politiskt svar på dessa förändringar, i form av en alltmer differentierad ungdomspolitik som verkar över traditionella sektorsgränser. I det följande är ambitionen att vidga bilden av studenternas situation genom att göra en mer översiktlig beskrivning som också inbegriper hur de vägar som unga människor följer från skola till självständig försörjning blivit både längre och krokigare.

Mer precist är målsättningen att ge en översiktlig redovisning av unga människors livsvillkor och av hur dessa förändrats under 1990-talet, samt att med utgångspunkt från denna redovisning diskutera vad dessa förändringar inneburit. Tonvikten ligger på i vilken mån utvecklingen under det senaste decenniet inneburit förändrade villkor för ungdomars utträde på arbetsmarknaden och för deras möjligheter att upprätthålla en självständig försörjning. Denna framställning kommer att ligga till grund för en diskussion kring de nya utmaningar som utbildningssystemet ställs inför, som ett resultat av ungdomars förändrade villkor.

Målsättningen kan sammanfattas i följande två punkter:

- att ge en översiktlig redovisning av ungdomars villkor och hur dessa förändrats under det senaste decenniet, samt

- att diskutera vad dessa förändringar inneburit, med fokus i första hand på hur de påverkat den högre utbildningens uppgift och betydelse.

Även om det under senare år redovisats relativt många rapporter om ungdomars villkor under nittioalet, präglas vår kunskap om dessa frågor av påtagliga luckor. Till exempel har det gjorts få – om ens några – studier som sökt följa upp de långsiktiga konsekvenserna för dem som drabbades av arbetslöshetskrisen i decenniets början. På liknande sätt har man endast i begränsad utsträckning analyserat i vilken mån eventuella förändringar är resultatet av långsiktiga förändringar eller om de i första hand skall sättas i samband med den ekonomiska krisen under nittioalets första hälft (Börjeson 2001). Det är därför angeläget att knyta an till den samhällsvetenskapliga forskning som ägnats dessa frågor, men också att låta beskrivningen utgå från tillförlitliga statistiska källor.

När det gäller uppsatsens andra målsättning – att diskutera vilken betydelse dessa förändringar har för ungdomars villkor och vad detta kan komma att innebära för utbildningssystemet – är syftet att peka ut möjliga sammanhang och att formulera relevanta frågor. Detta innebär att framställningen kommer att bli mer diskuterande och att faktaunderlaget i denna del kommer att vara mer begränsat.

Hur förändrades ungas etableringsmönster under 1990-talet?

Under 1990-talet publicerades en rad rapporter med syfte att belysa ungdomars villkor. 1991 publicerades Ungdomskommitténs betänkande *Ungdom och makt* (SOU 1991:12), och under de följande åren skulle en rad statliga utredningar om ungdomars livsvillkor se dagens ljus.²⁶ Flera myndigheter fick ansvar för att följa ungdomars villkor. Det gällde i första hand Ungdomsstyrelsen (som tillskapades genom att Statens ungdomsråd ombildades 1994) som bl.a. publicerade rapporter som *Krokig väg till vuxen. En kartläggning av ungdomars livsvillkor* (1996) och *Svensk ungdomsstatistik* (1997), men även Socialstyrelsen och Folkhälsoinstitutet fick direkta uppdrag inom området. Till detta skall läggas att det under 1990-talet också publicerades flera forskningsrapporter som behandlade ungdomars villkor.²⁷

²⁶ 1994 publicerades Generationsutredningens betänkande *Tillvarons trösklar* (SOU 1994:77) och tre år senare kom den ungdomspolitiska kommitténs slutbetänkande *Politik för unga* (SOU 1997:71).

²⁷ Se t.ex. Gullberg & Börjeson 1999 resp. Hagquist 1997.

En viktig faktor bakom detta ökade intresse för ungdomars villkor var att den ekonomiska kris som drabbade Sverige i början av nittioalet syntes slå särskilt hårt mot ungdomarna. Medan arbetslösheten i det närmaste fördubblades för samtliga åldersgrupper mellan 1991 och 1992, handlade det om en tredubbling för ungdomsgruppen. 1994 var över 14 procent av kvinnorna respektive 18 procent av männen mellan 16–24 år öppet arbetslösa, och 12 procent var engagerade i olika arbetsmarknadspolitiska åtgärder. Som en följd av ungdomars svagare ställning på arbetsmarknaden minskade inkomsterna i ungdomsgruppen, och andelen ungdomar som fick socialbidrag ökade kraftigt.

Men frågan om ungdomars villkor kom i hög grad också att handla om att ungdomstiden som sådan förändrats. Inte minst hävdades i många sammanhang att de ökade svårigheterna att etablera sig på arbetsmarknaden bidragit till ett fördröjt vuxenblivande och en allt mer utdragen ungdomstid. I direktiven till den utredning om ungdomars levnadsvillkor och framtidsutsikter (Generationsutredningen) som tillsattes i december 1992 hette det att arbetet ”skall resultera i konkreta förslag till åtgärder, även av sektorsövergripande karaktär, för att underlätta unga människors etablering i samhället. Särskilt gäller detta i fråga om ungdomars inträde på arbets- och bostadsmarknaderna” (Dir. 1992:107, s. 6).

I en underlagsrapport till Generationsutredningen redovisade Statistiska centralbyrån en bred kartläggning av ungdomars levnadsförhållanden, med särskilt fokus på deras etablering i vuxenlivet. I rapporten hävdades att utvecklingen under 1970- och 80-talen inneburit en påtaglig förlängning av ungdomstiden. Slutsatserna formulerades tämligen drastiskt:

Etableringen i vuxenvärlden sträcker sig över en allt längre tidsperiod, den avslutas senare, och antalet ungdomar som befinner sig i en mellanställning, mellan barndom och ett självständigt liv som vuxen, ökar. Det rör sig om en allt mer utbildad, allt äldre och allt större ungdomsgrupp, och dess materiella levnadsvillkor släpar allt mer efter de äldres. (SOU 1994:73, sid. III)

Med detta synsätt framstår ungdomars villkor under 1990-talet som resultatet av en långsiktig utveckling. Det står inte i motsättning till att hävda att denna utveckling skulle ha förstärkts under 1990-talets krisår. För att bedöma vilken betydelse 1990-talet haft för ungdomars livsvillkor framstår det med andra ord som viktigt att klarlägga hur långsiktiga strukturförändringar tillsammans med den dramatiska konjunkturförändringen under 1990-talet tillsammans bidragit till att påverka ungdomars villkor (Börjeson 2001).

En aspekt av denna utveckling är att allt fler ungdomar, under en allt längre tid, befinner sig i utbildning. Såväl andelen ungdomar som genomgår gymnasieutbildning som andelen som går vidare till högskolan har ökat kraftigt. Under senare delen av 1980-talet gick ca 86 procent av eleverna direkt från grundskola till gymnasieutbildning; 1994 hade andelen ökat till 98 procent. Antalet studerande i grundläggande högskoleutbildning låg under slutet av 1970-talet och hela 1980-talet tämligen konstant runt 185 000. Under 1990-talet skedde däremot en kraftig ökning – hösten 2000 var det 257 000 helårsstudenter vid universitet och högskolor. Expansionen har främst skett genom ökad tillströmning av nya studenter, men en bidragande orsak är också att de studenter som redan befinner sig i högskolan tenderar att studera längre tid.²⁸

Flera av de ovan refererade rapporterna diskuterade detta som ungdomsfrågor, och med utgångspunkt från att ungdomstiden förlängts. Det är inte någon okontroversiell utgångspunkt, och den framstår i flera avseenden som problematisk. Dels utgår detta synsätt från att vuxenblivandet i praktiken är detsamma som att etablera sig på arbetsmarknaden och/eller att ha en självständig försörjning, dels tenderar det att framställa ungdomstiden i sig som problemfylld. Varje diskussion om återkommande utbildning och livslångt lärande – för att bara ta ett exempel – gör dessa utgångspunkter besvärliga.

Ett annat, och i det här sammanhanget mer fruktbart, perspektiv är det som lanserats av den danske ungdomsforskaren Joi Bay. Med begreppet ”unga vuxna” pekar han på det faktum att ungdomar under etableringsfasen formellt (och i juridisk mening) är myndiga, samtidigt som de saknar möjlighet att själva försörja sig. Detta innebär i sin tur att det i själva verket inte handlar om en, utan flera, etableringar; från att vara ung till att bli ung vuxen, liksom från att vara ung vuxen till att bli vuxen.

Senare inträde och etablering på arbetsmarknaden

Även om den debatt som förts under senare år många gånger utgått från att ungdomars villkor skulle ha förändrats på ett genomgripande sätt, är det viktigt att understryka att förändringarna av ungdomars etableringsmönster under de senaste årtiondena varit långt ifrån entydiga (Hörnqvist 1994). I vilken mån de förändringar som påvisats när det gäller ungdomars utbildnings- respektive arbetsmarknadsdeltagande under 1990-talet kommer att få konsekvenser på andra områden är ännu en i allt väsentligt obesvarad fråga. Det framstår dock som rimligt att utgå från att dessa förändringar

²⁸ Högskoleverket, 2001.

påverkar olika grupper av ungdomar i olika hög grad, och på olika sätt.

Inom den samhällsvetenskapliga forskning som under decennierna efter andra världskriget ägnats ungdomars etablering på arbetsmarknaden har man utgått från att ungdomar i regel följt en av två vägar, en *snabb* ("accelerated") och en *långsam* ("protracted") (Roberts, 1968). De ungdomar som tidigt etablerade sig på arbetsmarknaden blev tidigt ekonomiskt självständiga, och kunde snabbt skaffa sig en position som vuxen också inom andra arenor. För de ungdomar som eftersträvade mer kvalificerade arbeten var det nödvändigt att genomgå en längre utbildning, vilket också innebar att deras etablering i vuxenlivet fördröjdes.

Figur 1: Den traditionella bilden med två olika vägar från skola till arbetsliv.

Tidig övergång från skola till arbetsliv	Senare övergång från skola till arbetsliv
Ungdomar med kortare utbildning	Ungdomar med längre utbildning
Tidig etablering av en självständig försörjning	Senare etablering av en självständig försörjning
Begränsade förbättringar av den ekonomiska situationen under återstoden av yrkeslivet	Påtagliga förbättringar av den ekonomiska situationen under senare delen av yrkeslivet
"Unga arbetare"	"Studenter"

Mycket talar för att detta mönster förändrats, så att möjligheterna att genomgå en snabb övergång till arbetslivet avsevärt begränsats. Med utgångspunkt från data från de norska levnadsnivåundersökningarna har Fauske (1996:57–58) hävdats att den minskade efterfrågan på arbetskraft i praktiken inneburit att möjligheterna att få en fast anställning utan längre utbildning än grundskola mer eller mindre försvunnit. Denna utveckling, menar han, skapar nya möjligheter för vissa grupper av ungdomar, samtidigt som andra gruppers möjligheter begränsas.

I en kartläggning av ungdomars livsvillkor under 1990-talet redogörs för hur ungdomars inträde respektive etablering på arbetsmarknaden utvecklats under 1990-talet (Börjeson 2001). Utgångspunkten är en modell som

ursprungligen utvecklats vid Prognosinstitutet vid Statistiska centralbyrån, i vilken man definierar såväl en *inträdesfas* som en *etableringsfas* i ungdomarnas arbetsmarknadskarriärer.²⁹ Kartläggningen visar att inträdesåldern (den ålder då mer än 50 procent av en årskull var sysselsatta i arbete) ökade för både män och kvinnor med 3–4 år under första halvan av decenniet, vilket innebar att den steg till 21–22 år. Ökningen av etableringsåldern (den ålder då mer än 75 procent av en årskull var sysselsatta) var ännu mer markant: för de unga männen ökade etableringsåldern från 21 till 26 år och för de unga kvinnorna ökade den från 20 till 29 år. Under de sista åren av 1990-talet minskade både inträdes- och etableringsåldern, för såväl män som kvinnor, men fortfarande låg den väsentligt högre vid decenniets slut än tio år tidigare.

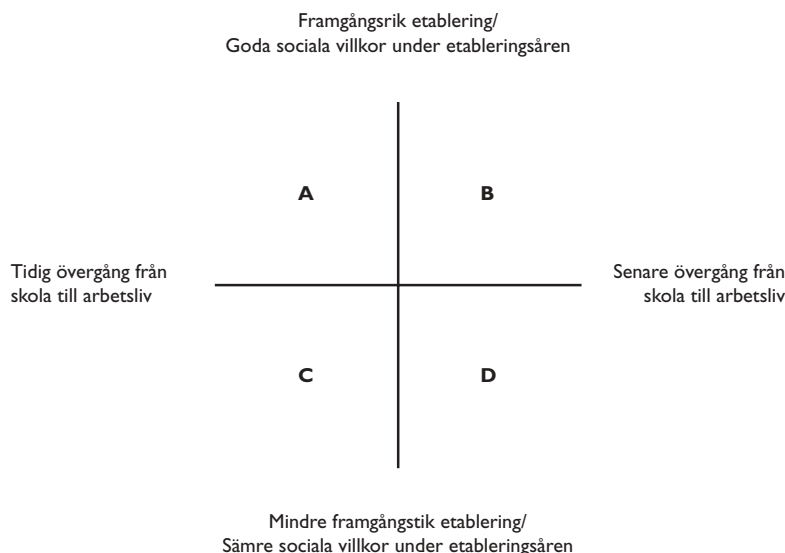
Det är välkänt att andelen ungdomar i utbildning ökat och att arbetslösheten varit hög bland unga under i synnerhet den första hälften av 1990-talet. Men därtill har ofta hävdats att allt fler unga kommit att hamna i en ”mellanställning”, där de varvar perioder av utbildning och/eller arbete med perioder av arbetslöshet och/eller deltagande i arbetsmarknadspolitiska åtgärder. Detta innebär att den bild som under lång tid präglade den samhällsvetenskapliga forskningen inom området, och som utgått från en tudelad uppdelning mellan de ungdomar som genomfört antingen en snabb eller en långsam övergång från skola till arbetsliv (jfr. figur 1 ovan), inte längre på samma sätt framstår som giltig.

Skiss på en utvecklad modell

Ett sätt att försöka sammanfatta vad utvecklingen under 1990-talet inneburit för olika grupper är att till den ovan redovisade modellen (se figur 1) lägga ytterligare en dimension – huruvida ungdomars etablering framstår som framgångsrik eller inte. Med detta får vi en fyrfältstabell enligt följande:

²⁹ Detta innebär att man analyserar ungdomars rörelser mellan sammanlagt fyra positioner; förutom de två nämnda kan ungdomarna också befinna sig *utanför* arbetsmarknaden respektive vara *etablerade*.

Figur 2: Olika positioner i övergången från skola till arbetsmarknad

Längs dessa dimensioner kan den sociala betydelsen av de förlängda vägarna från skola till arbetsliv skisseras. De förändringar som skett under 1990-talet har i olika grad berört olika grupper av ungdomar. Det politiska svaret på arbetsmarknadsproblemen under början av 1990-talet utgjordes framför allt av en satsning på utbildning. För en grupp ungdomar är det rimligt att anta att detta fungerade väl, och att de lyckades utnyttja de förbättrade möjligheterna till utbildning på ett för dem positivt sätt (fält B). Den grupp av ungdomar som traditionellt gjort en snabb övergång från skola till arbetsliv (fält A) har i ökad omfattning blivit tvungen att välja andra vägar. Många av dem försökte ändå genomföra en snabb övergång från skola till arbetsliv. Det är i första hand inom denna grupp vi finner de ungdomar som blev arbetslösa och deltog i olika former av arbetsmarknadspolitiska åtgärder (fält C). Men många hänvisades till att (via en längre utbildning) genomföra en långsam övergång – trots att de förmodligen skulle ha föredragit andra alternativ (fält D).

Tanken är med andra ord att vi inte bör begränsa oss till att se till hur ungdomstiden "förlängts", utan att vidga perspektivet till att se hur denna utveckling påverkat olika grupper av ungdomar. Det framstår också som angeläget att se till hur ungdomars livsvillkor formas över en längre tid snarare än att endast kartlägga tillståndet vid enstaka tidpunkter. Statistiska uppgifter som bygger på årsmedeltal för olika årskullar ger mycket begränsade möjligheter att beskriva och analysera ungdomars villkor. Till exempel

förefaller det vara en väsentlig skillnad om arbetslösheten är fördelad bland breda grupper där arbetslöshetsperioderna generellt är korta – eller om det rör sig om en mindre grupp där de enskilda individerna är arbetslösa under längre perioder. På liknande sätt framstår det som viktigt att undersöka i vilken mån/ för vilka utbildning är ett steg på vägen mot en stabil förankring på arbetsmarknaden – eller om den allt längre utbildningstiden snarare (och i så fall för vilka) blir ytterligare ett inslag i raden av ”åtgärder” istället för ett arbete.

Möjligheten att värdera olika utbildningsinsatser under ungdomsåren med utgångspunkt från dessas eventuella betydelse för ungdomarnas framtida arbetsmarknadskarriärer och inkomster är – naturligtvis – beroende av longitudinella data som gör det möjligt att följa individer över längre tidsperioder. I vilket fall handlar det om data som kan sammanställas först när ungdomarna lämnat ungdomsåren. Men förutom en sådan framåtblick är det också viktigt att följa utvecklingen av unga människors levnadsförhållanden medan de ännu är unga och/eller ännu inte etablerat sig i självständig försörjning. I den longitudinella ansatsen ligger att följa de enskilda individerna över tid och att analysera vilka faktorer som påverkar ungdomars vägval (och utfallet av dessa). Det innebär att undersöka rörelser mellan utbildning och arbete, och att vara öppen för att dessa rörelser också innefattar perioder av arbetslöshet och/eller deltagande i arbetsmarknadspolitiska åtgärder.

I dag har vi goda förutsättningar att göra just detta. Sedan ett antal år har ett långsiktigt arbete bedrivits för att tillskapa longitudinella databaser som kan användas för dessa ändamål. Härigenom har förutsättningarna för en långsiktigt inriktad kunskapsuppbyggnad avsevärt förbättrats.³⁰ Diskussionen om ungdomars villkor måste i högre grad än vad som varit fallet hittills förankras i välgrundade beskrivningar av hur dessa villkor faktiskt ser ut. Det hindrar inte att det också är nödvändigt att vara öppen för att ungdomars villkor i vissa avseenden måste beskrivas på nya sätt jämfört med tidigare.

Ungdomstidens förändrade villkor

I det följande avsnittet skall jag diskutera hur ungdomars levnadsförhållanden förändrats under 1990-talet inom ett antal viktiga områden. Även

³⁰ Statistiska centralbyråns arbete med databaser som LOUISE och LINDA påtagligt förbättrat möjligheterna till longitudinell forskning. Men också att andra myndigheter som Socialstyrelsen bedrivit ett långsiktigt arbete kring dessa frågor, liksom att insatser gjorda vid olika forskningsinstitutioner haft stor betydelse.

om framställningen med nödvändighet är tecknad med breda penseldrag, utgår den från den fråga som jag försökt skissera i det föregående: Givet att handlingsmöjligheterna för de ungdomar som tidigare i hög grad valde en snabb övergång från skola till arbetslivet under 1990-talet begränsats, hur har villkoren för denna grupp ungdomar förändrats? Och vilka frågor föranleder det oss att ställa?

Ungdom som livsfas respektive social kategori

Kunskapen om ungdomar och ungdomars villkor är mångfacetterad och ibland svåröverskådlig. Detta kan till en del förklaras av att forskningen om ungdomar utgått från olika, ibland oförenliga, perspektiv. På ett övergripande plan kan göras en åtskillnad mellan att betrakta ungdom som en *livsfas* – som en del av varje människas liv och identitetsutveckling, och ungdom som *social kategori* – som en del av befolkningen.

Ungdomstiden som livsfas kan förstås utifrån fysiologiska, psykologiska och sociala samt kulturella eller historiska perspektiv. Forskning om ungdomar som har livsfasbegreppet som utgångspunkt kan givetvis utgå från ett eller en kombination av perspektiv. Att se ungdom som social kategori innebär att precisera de gemensamma sociala och historiska villkor som gäller för den del av befolkningen som definieras som ungdomar.

Varje diskussion om ungdomars villkor aktualiserar ofrånkomligen relationerna mellan ungdomar och äldre. Även om det ofta är relevant att betrakta ungdomar som en avgränsad kategori i förhållande till andra, är det viktigt att också minnas att gränsen mellan ungdom och vuxenhet inte är given en gång för alla. Tvärtom har denna gräns förlagts till olika tidpunkter i livet i olika samhällen, liksom den har förflyttats över tiden.

För att förstå i vilken mån utvecklingen under 1990-talet inneburit att ungdomstiden förändrats är det nödvändigt att använda flera perspektiv. Utmaningen är att beskriva hur ungdomars levnadsförhållanden förändrats och att relatera eventuella förändringar till de villkor ungdomar möter då de söker etablera sig på vuxenlivets olika arenor. I detta är det angeläget att uppmärksamma såväl kontinuitet som förändring, och framför allt: att söka urskilja hur villkoren inom olika arenor påverkar varandra. Det är också viktigt att se till om de förändringar som kan iakttas är giltiga för ungdomsgruppen som helhet – eller om de framför allt berör vissa grupper av ungdomar. Lika relevant är frågan om förändringarna enbart gäller de yngre, eller om de berör hela befolkningen.

Ungas förhållande till arbetsmarknaden

Arbetsmarknadsstatistiken visar klart och tydligt att ungdomars ställning på arbetsmarknaden förändrats under de senaste årtiondena: etableringen på arbetsmarknaden har kommit att ske allt högre upp i åldrarna. Det har kommit att ta allt längre tid innan man får en mer stabil förankring på arbetsmarknaden. När det gäller orsakerna bakom denna utveckling råder en avsevärd osäkerhet. Ett alternativ är att det skett en utveckling i riktning mot en mer flexibel arbetsmarknad, och mot en generell höjning av kvalifikationskraven, som inneburit att grupper med kortare utbildning och/eller begränsad arbetslivserfarenhet (däribland ungdomar) skulle ha fått svårare att hävda sig på arbetsmarknaden. Ett annat alternativ är det skett en generell försämring av arbetsmarknaden och att de med längre utbildningar i ökad utsträckning varit hänvisade till lågkvalificerade jobb – vilket i sin tur inneburit ökade svårigheter för grupper med kort eller ofullständig utbildning. Ett tredje alternativ är att bägge dessa utvecklingstendenser är giltiga, och att arbetsmarknaden i allt högre grad kan betraktas som bestående av ett flertal olika delarbetsmarknader där vissa karaktäriseras av höga kvalifikationskrav och goda arbetsvillkor, medan de motsatta förhållandena råder på andra delarbetsmarknader.

I vissa sammanhang har hävdats att det skulle vara frågan om en utveckling där ungdomsgenerationens värderingar skulle utgöra den viktigaste drivkraften.³¹ Med detta synsätt skulle yngre generationer (i jämförelse med äldre) mer betona arbetets icke-materiella aspekter (möjligheten att förverkliga sig själv, möjligheten till sociala kontakter osv.) snarare än de materiella (hög lön, anställningstrygghet osv.), vilket på sikt skulle skapa en omvandling av arbetslivet. Förvisso har det under senare år genomförts ett stort antal studier som visat att ungdomar värderar ”intressanta arbetsuppgifter” respektive ”trevliga arbetskamrater” högre än ”bra lön” och ”anställningstrygghet”.³² Men eftersom ungdomars värderingar så gott som aldrig jämförts med äldre generationers är det svårt att uttala sig om det är frågan om skillnader mellan generationer – eller om det rör

³¹ Föreställningen att samhället skulle förändras i takt med att nya ”post-materialistiska” generationer avlöser äldre ”materialistiska” generationer, sågs ofta vara inspirerad av sociologen Ronald Inglehart. Jag vill dock hävda att man påfallande ofta använt sig av förenklade och närmast schabloniserade versioner av Ingleharts resonemang. En av få studier som verkligen sökt pröva hans teser – och som landar i slutsatser som snarast pekar på mer komplexa faktorer bakom hur olika generationers värderingsmönster förändras, är Österman (1998).

³² De studier som antagligen rönt störst uppmärksamhet är *70-talisternas värderingar*, som genomfördes vid Institutet för framtidsstudier.

sig om värderingsförändringar som omfattar både äldre och yngre.

En av få studier som jämfört olika åldersgruppers värderingar genomfördes 1993/94 av SCB på uppdrag av Barn- och ungdomsdelegationen.³³ När man i denna studie gjorde en jämförelse mellan olika åldersgruppers inställning till arbetet, visar det sig att ungdomar betydligt oftare än äldre generationer hade en instrumentell inställning till sitt arbete. Detta var tvärt emot vad man skulle förvänta sig med utgångspunkt från den diskussion som tidigare förts om ett värderingsskifte bland senare generationer. Resultaten talar för att vi bör ägna större uppmärksamhet åt frågan i vilken mån eventuella värderingsförskjutningar är specifika för ungdomsgenerationen – eller om det snarare är något som är gemensamt för olika åldersgrupper.

Ett näraliggande sätt att förklara skillnaderna mellan resultaten från SCB-studien och tidigare studier, är att peka på det faktum att de genomförts vid olika tidpunkt. SCB-studien genomfördes under en mycket svår arbetsmarknadssituation som i hög grad påverkade ungdomars villkor. Att unga i en sådan situation i högre grad än äldre företräder en instrumentell inställning till arbete borde inte förvåna. Det är naturligt att trygghet och lön framstår som betydligt viktigare för ungdomar i yrken med låg lön och dålig trygghet i anställningen, dvs. för ungdomar med lägre utbildning. Samtidigt har andra studier pekat på att ungdomar synes beredda till stora uppoffringar för att få ett arbete.

Bilden av ungdomars inställning till arbetslivet kan vid en första anblick verka motsägelsefylld; samtidigt som ungdomarna ställer höga krav på ett bra arbete tycker de också det är viktigt att överhuvudtaget ha ett arbete. Vi vet emellertid att ungdomar generellt har en bra överblick över sina möjligheter på arbetsmarknaden liksom att de i regel agerar med utgångspunkt från de möjligheter som står till buds. Arbetslivsforskaren Ulla Arnell-Gustafsson har, utifrån liknande utgångspunkter, diskuterat ungdomarnas inställning till arbetslivet som präglad av ett dualistiskt förhållningssätt. Med detta menar hon att

... arbetslivet ses uppdelat i två segment. I det ena finns de jobb man försörjer sig på ”just nu”, i det andra finns de jobb man skall arbeta med i framtiden, det jobb som ska bli ens ”identitetsarbete”. Till jobben i det förstnämnda segmentet finns ofta en instrumentell hållning; till jobben i det sistnämnda segmentet finns ofta en värderationell hållning. (Arnell-Gustafsson 1998:27)

Denna tanke antyder ytterligare en dimension i unga människors etablering

³³ Studien redovisades i Ungdomars välfärd och värderingar (SOU 1994:73).

på arbetsmarknaden, nämligen att dagens föränderliga arbetsmarknad kräver att etableringen ständigt förnyas. Det kommer alltid att finnas ett annat jobb, i framtiden. Det är ett synsätt som förefaller ligga väl i linje med tanken på ett livslångt lärande.

Utbyggd ungdomsutbildning – och livslångt lärande

Utvecklingen på arbetsmarknaden anges ofta som en viktig faktor bakom de ökade krav på utbildning som präglade de senaste årtiondena. Även om det ligger mycket sanning i detta, är det viktigt att betona att det också rört sig om en medveten strävan att genom en bred satsning på ungdomsutbildningen lägga en grund för det livslånga lärandet. Målsättningen att skapa ett system som främjar ett livslångt lärande har varit ett centralt inslag i de senaste årens politiska högtidstal i EU. Det har varit en målsättning som vunnit bred uppslutning och förmått peka ut en tydlig inriktning för det framtida arbetet – och den har motiverat en betydande del av det reformarbete som under senare år bedrivits på utbildningsområdet i Sverige.

Det är kanske det faktum att det rått en bred konsensus kring satsningen på det livslånga lärandet som gjort att frågan om den utbyggda ungdomsutbildningen aldrig blivit föremål för någon större debatt. Men även om knappast någon säger sig ifrågasätta den satsning på utbildning som genomförts under 1990-talet (särskilt inte mot bakgrund av de höga arbetslöshetstal som rådde under första delen av decenniet), är det inte ovanligt med röster som ifrågasätter om man skall "tvinga" alla ungdomar att genomgå en mer eller mindre obligatorisk grundutbildning under tolv år. Ibland förespråkas någon form av lärlingsutbildning, dvs. ett system där en större del av utbildning sker på en arbetsplats och där yrkesutbildningen ges ökad tyngd på de teoretiska ämnenas bekostnad. Motargumenten utgår från att de som inte skaffar sig en bred utbildning ofrånkomligen kommer att ha sämre förutsättningar att hävda sig när de vill gå vidare på arbetsmarknaden, och att det redan i dag finns stora möjligheter att utveckla de arbetsplatsförlagda delarna av gymnasieutbildningen.

Ett grundläggande problem i sammanhanget är att utbildningens roll förefaller ha förändrats i ett viktigt avseende. Utbildningsbakgrund är fortfarande en av de viktigaste faktorerna när det gäller att förklara enskilda individers arbetsmarknadskarriärer och livsinkomst. Men medan man tidigare kunde försäkra sig om ett bra jobb och en hyfsad inkomst genom att gå en längre utbildning, är det i dag snarare så att det är de som *saknar* längre utbildning som hamnar i svårigheter på arbetsmarknaden, får lägre inkomst osv. Om utbildning tidigare var en viktig merit för den mindre del som ur-

skiljde sig i positiv mening, har i dag *bristen* på utbildning kommit att bli det som utmärker den grupp som urskiljer sig i negativ mening.

Det är inte något som gör utbildningen mindre viktig. Men det påverkar dess villkor på ett grundläggande sätt. I och med att en längre utbildning tidigare utgjorde en i det närmaste garanterad inträdesbiljett till en bra position på arbetsmarknaden var själva meningen med utbildningen självklar och oomstridd. De som i dag genomgår en längre utbildning kan inte alls på samma sätt vara förvissade om att deras utbildning kommer att "löna sig" och även om den hittillsvarande erfarenheten trots allt talar för att det är så, har osäkerheten blivit större. Själva meningen med studierna har blivit möjlig att ifrågasätta på ett mer direkt sätt i dag.³⁴ Om det tidigare fanns en "aura" kring den högre utbildningen (som förstärktes av att den på ett direkt sätt öppnade dörrarna för framtida karriär), har det i dag för den enskilde studerande blivit möjligt att ifrågasätta meningen med det hela. Även om argumenten för utbildningen kvarstår är det en annorlunda situation när man är tvungen att aktivt formulera dem.

Att bli ekonomiskt självständig och bilda egen familj

Låt oss återkomma till diskussionen om ungdomars villkor och den begränsning den har i att den ofta hänger upp sig på föreställningen om att ungdomstiden förlängts. "Den förlängda ungdomstiden" är en rimlig benämning så till vida att en större grupp ungdomar under längre tid befinner sig i utbildning och att tidpunkten för det definitiva utträdet på arbetsmarknaden sker allt senare. Men uttrycket reser frågan om det är detta som innebär att "bli vuxen". I andra avseenden är utvecklingen inte lika entydig: till exempel har tidpunkten då ungdomar flyttar till en bostad utanför föräldrahemmet långsiktigt visat en tendens att sjunka (Hörnqvist 1994).³⁵

Än svårare är det att bedöma i vilken mån dagens 20–25-åringar är mer eller mindre "ungdomliga" än 20–25-åringar i tidigare generationer. Ibland påpekas att det faktum att unga vuxna i dag inte på samma sätt som tidigare

³⁴ Jag inser naturligtvis att villkoren i detta avseende skiljer sig mellan olika utbildningar, och att det förvisso finns utbildningar som fortfarande i dag så gott som säkert utgör de första stegen i en förhållandevis trygg karriär. Men jag tror ändå att det jag beskrivit är en generell tendens, som framför allt är en ofrånkomlig konsekvens av utbildningssystemets expansion.

³⁵ Mycket talar för att denna utveckling under senare år vänts i sin motsats, och då framför allt som ett resultat av de genomgripande förändringarna på bostadsmarknaden (vilka bland annat inneburit att bostadsbyggandet under flera år legat på en rekordlåg nivå). Det finns dock ingen officiell statistik som kan belägga om så är fallet (Börjeson 2001).

ges möjlighet att ta ansvar för sitt liv skulle bidra till att allt fler befinner sig i en ansvarslös position mellan barndomen och vuxenlivet. Samtidigt är dagens generation av unga den mest välutbildade och på flera sätt antagligen den mest medvetna hittills.

Snarare än att hävda att de som är unga i dag på något enkelt sätt skulle vara mer eller mindre "ungdomliga" (eller för den delen mer "mogna") än tidigare generationer av unga, menar jag att det som kännetecknar dagens ungdomsgeneration är att de generellt är väl utbildade och orienterade i sin omvärld samtidigt som de möter större svårigheter än tidigare generationer då de skall erövra traditionella positioner på vuxenlivets olika arenor. Det gäller till exempel de villkor man möter då man skall etablera en självständig och långsiktigt stabil försörjning. Mycket talar också för att det minskade barnafödandet hänger samman med denna utveckling.³⁶

Detta är inte detsamma som att hävda att vi skulle ha fått någon dramatisk ökning av antalet fattiga bland de unga – åtminstone inte om man avser den faktiska levnadsstandarden. Statistiken visar förvisso tydligt att andelen bland de yngre som upplever ekonomiska svårigheter har ökat under 1990-talet, liksom att andelen med erfarenhet av socialbidragstagande är högst bland de yngsta. Underlaget för att uttala sig om i vilken mån de ekonomiska svårigheterna hänger samman med etableringsproblem – eller om de tenderar att följa med längre upp i åren – är i det närmaste obefintligt. En rimlig utgångspunkt torde dock vara att det endast är en mindre grupp ungdomar för vilka de ekonomiska svårigheterna i sig utgör ett allvarligt socialt problem. För merparten handlar det om att man under ett begränsat antal år tvingas leva under ekonomiskt knappa villkor.³⁷

Men, även om det för de allra flesta inte handlar om att man skulle vara fattig i klassisk mening, bör det faktum att man under en mer utdragen period tvingas leva med begränsade resurser och mer osäkra villkor vara nog så betydelsefullt. För de flesta torde det göra det svårare att planera långsiktigt, och det förefaller som ganska självklart att detta bidrar till att familjebildning och barnafödande sker allt senare.

³⁶ Demografiska studier har visat att svenska förstföderskor kommit att bli allt äldre, och data från dessa studier talar också för att kvinnor tycks skjuta upp barnafödandet till de skaffat sig en stabil förankring på arbetsmarknaden (se t.ex. Hoem 2000).

³⁷ En faktor som stöder en sådan beskrivning är det faktum att även om andelen socialbidragstagare är högst bland de yngsta åldersgrupperna, är andelen långvariga socialbidragstagare lägst just i dessa åldersgrupper. För flertalet yngre är med andra ord socialbidragstagandet något tillfälligt.

Nya sociala mönster – eller förstärkta skillnader?

Innebär dessa förändringar att det sociala arvet förlorat i betydelse? Eller innebär de tvärtom att skillnaderna mellan olika grupper av ungdomar ökat och att social bakgrund kommit att spela en viktigare roll än tidigare för ungdomars möjligheter? En av de få studier som försökt belysa dessa frågor med utgångspunkt från ett brett empiriskt material är Andy Furlongs och Fred Cartmels *Young People and Social Change. Individualization and risk in late modernity* (1997). Här diskuteras det senmoderna samhällets villkor och med flitiga referenser till Anthony Giddens och (framför allt) Ulrich Beck hävdar Furlong och Cartmel att ungdomars livsvillkor genomgått dramatiska förändringar sedan sjuttioalet; förändringar som präglar såväl de erfarenheter ungdomar gör inom utbildningssystemet och på arbetsmarknaden, relationer till familj och vänner, som livsstilar och möjligheter att etablera sig som vuxna. Det senmoderna samhället kan ur ungdomars perspektiv karaktäriseras som ett *risksamhälle* där de enskilda individerna konfronteras med en osäkerhet som präglar såväl samhällets utveckling som den enskildes möjligheter.

Betyder det att ungdomars livschanser allt mer kommit att bli individuella öden där sociala strukturer som klass och kön förlorat i betydelse? Nej, menar Furlong och Cartmel och presenterar ett omfattande empiriskt material som stöd för att traditionella sociala strukturer ännu är avgörande för ungdomars livschanser. Men, fortsätter de, försvagade kollektivistiska traditioner har tillsammans med framväxten av allt mer individualistiska värderingar inneburit att dessa strukturer framstår som långt mindre uppenbara. Detta förstärker i sin tur ungdomarnas upplevelse av att, frikopplade från kollektiva traditioner, vara hänvisade till sig själva att handskas med det senmoderna samhällets utmaningar.

I en brett upplagd studie har en forskargrupp under ledning av Mats Trondman sökt kartlägga livsvillkoren för de ungdomar som till följd av ekonomiska och sociala strukturförändringar i det svenska samhället riskerar att dras in i olika former av marginaliseringsprocesser. Det rör sig om:

”...huvudsakligen arbetarklassbarn, pojkar och flickor, födda i Sverige eller utomlands, boende i en rad olika geografiska och sociala miljöer, från landsbygd till storstad” som ”till följd av förändrade möjlighetsstrukturer och förändrad livsvillkor under 1990-talet på ett grundläggande, genomgripande och högst påtagligt sätt fått det svårare än ungdomar i andra sociala grupper att via familj, nätverk och samhälleliga institutioner mobilisera de resurser och strategier som skulle kunna minska avståndet mellan deras egna villkor, förmågor/resurser och viljor och de investeringar som skulle kunna koppla

upp dem på nutidens och framtidens möjlighetsstrukturer.” (Trondman & Bunar 2001:455–56).

Som framgår av citatet ovan förmår Trondman & Bunar knappast särskilt väl precisera vilka grupper av ungdomar som under 1990-talet hamnat i en mer utsatt situation. Trots att de refererar ett stort antal empiriska studier tvingas de uttrycka sig vagt och med påtagliga reservationer. Det hindrar inte att de både väl och övertygande argumenterar för att det finns en grupp ungdomar vars villkor och möjligheter påtagligt förändrats och begränsats under senare år.

Resultaten från dessa och andra studier pekar i riktning mot en alltmer komplicerad bild. Fortfarande är det möjligt att se påtagliga sociala skillje-linjer mellan olika grupper av ungdomar när det gäller övergången från skola till arbetsliv, och fortfarande framstår ungdomars uppväxtvillkor och sociala bakgrund som viktiga när det gäller att förklara skillnaden mellan olika grupper av ungdomar.³⁸ Även om det är svårt att uttala sig närmare om hur dessa traditionella sociala mönster förändrats under senare år tycks de viktigaste skillnaderna snarast ligga i *hur* de verkar.

Vad innebär denna utveckling för högskolan?

I denna uppsats har jag sökt skissera det bredare sammanhang som omgärdar unga människors vägar från skola, oftast via högre utbildning, ut i arbetsli-vet. En viktig slutsats är att utvecklingen inte är entydig, och framför allt att den uppvisar betydande variationer mellan olika grupper.

Utvecklingen under 1990-talet innebar att det blev svårare för personer med kortare utbildning att finna en plats på arbetsmarknaden. Det politiska svaret på dessa förändringar kom i hög grad att utgöras av en satsning på utbildning. Inom ramen för ungdomsutbildningen har det inneburit en fortsatt utbyggnad av gymnasieskolan och en ökning av antalet platser inom högskolan. De äldre har också uppmuntrats att uppdatera sin formella kompetens via en plats i en högskola som rymmer allt fler. Detta genom satsningar på kompletterande utbildningar, i första hand inom ramen för det s.k. *Kunskapslyftet*.

³⁸ Enligt studien Nittiolets studenter – bakgrund och studiemönster (Brandell 1999) är det stor skillnad mellan ungdomar med olika bakgrund beträffande vilken utbildning man går, var man studerar och vid vilken ålder man studerar. Barn till arbetare läser i högre utsträckning vid de mindre eller medelstora universiteten, oftare på vårdhögskola och är oftare över 30 år när de studerar.

I detta sammanhang är det viktigt att understryka att den totala satsningen på utbildning framför allt gällt en ökning av antalet utbildningsplatser, medan de som redan var inne i systemet knappast märkt av något resurstillskott. Förändringen inom högskolan har kort sagt skett genom en expansion på bredden snarare än på djupet. Det politiska receptet för snart sagt alla sociala snedfördelningar i samhället har varit utbildning till alla, nyligen understruket av propositionen ”Den öppna högskolan” (prop 2001/02:15).

Detta har inneburit att de ungdomsgrupper som tidigare valt den snabbare övergången från skola till arbetsliv har ställts inför valet att försöka hävda sig på en allt snävare arbetsmarknad eller att istället satsa på en längre utbildning. För de kategorier av ungdomar som traditionellt väljer en långsam övergång framstår däremot förändringarna som mindre påtagliga. Även om arbetsmarknadsläget bitvis inneburit ökade svårigheter att försörja sig på arbete vid sidan om studierna, är det inte så att deras valmöjligheter förändrats på något dramatiskt sätt.

En tydlig förändring är emellertid situationen efter högskolestudierna. För tidigare generationer framstod det som uppenbart att högre utbildning ”lönade sig” i form av bättre förutsättningar på arbetsmarknaden och högre inkomst. Expansionen av utbildningssystemet har gjort denna bedömning mer osäker, så att en längre utbildning inte alls på samma sätt som tidigare är en garanti för att den enskilde att få ett kvalificerat jobb och hög lön. Det handlar dels om att flera tidigare yrkesutbildningar byggts på och inordnats under högskolan (utan att det skett motsvarande uppkvalificering av yrket), men också om att den generella höjningen av utbildningsnivån bland yngre människor i sig bidrar till en skärpt konkurrens om de mer kvalificerade positionerna på arbetsmarknaden. De sociala skiljelinjer som tidigare separerade hög- och lågutbildade – och som innebar tillträde till olika arbetsmarknader – står nu mellan olika kategorier av högutbildade på en väsentligt trängre inhägnad arbetsmarknad.

Med dessa förändringar är innebörden av att genomgå en längre utbildning annorlunda i dag än för några årtionden sedan. Högskolan har fått ta emot nya grupper studerande och en högskoleutbildning är inte längre något som bara är förunnat de få. Den självklara legitimitet den ”högre utbildningen” tidigare hade har blivit något man i dag tvingas erövra.

Expansionen av utbildningssystemet har bidragit till – och varit en del av – den utveckling vi kallar ungdomstidens förlängning. Det är naturligtvis inte rimligt att utgå från någonting annat än att ungdomars ökade möjligheter till utbildning är någonting positivt. Övertygelsen att utbildning är

att betrakta som en investering, för såväl ungdomarna själva som samhället som helhet, torde vara lika giltig i dag som någonsin tidigare. Men en ofta förekommande fråga är om det kommer att vara möjligt att upprätthålla utbildningens kvalitet och status när systemet växer. Kommer en högskoleutbildning i framtiden att visa sig lika mycket värd som tidigare när högskolesystemet expanderat så kraftigt som det gjort under senare år? Än så länge torde det vara för tidigt att försöka säga något definitivt om konsekvenserna av den kraftiga utbyggnaden av högskolan under 1990-talet. Det har dock inte hindrat att frågan ställts. Till en del handlar det om organisation och resurser, t.ex. om det finns tillräckligt kvalificerade lärare och handledare. Men det handlar också om den mycket svårare frågan om värdet av en utbildning som inte längre är lika exklusiv.

Utan att kunna leverera något mer handfast underlag för att besvara dessa frågor, tror jag ändå att det är viktigt att inse att också den enskilde studerande ställs inför dem. För många är det antagligen lätt att se att en längre utbildning också innebär vidgade möjligheter. Det finns också en grupp för vilka framtidsperspektivet inte ter sig lika ljus och självklart.

Lägg till denna bild det faktum att utvecklingen under det senaste årtiondet inneburit att det framför allt är de yngsta åldersgrupperna som upplevt försämringar av de materiella livsvillkoren. Det innebär att det finns en allt större grupp ”unga vuxna” som upplever svårigheter att etablera sig på arbetsmarknaden och har begränsade ekonomiska resurser. Mycket talar naturligtvis för att denna grupp i långa stycken utgörs av samma individer för vilka möjligheterna till en längre utbildning inte är så mycket av ”möjlighet” utan mer ”det enda val man har”.

Detta innebär att högskolan under de kommande åren står inför stora utmaningar. Det handlar om ingenting mindre än att erbjuda en så kvalitativt bra utbildning att den erkänns som viktig och angelägen – för alla. Det ställer också krav på åtgärder som utgår från att högskolan i dag är en del av ett bredare sammanhang än tidigare.

I Högskoleverkets rapport *Livslångt lärande som idé och praktik i högskolan* (2001:1 R) hävdas att den pedagogiska grundidén i livslångt lärande tycks vara väl accepterad som en eftersträvensvärd modell, men att den inte till alla delar är implementerad. Viktiga karakteristika i denna grundidé är att olika kategorier av studenter med olika utbildningsbakgrund och olika syften med sina studier ska ha tillträde till högre utbildning, och att flera olika utbildningsvägar och studieupplägg ska erbjudas inom den reguljära högskolans ram. Men trots en socialt breddad rekrytering ser högskoleutbildningen i princip likadan ut för alla studenter. Högskolan är ännu dålig på att atträ-

hera och hålla kvar dem som hellre skulle välja en annan väg. Detta kräver en lyhördhet för olika gruppers behov. Eventuellt är det olika pedagogiska modeller som är lösningen. Kanske skulle utbildningen behöva verklighetsanknyttas mer, med en minskning av de teoretiska och abstrakta inslagen för de studenter som är ute efter en kunskap som de direkt kan använda och tillämpa.

I vilket fall behövs en mer genomgripande diskussion av utbildningens och kunskapens värde och syfte i dess olika dimensioner. Målsättningen med ett livslångt lärande kräver också åtgärder som inbegriper de studerandes ekonomiska och sociala situation. Vägarna till arbetslivet går i allt högre utsträckning via högskolor och universitet. Dessa vägar måste vara öppna för alla, inte enbart för dem som lätt inordnar sig i högskolans traditionella strukturer.

Referenser

Blomskog, S. & L. Schröder, 1999. "Vilka ungdomar blir arbetslösa?", i Gullberg & Börjeson 1999.

Börjeson, M. 2001. "Vad innebar 1990-talet för ungdomars livsvillkor?", i Bergmark, Å. (red.), *Ofärd i välfärden*. Antologi/Kommittén Valfärdsbokslut/SOU 2001:54. Stockholm: Fritzes.

Fauske, H. 1996. "Changing youth: transition to adulthood in Norway", i *Young* Vol. 4 No. 1.

Furlong, A. & T. Hammer (red.), 2000. *Youth Unemployment and Marginalisation in Northern Europe*. NOVA Rapport 18/2000. Oslo: NOVA.

Furlong, A. & F. Cartmel, 1997. *Young People and Social Change. Individualization and risk in late modernity*. Buckingham and Philadelphia: Open University Press.

Gullberg, A. & M. Börjeson (red.), 1999. *I vuxenlivets väntrum*. Umeå: Boréa.

Hagquist, C. 1997. *The living conditions of young people in Sweden. On the crisis, social conditions and health*. Skriftserien 1997:3. Göteborg: Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet.

Hoem, B. 2000. "Utan jobb – inga barn?", i Fritzell, J. *Välfärdens förutsättningar. Arbetsmarknad, demografi och segregation*. Antologi/Kommittén Valfärdsbokslut/SOU 2000:37. Stockholm: Fritzes.

- Hultin, M. 2000. *21-åringars situation på arbetsmarknaden, en kohortanalys*. Temarapport 2000:3. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Högskoleverket (1999) *Nittioalets studenter – bakgrund och studiemönster*. Arbetsrapport nr 2, Studenterna i Sverige.
- Högskoleverket (2001) *Studenterna i Sverige. Om livet och tillvaron som student vid sekelskiftet 2000*. Högskoleverkets rapportserie 2001:26 R.
- Hörnqvist, M. 1994. "Att bli vuxen i olika generationer", i Fritzell, J. & O. Lundberg (red.), *Vardagens villkor*. Stockholm: Brombergs.
- Riksförsäkringsverket, 2000. *Varför föds det inte fler barn i Sverige?* Riksförsäkringsverket redovisar 2000:9. Stockholm.
- Roberts, K. 1968. "The entry into employment: an approach towards a general theory", i *Sociological Review* 16:168–84.
- Salonen, T. 2000. "Ungdomars socialbidragstagande och försörjningssvårigheter under 1990-talet", i Bergmark, Å. (red.), *Välfärd och försörjning*. Antologi/Kommittén Välfärdsbokslut/SOU 2000:40. Stockholm: Fritzes.
- Schröder, L. 1991. *Springpojkar och språngbräddor. Om orsaker till och åtgärder mot ungdomars arbetslöshet*. Dissertation Series 18. Stockholm: Institutet för social forskning, Stockholms universitet.
- Socialstyrelsen, 1999. *Långvarigt socialbidragstagande under 1990-talet*. Socialstyrelsen följer upp och utvärderar 1999:5. Stockholm.
- Socialstyrelsen, 2001. *Social rapport 2001*. Tematisk översikt och analys. Stockholm.
- SOU 1991:12. *Ungdom och makt: om ungdomars delaktighet, inflytande och jämlikhet på 1990-talet*. Delbetänkande av Ungdomskommittén. Stockholm: Fritzes.
- SOU 1994:73. *Ungdomars välfärd och värderingar*. Rapport till Barn- och ungdomsdelegationen och Generationsutredningen. Stockholm: Fritzes.
- SOU 1994:77. *Tillvarons trösklar – Ungdomars levnadsvillkor och framtidsutsikter*. Betänkande av Generationsutredningen. Stockholm: Fritzes.
- SOU 1997:71. *Politik för unga*. Slutbetänkande av ungdomspolitiska kommittén. Stockholm: Fritzes.
- Trondman, M. & N. Bunar m.fl. 2001. *Varken ung eller vuxen*. Stockholm: Atlas.

Ungdomsstyrelsen, 1996. *Krokig väg till vuxen. En kartläggning av ungdomars livsvillkor. Ungdomsrapporten 1996 Del 1*. Ungdomsstyrelsens utredningar nr 6. Stockholm.

Ungdomsstyrelsen, 1997. *Svensk ungdomsstatistik*. Ungdomsstyrelsens utredningar nr 9. Stockholm.

Ungdomsstyrelsen, 1998. *Vid sidan av – Om ungas inträde på arbetsmarknaden*. Ungdomsstyrelsens utredningar nr 13. Stockholm.

Wyn, J. & Dwyer, P. 1999. "New Directions in Research on Youth in Transition", i *Journal of Youth Studies*, Vol. 2, No. 1.

Österman, T. 1998. *Opinionens mekanismer*. Stockholm: Sociologiska institutionen vid Stockholms universitet.

Värderingar och högre studier

Susanne Zander

I det offentliga samtalet om de senaste decenniernas omvälvningar i det globala samhället används ofta uttryck som en ”ny värld” eller liknande som retoriska utropstecken. Det beskrivs hur de unga som växer upp i dag har annorlunda värderingar än unga i tidigare generationer och att detta i synnerhet kommer att påverka övergången från utbildning till arbetsliv. En ny tid innebär nya tankar. Det krävs nya förhållningssätt, nya värden i Nya Världen.

Men hur är det egentligen? Vad är myter och spekulationer, och går det att finna empiriska belägg för några ”nya” värderingar bland de yngre? Kommer högskolorna att bli plantskolor för en ny värdegrund?

I dag är det en gängse uppfattning att värderingar och normer är olika i olika samhällen, detta som ett resultat av samhällets utveckling som i olika avseenden föregås eller åtföljs av värderingsförändringar.³⁹ Det svenska samhället i början av 2000-talet bör vara ett intressant fält för att spåra förändrade värderingar. Under de senaste två decennierna har diskussionen kring de flesta av välfärdssamhällets institutioner och verksamheter varit intensiv. Privatisering av allmännyttiga bostäder, statliga verk och skola samt sjukvård – något som varit otänkbart tidigare – har skett i ständigt ökande utsträckning. Följaktligen borde de dominerande värderingarna eller ideologiska strömningarna i samhället ha förändrats på något sätt, och framförallt hos de unga.

Det är emellertid svårt att påvisa vad som kommer först – samhällsförändringen eller attityden som hör samman med samhällsförändringen. Många olika orsaker kan ligga bakom nya värderingar; exempelvis förändrade sociala strukturer och förhållanden, förändrade ekonomiska förhållanden, teknologisk utveckling, urbanisering, ökad utbildningsnivå och förändrade relationer mellan könen. Dessutom har i sin tur de eventuella värderingsförändringarna påverkan på dessa förhållanden.

³⁹ Vi talar här om utvecklingen från det agrara samhället, via det industrialiserade till det moderna kunskaps-, tjänste- eller informationssamhället.

Mycket har skrivits om värderingar och samhällsförändring av internationella storheter som Durkheim, Weber, Marx, Parsons och Bourdieu. Också ett flertal svenska forskare – bland andra Thorleif Pettersson, Rune Åberg, Jan Carle, Stefan Svallfors, Åke E Andersson och Hans L Zetterberg har studerat och skrivit om värderingar, attityder och normer, deras uppkomst, utbredning och förändringar. Jag kommer huvudsakligen att lämna referenser i fotnotsform, främst av utrymmesskäl. För en detaljerad redogörelse över undersökningarnas metod eller urval hänvisas till källorna. Jag vill påpeka att den sammanfattning av teorier som jag gör är kortfattad och ofta döljer att varje teori har många olika förespråkare – och kritiker.

Inledningsvis försöker jag först reda ut vad värderingar egentligen är och hur de uppstår. Därefter gör jag en genomgång av vilka strukturella och andra förändringar som skulle kunna innebära förändrade värderingar. Efter denna genomgång gör jag den översiktliga beskrivningen av vilka faktiska värderingsförändringar som diskuterats i olika undersökningar. Kapitlet är slutligen avsett att utmynna i en diskussion om vad vi kan säga om vilka värderingar som råder bland dagens studentgeneration på högskolor och universitet – givet den mest aktuella samhällsutvecklingen och den sociala situation som omsluter Sveriges högskola.

Vad är värderingar?

Värderingar är abstrakta ideal som medlemmar av en viss grupp eller ett visst samhälle värderar till skillnad från *normer* som är bestämda principer eller regler som människor följer eller förväntas följa i sitt beteende i det sociala livet.⁴⁰ Värderingar bedöms positivt, till skillnad mot *attityder* som kan vara både positiva och negativa. Förenklat kan vi säga att attityder är en varaktig inställning som har byggts upp genom erfarenhet och kommer till uttryck genom att man är för eller emot något (attitydobjektet).

I stort sett blir de flesta föremål i samhällslivet föremål för attityder. Det kan vara abstrakta objekt som jämställdhet eller religion. Det kan också vara specifika objekt som attityder till att använda tvättmedlet X. Föremålet för en attityd kan vara en person – även den egna – och då ofta i en viss social roll, t. ex. som förälder. En attityd är en relativt stabil tendens att reagera positivt eller negativt inför vissa företeelser. En speciell undergrupp bland negativa attityder är fördomar.

Kopplat till attityd finns en *kognitiv* del, dvs. vad en person tror eller vet om attitydobjektet. Hur kunskap påverkar attityder är inte kausalt – individen

⁴⁰ A. Giddens, *Sociologi*, 1994

har inte en säkrare ståndpunkt, en starkare positiv eller negativ attityd till ett attitydobjekt därför att individen har goda kunskaper om objektet.

Det finns också en *affektiv* del, som svarar för det emotionella, dvs. hur starkt man tar ställning för eller emot attitydobjektet.

Slutligen finns en *intentionell* komponent, som gäller beredskapen till handling utifrån attityden till objektet. Att individen har vissa attityder till attitydobjekt är inte detsamma som att individen alltid agerar i enlighet med attityderna. Att man vet mycket om tobakens skadliga inverkan på kroppen, innebär inte med automatik att man tar avstånd från rökare eller avstår från att röka själv. Kunskap har ibland och ibland inte påverkan på olika specifika eller generella attityder. Attityder har ibland och ibland inte en koppling till handling.

En attityds psykologiska funktioner anses bland annat vara att den förklarar hanteringen av information från den sociala omvärlden och blir en slags mall för förståelsen av likartade situationer i vardagslivet. Vidare kan en attityd som någon uttrycker i ord eller handling bidra till att hos andra skapa och vidmakthålla den bild av honom eller henne som är förenlig med självuppfattningen.

Olika attityder inom individen anses vara hierarkiskt uppbyggda. Några är mer övergripande attityder, de speglar inställningen till företeelser som på olika sätt berör något viktigt eller centralt i individens liv. Attityder längre ner i hierarkin avser alltmer specifika objekt. Mer övergripande attityder ger intryck av att vara mer stabila. Attityder varierar i betydelse, men också i styrka.

Som framgår av ovanstående är attityder inte någonting enkelt. Genom attitydundersökningar försöker vi i dag fånga framtiden. Unga människors attityder kommer att färga morgondagens samhälle under förutsättning att de är stabila. Men det finns ingen garanti att attityder är stabila eller att de yttrar sig i faktiska överensstämmande handlingar. Det är mer komplext än så.

Varifrån kommer våra värderingar?

Sedan länge har det pågått forskning om attityder, normer och värderingar, med allt ifrån ett individuellt till ett samhällsligt strukturellt perspektiv.⁴¹ Det råder stor enighet om att allting börjar med det oskyldiga eller hjälplösa

⁴¹ Inom samhällsvetenskapen brukar detta kallas mikro- resp. makroproblematiken. Kopplingen mellan individ och samhälle. För en ytterligare diskussion av detta se bl.a. Layder, *Understanding social theory* (1994).

barnet, som socialiseras eller ”uppfostas” till en kulturell och social varelse.⁴² Däremot är det föremål för diskussion hur och när vissa attityder socialiseras, och hur stabila de är.

Socialisationsprocessen är processen av förmedling och inläring av färdigheter, praktiska så väl som abstrakta kunskaper, som medför att individen formas till en personlighet. Denna process börjar i spädbarnsåldern och pågår hela livet. Till de viktigaste socialisationsagenterna hör familjen, kamratgruppen, skolan (från daghem till högskola), yrkeslivet och massmedia. Den primära socialisationen äger rum under barnåren, i första hand inom familjen⁴³, medan den sekundära socialisationen betecknar ungdomen och vuxenlivet. Naturligtvis är det få om ens några barn som helt enkelt kopierar föräldrarnas åsikter och attityder utan att ifrågasätta dem. Socialisationen är mycket situationsberoende. Familjers form och funktion varierar starkt mellan olika kulturer, uppfostningsmiljöerna skiljer sig åt. Vilken relation familjen har till det omgivande samhället spelar också roll. En del barn växer upp med en förälder, en del med flera. En del föräldrar arbetar, andra inte. Familjerna finns lokaliserade på olika platser såväl på samhällets institutionskarta som geografiskt. I de flesta traditionella samhällen bestämmer den familj som en individ föds in i dennes sociala position för resten av livet. I den västerländska världen är inte den sociala positionen i lika hög grad bestämd via sådana faktorer. Trots det kommer geografiskt område och familjens status att starkt påverka socialisationsmönstret. Mångfalden av socialisationsagenter leder dessutom till många skillnader när det gäller barnens, ungdomarnas och de vuxnas livssyn och världsbild. Socialisation används därför ibland som förklarande begrepp för att beskriva bevarandet av den samhälleliga ordningen, reproduktioner av klassklyftor och kulturella skillnader mellan grupper.⁴⁴

Eftersom värderingarna präglas under en socialisationsprocess i framförallt barn- och ungdomen så bör gemensamma faktorer under en viss kohorts eller generations uppväxt leda till konforma eller överensstämmande värderingar. Detta bör också innebära successiva förändringar då kohorter byter av varandra.

⁴² Jag använder här kultur i den sociologiska betydelsen ”samhällets kultur” vilket inbegriper normer, värderingar och attityder och mycket mer såsom ett system av ömsesidigt beroende relationer. Se Giddens *Sociologi* (1994) för en vidare diskussion av kulturbegreppet i sociologi.

⁴³ Mead kallar familjen och övriga som står för den primära socialisationen för generaliserande andra.

⁴⁴ Se Bourdieu 1993 om fält och habitus kopplat till normer och värderingar, *Kultursociologiska texter*.

Vardagslivets förändrade villkor

Förändringar av ungas levnadsvillkor i det svenska samhället under det senaste decenniet⁴⁵ kan beskrivas utifrån olika teorier om värderingsförändring. Jag kommer nedan att redogöra för några strukturella förändringar och eventuell påverkan på olika kohorter eller generationer. Efter det beskriver jag individuella värderingsförändringar under olika faser av livet, där förstas studenttiden är en.

Värderingar och attityder kan som jag tidigare nämnt röra många olika fält eller objekt. Vad som är grundläggande mänskliga värden, terminala värden, existentiella värden etc. kommer jag inte att gå in på⁴⁶. Jag kommer att uppehålla mig främst vid vad vi kan kalla "samhällsvärderingar". Dessa är de övergripande värderingar som finns i samhället, t.ex. jämställdhet, värderingar kopplade till utbildning och arbete, fritid och livsstil. Denna avgränsning är nödvändig i det här sammanhanget. Det är dock viktigt att påminna om den förenkling det innebär att diskutera värderingsförändringar i förhållande till avgränsade delar av den mänskliga tillvaron. I dagens globaliserade liv finns det många grunder för nya värderingsriktningar. En bred medial bevakning av aktuella händelser, information och trender – allt sprids snabbt över jordens yta.

Under en period vid mitten av 1990-talet skedde en grundläggande förändring i unga människors position på arbetsmarknaden. Tiden som oetablerad förlängdes⁴⁷. Arbetslösheten för unga under 25 år låg på nästan 20 procent under 1990-talets mitt. Nu är den nere på halva den nivån, men arbetslösheten för unga är fortfarande betydligt högre än för andra åldersgrupper. Detta ger ekonomiska konsekvenser – unga i dag är den grupp som i högst grad uppbär socialbidrag.⁴⁸

Under samma period blev det vanligare än tidigare med visstidsanställningar och deltidsarbete bland arbetstagare i stort och bland unga människor i synnerhet. 40 procent av unga under 25 år på arbetsmarknaden i dag har tidsbegränsade anställningar, tre gånger så stor andel som i övriga befolkningen.⁴⁹ Arbetsstrukturen har dessutom förändrats. Andelen okvalificerade arbeten har minskat, och i stort sett alla arbeten kräver utbildning.

⁴⁵ Se även Martin Börjesons kapitel *Förlängda vägar från skola till arbete*.

⁴⁶ Rokeach 1973. *Spår av framtiden* (SOM-institutet 2001) för en mer ingående diskussion av begreppen existentiella och terminala värden (se not 86).

⁴⁷ Med oetablerad menar jag icke-fast etablerad, dvs arbetslös, i arbetsmarknadsåtgärd, studerande eller projektanställd.

⁴⁸ Social rapport 2001 SoS

⁴⁹ AKU 2000, SCB

Detta märks på den svenska klasstrukturen – andelen arbetare har minskat och andelen som räknar sig som medelklass har ökat. Klass har i Sverige en tydlig koppling till utbildning så den ökande utbildningsnivån är en förklarande faktor. Men klass är dessutom något utanför utbildningen. Till klass och klassresa kopplas också förändrade ekonomiska förhållanden, och förändrade värderingar.

Unga i åldern 20–29 hade i undersökningen *Ny tid – Nya tankar* (1997) redan en lika hög utbildningsnivå som de i åldern 35–54 år, som i sin tur hade en väsentligt högre utbildningsnivå än de i åldern 55–64 år. Under tio år har andelen som går på högskola fördubblats⁵⁰, men även gymnasietiden har förlängts med ett år. Sammantaget har alltså ungas tid i utbildning ökat. Utbildningsmöjligheterna har också ökat, men valen har blivit svårare och fler – och sker allt tidigare. När ungdomarna kommer till valet till gymnasieskolan har de ett otal programkombinationer att välja mellan, för att därefter välja till en allt bredare högskola. Detta i sin tur bör leda till en differentiering inom gruppen av ungdomar och unga vuxna. Samtidigt borde detta motverkas av att fler går vidare till högskola, vilket gör att ”studenter” blir allt vanligare.

Samhällsförändring och generationers olika värderingar

I bondesamhället kunde i stort sett alla människor samma saker och där rådde en viss typ av värderingar. I och med arbetsdelningen och den ökande specialiseringen har individerna splittrats i olika kunskapsområden. Detta har i sin tur fått effekt på hur värderingar strukturerats. Det agrara samhällets övergång till ett industriellt samhälle med fokus på ekonomisk tillväxt och sparsamhet har gett upphov till de materialistiska värderingar som industrisamhället bygger på.⁵¹ Denna materiella värdegemenskap består i Sverige bland annat av ”folkhemmet”, skolplikt och rätt till arbete, dvs. en social och ekonomisk trygghet – en materialism. Värderingar kopplas här till ”välfärdssamhällets ansvar”, ”alla skall vara med och betala” och jämlikhet. I det postindustriella eller postmaterialistiska samhället är detta ”old news”. Dagens 20–30-åringar har vuxit upp med en ekonomisk och social trygghet och tar den för given. De prioriterar andra, postmateriella behov, i synnerhet

⁵⁰ Tilläggas skall att andelen som går på universitet och högskolor till viss del begränsas av antalet utbildningsplatser.

⁵¹ Se även Weber 1978 *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*.

behovet av valfrihet och självförverkligande, och betonar att ansvaret ligger på individen⁵².

Förespråkare för *postmaterialismteorin*⁵³ utgår framförallt från att värderingar är kontextuellt bundna till individens eller kohorters uppväxttid. Förändringar i värderingar är beroende av förändringar i den ekonomiska strukturen i samhället.

Visst finns det mycket som talar för denna värdestrukturella utveckling. Just nu existerar postmateriella och materiella värderingar parallellt. Det är inte så att den ena inriktningen håller på att försvinna även om förespråkarna menar är att det bara är en tidsfråga⁵⁴, och att postmaterialismen om den inte hejdas av äldre, oförstående, dogmatiska och rigida krafter, kommer att förändra världen.⁵⁵

Postmaterialismteorin diskuterar socialisation i förhållande till det post-industriella samhällets framväxt. Den industriella utvecklingen och den förändrade industriella strukturen är därmed utgångspunkt för förändrade värderingar i samhället.⁵⁶ Då utvecklingen har gått från en arbetskraftintensiv processindustri till en kapitalintensiv kunskapsindustri, beskrivs det post-industriella samhället som ett överflödssamhälle som övervunnit problemen med knapphet och brist och därmed har de värderingar som kan kopplas till upphävandet av dessa knappheter och brister minskat i betydelse. Den ekonomiska strukturens tonvikt har därmed förskjutits från varuproduktion till service. Enligt teorin leder kravet på ökad utbildning till att individen blir varse sitt eget värde som individ på arbetsmarknaden, och därmed i mindre utsträckning betraktar sig som beroende av kollektiva strukturer för att driva sin sak. Industrins behov av specialister leder till en differentiering som i sin tur leder till att arbetstagarna, en grupp som tidigare sågs som homogen, nu blir alltmer heterogen.⁵⁷

Vägen till ett postindustriellt eller postmateriellt samhälle har alltså föregåtts av en strukturell förändring på arbetsmarknaden. Arbetsdelningen

⁵² Maslow var psykolog och upphovsman till behovshierarkin, eller "behovstrapan". Maslow ordnade där människans behov i fem nivåer; 1) kroppsliga behov, 2) trygghetsbehov, 3) gemenskaps- och tillgivenhetsbehov, 4) behov av uppskattning och slutligen 5) behov av självförverkligande. Maslow antog att först när behoven på en lägre nivå har tillfredsställts, blir behoven på nästa nivå viktiga.

⁵³ Postmaterialismteori lanseras av Inglehart i *The Silent Revolution* 1977, med avstamp i socialisationsteori och Bells och Maslows teorier. För en svensk introduktion av postmaterialism-teorin se Andersson m.fl. *70-talister* (1994).

⁵⁴ Inglehart 1977

⁵⁵ Jegers & Lindgren *Morgondagens värderingar* (1992).

⁵⁶ Bell, *The coming of post-industrial society* (1974).

⁵⁷ Se bl.a. Bell 1974, och Åberg 1990.

ökar och ett specialistsamhälle utvecklar sig, där ständigt nya kunskaper behövs. Detta leder till en generellt högre utbildningsnivå, och den högre utbildningsnivån leder i sin tur till ett generellt förändrat förhållningssätt till samhället och demokratin.

Arbetet var under industrialismen en normkälla, eller om man så vill en källa för sekundär socialisation. I och med differentieringen är denna innebörd av arbetet inte lika uttalad längre.⁵⁸ Därmed får det en ökad betydelse vad individen gör utanför arbetet – på sin fritid. I detta går att utläsa en riktning mot att värderingarna förskjuts från att utgå från i huvudsak *arbetet* och den av arbetet betingade situationen, mot *livsstil*, som omfattar den totala livssituationen.⁵⁹ Vad detta bl.a. leder till, enligt Inglehart, är en noterbar förändring av politiska aktiviteter och uttryckssätt. Kollektiva strukturer förbyts mot individualism, autonomi och livsstil, vilket innebär ett minskat medlemskap i politiska partier, ett ökat intresse för det nära och lokala – med direkt koppling till det egna jaget – och en övergång mot politiskt intresse och aktivitet kopplat till sakfrågor.

Politiken i det industriella samhället var beroende av förhållandet mellan arbetstagare och arbetsgivare. Men förespråkare för den postmaterialistiska teorin menar att nya grupperingar med kunskapsområde och inte position som gemensam nämnare kommer att luckra upp klassamhället. I dag talar vi inte längre om arbetare, vi talar om medarbetare, om team. Detta är en förändring väl i linje med Bells och Ingleharts teorier.

Materialisten som har vuxit upp under den industriella epoken kort efter andra världskriget prioriterar social och ekonomisk trygghet och beskrivs av Inglehart m.fl. som någon som prioriterar *livskvantitet*. Postmaterialisten har redan sina materiella behov täckta och värderar därför *livskvalitet* i högre utsträckning. Postmaterialisten tar utbildning och arbete för givet och värderar inte detta lika högt som individer som har vuxit upp utan möjligheter att utbilda sig eller att få ett arbete.⁶⁰ Värderingar som här kopplas till postmaterialism är politiskt förhållningssätt (från partipolitik till sak- och miljöfrågor), religiös orientering (ökad sekularisering och en förändrad roll för religionen, den blir en social angelägenhet inte en normgivare), könsroller

⁵⁸ R Åberg, red, *Industrisamhälle i omvandling*, 1990

⁵⁹ Inglehart 1977

⁶⁰ Bl.a. Åberg och Zetterberg visar dock på att materiella värden inte är direkt kopplade enbart till brist och knapphet, utan även är s.k. relationella värden, dvs. "ribban" läggs i relationen till andra. Ett något förenklat exempel är att det alltid finns någon granne med dyrare/bättre bil, större hus etc., vilket gör att den materialistiska nivån ständigt tänjs varvid de materiella värdena alltid kommer att finnas.

(ökad jämställdhet), sexuella normer (bl.a. ökad tolerans för homosexualitet). Dessutom ökar estetik (bl.a. konst, musik, arkitektur och design) och livsstilsfrågor i betydelse.⁶¹ Ingleharts undersökningar⁶² påvisar vissa förändringar i enlighet med teorin.

Konkreta exempel på stora strukturella förändringar under seklet som påverkat värderingar är till exempel kvinnornas intåg i den högre utbildningen och på arbetsmarknaden, och kopplat till detta, attityden till barnomsorg och jämställdhet.

Livsfas och värderingsförändring

Våra värderingar förändras under vår levnad. Unga värderar till exempel fritid högre än äldre, som i sin tur värderar arbete högre.⁶³ Förändringen av individens värderingar kan sägas vara en effekt dels av socialisering, dels av förändrade prioriteringar och förpliktelser med stigande ålder. Men det är också en effekt av *livsfasen* som sådan, såtillvida att åldrandet som kontext för oss alla har vissa saker gemensamt.

För oss som lever i västvärldens moderna samhälle utgör barndomen ett särskilt och avgränsat stadium i livet, mellan spädbarns- och ungdomstiden. I det traditionella samhället gick de unga direkt från barndom till sina arbetsroller i samhället.

Tonårsbegreppet är specifikt för det moderna samhället. Tonåringarna befinner sig i ett "ingenmansland" mellan barndom och vuxen där många val som kommer att ge långvariga efterverkningar görs. Den tidiga vuxentiden verkar i allt större utsträckning bli ett speciellt stadium i den personliga utvecklingen i det moderna samhället.⁶⁴ Denna etableringstid har ökat i omfattning och gör så även fortsättningsvis med tanke på de allt längre utbildningstiderna som allt fler människor genomgår.⁶⁵ I undersökningen *Ny tid nya tankar?* från 1997 tyckte unga i åldern 16–29 år att familjen, vännerna och fritiden gav livet mest mening – i den ordningen. Äldre, 35–74 år, rankade i ordningen familj, arbete samt fritid.

Ålderdomen har i de flesta traditionella samhällen mötts med respekt. I det industrialiserade samhället tenderar äldre i stället att förlora status och

⁶¹ Utpräglat för vårt individualiserade och livsstilsfixerade värld är kommersialiseringen och slogans, "just do it", "because you're worth it" etc.

⁶² Den mest aktuella är *Modernization and postmodernization* 1997

⁶³ *Ny tid – Nya tankar* 1998

⁶⁴ Giddens 1994

⁶⁵ Det förekommer också en diskussion om huruvida barn blir ungdomar tidigare – en diskussion föranledd av tonårsmodet för barn och barn som konsument, och målgrupp för reklam.

inflytande både inom familjen och i ett större socialt sammanhang. Det har det skett en markant ökning av andelen äldre än 65 år i Sverige, samtidigt som vi har en förhållandevis liten ungdomsgrupp. Det finns indikationer på en förnyad syn och inställning till ålderdomen, att den blir en "nystart" då man kanske t.o.m. påbörjar en ny utbildning.⁶⁶ Detta kan tänkas bli allt vanligare i ett samhälle där livslångt lärande är ledordet samtidigt som en allt större grupp äldre behåller sin psykiska och fysiska hälsa och kan förvänta sig att bli runt åttio år.⁶⁷

Allt detta sammantaget påverkar unga i olika grad. Det innebär också att förändringar i ungdomsgruppens värderingar och attityder är att förvänta, men riktigt vilken form dessa förändringar kommer att ta sig är en fråga svår att besvara. Vi kan konstatera att ungas familjebildande följer den allmänna riktningen med senarelagd etablering. Unga lever i dag "singel" längre, och är i dag äldre innan de flyttar ihop med en partner och skaffar barn. Andelen sammanboende med barn i åldern 16–29 år har halverats sedan 1975, från en tredjedel till en av sex, och det är sammanboendet hos de under 25 som minskat i högst utsträckning.⁶⁸ Medelåldern på förstföderskor är i dag 28, i storstäderna ändå högre – 1970 var medelåldern 23 år. Nio av tio unga mellan 16–29 år i Sverige ser en fast förankring på arbetsmarknaden och därmed en tryggad inkomst som förutsättning för att skaffa barn. Kvinnorna är om möjligt ännu mer bestämda än männen på denna punkt.⁶⁹ Men som jag tidigare nämnt innebär inte detta att unga inte vill träffa en partner och bilda familj. Tvärtom anser majoriteten – tre av fyra – att en av meningarna med livet är att skaffa barn.⁷⁰

Inför den fortsatta genomgången av det aktuella kunskapsläget ska framhållas att det till stora delar är baserat på antaganden. Framför allt gäller detta de kausala frågorna. Hur starka är sambanden egentligen? Vad beror på vad, vad är egentligen orsaker och vad är verkan? Hur stark är beständigheten över tid i värderingar, och hur mycket är övergående, knutet till den specifika situationen i nuet?

Det är naturligt att det behövs ett antal års distans för att kunna angripa

⁶⁶ Även här syns detta tydligt i reklamen, för pensionsförsäkringar bl.a. De över 65 utgör i dag en köpstark och mer välutbildad generation än tidigare.

⁶⁷ De olika livsfaserna är sammanfattningar från Giddens *Sociologi*, 1994.

⁶⁸ Både sammanboendet med och utan barn har minskat. Se *Ungdomars välfärd och värderingar* och *Ny tid nya tankar*.

⁶⁹ Socialdepartementet, *Barnafödandet i fokus*, Ds 2001:57. Barnafödandet varierar regionalt, mellan storstad och glesbygd, mellan svensk och utlandsfödda och beroende på utbildning. Majoriteten av kvinnorna i barnafödande ålder väljer i dag att vänta med familjebildandet tills efter de etablerat sig på arbetsmarknaden.

⁷⁰ *Ny tid nya tankar*, 1998, Ungdomsstyrelsen..

frågor av detta slag. Vi behöver därför sträcka oss längre tillbaka i tiden än ett decennium. I det följande avsnittet ska vi titta på vilka värderingsförändringar under senare delen av 1900-talet som olika undersökningar har lyckats fånga, i Sverige och i övriga västvärlden.⁷¹

Studier om värderingar och värderingsförändringar

Det finns olika teoretiska och metodologiska ingångar i en värderingsundersökning. Ett antal undersökningar frågar konkret om attityder till olika attitydobjekt, och jämför över tid, t.ex. SCB:s levnadsnivåundersökningar (ULF) och SOM-institutets (Samhälle Opinion Media) undersökningar.⁷² Andra undersökningar baseras på ”generella värden” eller mer abstrakta värden som lycka eller respekt som t.ex. Inglehart och SOM-institutets ungdomsundersökningar.

Inför en undersökning har man teoretiska och empiriska utgångspunkter om vad som påverkar värderingar och attityder. Man använder därför förklaringsmodeller som innehåller strukturella/ekonomiska förändringar, kön, ålder, bostadsort och många fler variabler. Men ytterst är det individens egna upplevelser och erfarenheter som har betydelse och självklart kan vi aldrig nå definitiv kunskap om denna helhet. Värderingsundersökningarnas många bakgrundsvariabler har huvudsakligen som syfte att reducera felaktiga slutsatser utifrån undersökningens teori.

Det finns en tydlig koppling mellan ekonomiska förhållanden och värderingar som syns i alla undersökningar. Postmaterialismteorins utgångspunkt är att knapphet och brist eller icke-brist är kopplat till värderingar, som är olika för olika generationer i stor utsträckning beroende på uppväxttidens ekonomiska förhållanden. Vid lågkonjunktur minskar andelen postmaterialister. I Ingleharts undersökning från 1997 är andelen materialister och postmaterialister tillsammans drygt 50 procent, och andelen med så kallade ”mixade värderingar” knappt 50 procent.⁷³ Inglehart påvisar tydliga skillnader mellan åldersgrupper. Han diskuterar de olika åldersgruppernas kontext och menar att dessa inte står för hela den skillnad som finns mellan åldersgrupperna även om de förklarar en del.

⁷¹ I stort sett all forskning och alla undersökningar om värderingar har begränsat sig till värderingar i västvärlden, något som är viktigt att hålla i minnet.

⁷² SOM-undersökningarna genomförs av SOM-institutet, Samhälle Opinion Massmedia, vid Göteborgs universitet.

⁷³ Inglehart, R, *Globalization and postmodern values*, artikel i *Washington Quarterly* 2000-01-23, 215-228, USA.

Inglehart utgår ifrån att kön inte har någon betydelse och gör därför inga jämförelser mellan kvinnor och män. Han menar att utbildningsnivån över-
skuggar den betydelse kön har på värderingar.

En svensk undersökning av Hans L Zetterberg som har några år på nacken – *Det osynliga kontraktet* från 1981 – fångar tre generationers perspektiv; äldre, medelålders och yngre. Undersökningens utgångspunkt är att individerna har olika incitament för att arbeta, och att det har skett förändringar i vilka incitament som är dominerande.⁷⁴ I enlighet med postmaterialismteorin är slutsatsen att grundläggande materialistiska incitament har kompletterats⁷⁵, men inte av en utan två andra incitament för arbete. Dessa är *status* och *personlig utveckling*. Status hör till materialistiska värderingar. Personlig utveckling är en postmaterialistisk värdering. Zetterberg ser ingen förändring mellan generationer när det gäller postmaterialistiska och materialistiska värderingar. Andelen med grundläggande försörjnings- eller materiella incitament för att arbeta har dock minskat, och där finns en koppling till generation. Skillnaderna mellan de som har postmateriella och materiella värderingar är i stället kopplat till kön, ålder, klass, bostadsort, utbildning samt inom vilken sektor respondenten arbetar. Kvinnor, yngre, boende i storstad med högre utbildning och med arbete inom offentlig sektor uppbar i högre grad postmateriella värderingar.

Även en annan undersökning, *Industrisambälle i omvandling*⁷⁶, en replikation av en 40 år gammal studie i en mellanstor svensk industristad, visar på en utveckling från *en* mer homogen materialistisk värderingstyp till ett *flertal* jämsides existerande typer. Undersökningen visar också på en tydlig koppling till klass. Den samvariation mellan klass och värderingar som finns i Sverige och internationellt, medför att variationer i klasstrukturerna kan få effekter på värdestrukturerna. Åberg fann i sin studie en konvergens mellan de förändringar som skett i klasstrukturen under tidsperioden och värderingsförändringar i samhället. Han fann dock inget tecken på att unga bar dessa värderingar i högre grad än äldre. Köns- och sektorsskillnaderna var dock tydliga.

⁷⁴ Zetterberg använder begreppen inre- resp. yttrevärldsvärderingar med dessa begrepp menar han i stort sett detsamma som Inglehart menar med begreppen postmaterialistiska och materialistiska värderingar. Jag använder därför Ingleharts begrepp för att inte skapa alltför stor begreppslig oreda.

⁷⁵ Med grundläggande materialistiska incitament för arbete menar Zetterberg ren överlevnad eller "försörjningens behov". Vilket motsvarar Maslows "kroppsliga behov" och "trygghetsbehov". Se not 52.

⁷⁶ Åberg m.fl. 1990

Skillnader i värderingar och synen på kollektiva värden som demokrati, jämställdhet och mångfald

Vad finns det då för skillnad i värderingar om vi använder klass och egen utbildning som (delvis) förklarande variabler? En internationell jämförelse av attityder gentemot välfärdsstatens prioriteringar och ekonomi⁷⁷ visar att den egna utbildningen har en ”inverterad klasspolarisering”, med vilket menas att högre tjänstemän stödjer ”fri utbildning” – bl.a. i betydelsen privatiserad, i högre grad än arbetare. Resultaten visar att klass- och könsrelaterade skillnader är tydliga och genomgående i Sverige, Europa och USA – men inte åldersrelaterade.

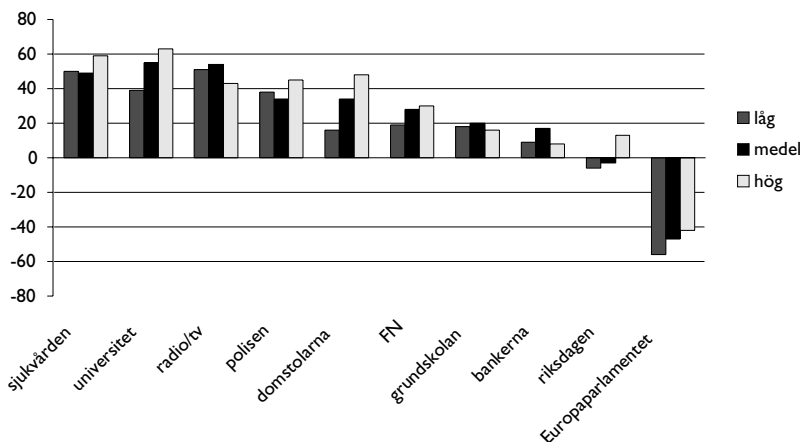
I SOM-undersökningarna har man i femton år frågat tusentals människor i Sverige vilket förtroende de har för olika institutioner, vilket ger en indikation på de attityder som råder gentemot olika samhällsfenomen. Det framkommer att de yngre (15–29) och den äldsta gruppen (65+) genomgående har ett större förtroende än medelålders för inte bara den högre utbildningen utan också för övriga av samhällets institutioner (regeringen, polisen, domstolar, utbildningsinstitutioner, tv/radio, kyrkan etc.). I *Land du välsignade*⁷⁸ framgår att den egna utbildningsnivån påverkar hur man värderar utbildningssystemet. Enligt författarna kan denna och många av de iakttagna skillnaderna förklaras av vad de kallar en berördhets- eller närhetsfaktor (dvs. egen direkt eller indirekt erfarenhet/kunskap). Högutbildade och barn till högutbildade värderar högskola/universitet högre. Yngre personers relativt höga förtroende menar man kan hänga samman med att de saknar bekantskap eller personlig erfarenhet av många institutioner och därför i högre utsträckning är neutrala än negativa.

Även beträffande förtroende för andra samhällsinstitutioner ligger högutbildade ofta högre än lågutbildade.

⁷⁹ S Svallfors, *Välfärdsstatens moraliska ekonomi*, 1996

⁸⁰ SOM-undersökningen 2001.

Figur 2. Förtroende för olika samhällsinstitutioner och egen utbildning, SOM 2001. Staplarna i figuren visar kvoten av andelen med högt förtroende för institutionen minus andelen med lågt förtroende.

Kvinnors förtroende till institutioner ligger generellt något högre än mäns. Sexton av tjugo institutioner har högre förtroende bland kvinnor än bland män, i de flesta fall är dock skillnaderna små. De största könsskillnaderna finns bl.a. i fråga om polisen (47 mot 29) och bankerna (18 mot 3). Storföretag och universitet/högskola har ett tydligt högre förtroende bland män (6 mot -1 för storföretagen respektive 53 mot 36 för universitet/högskola). Utrikes födda är mindre kritiska mot EU men mer kritiska mot domstolar, kungahuset och FN än svenskfödda.

Inglehart menar att utbildningsnivån klart påverkar en demokratis stabilitet (högt utbildade röstar i högre utsträckning än lågutbildade). Som han ser det krävs en ekonomisk stabilitet (den som finns i de industrialiserade och sedan postindustriella länderna), som leder till en legitimering av demokratin och sedermera en höjd utbildningsnivå som säkrar demokratis stabilitet. Andelen som röstar sjunker dock i många stabila demokratier, i USA är den t.ex. 50 procent. I Sverige ligger röstdeltagandet på 82 procent, men de yngsta röstar i lägre grad – bara 74 procent av förstagångsväljarna röstade 1998 trots att utbildningsnivån har ökat.⁷⁹ Detta talar emot Ingleharts teori på ett plan, men för på ett annat. I sina tidigare studier från mitten av 1970-talet lade Inglehart ner stor emphasis på att förklara de nya sociala rörelserna och sakfrågepolitiken utifrån samhällsförändring och värderingsförändring. Unga i

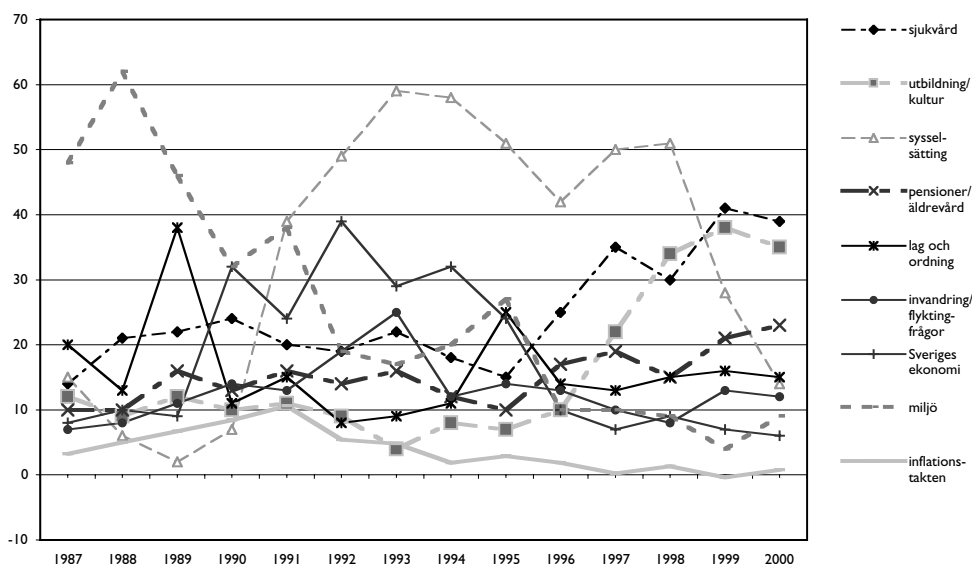
⁷⁹ *Valdeltagande i förändring*, forskarvolym XII, Demokratiutredningen, SOU 1999:132

dag handlar politiskt och kan tänka sig att arbeta politiskt i ett parti i mycket högre grad än vad som faktiskt återspeglas i de politiska organisationerna och på de traditionella politiska arenorna. I stället finns unga i sakfrågepolitiken som Inglehart förutspådde, i lösa nätverk och aktioner.

Vidare är synen på demokrati beroende av vad som händer i samhället och utomlands. Sveriges ekonomi, sysselsättningen, om det är valår eller inte, naturkatastrofer, miljökatastrofer och andra världshändelser – allt sådant påverkar.

Nedan visas svenska medborgares ”viktigaste frågor eller samhällsproblem i Sverige i dag” från 1987 till 2000. Tabellen visar hur svenskarnas problem-bild förändrats under åren. Jag har också lagt dit en graf för inflationstakten under samma tid.

Figur 3. Vad medborgare i Sverige ser som viktiga frågor eller problem i samhället och hur det varierar med inflation som ekonomisk indikator. SOM 2000

Många tvärs förändringar kan skönjas i det sena 1900-talets Sverige. När Sverige kommer in i lågkonjunkturen under början av 1990-talet och inflationen ökar blir sysselsättningen, invandringen, Sveriges ekonomi och pensioner/äldreomsorg viktiga frågor, i takt med att arbetslösheten och friställningarna ökar. Under några år ligger sysselsättning högst upp, för att i

slutet av 1990-talet minska i vikt. I stället övertar sjukvården och utbildning/kultur första och andra plats.

Flyktingmotståndet har successivt sjunkit i Sverige de senaste tio åren. I dag är 43 procent för en restriktiv flyktingpolitik, 1992 var det 65 procent.⁸⁰ Flykting- och invandrarfrågan är inte heller en lika ”stor” fråga i dag. Skillnaderna mellan olika sociala grupper i befolkningen är små, men könsskillnaderna består. Det finns också skillnader mellan olika åldersgrupper. Tjugo procent av Sveriges unga mellan 16–25 år är i dag själva födda i ett annat land, eller har minst en förälder som är det – vilket kan antas påverka deras attityder till invandrare och flyktingar.⁸¹ Flera värderingsundersökningar som har tittat på attityder till mångfald har påtalat att kön, bostadsort och utbildning samvarierar med graden av etnocentrism.⁸² Det är mer sannolikt att en lågutbildad man boende i en glesbygdskommun är etnocentrisk än någon annan grupp. Kvinnor är generellt sett mer positiva till etnisk mångfald, i synnerhet unga välutbildade kvinnor boende i storstad.

Kvinnor är också mer positiva till jämställdhet än män. Unga män har en mer positiv inställning till jämställdhet än äldre män. Men skillnaderna är förhållandevis små, undantaget den äldsta generationen som har en tydlig traditionell syn på familjen och kvinnans roll. Jämställdhetsideologin i det svenska samhället är stark. Ändå har vi en av världens mest könssegregerade arbetsmarknader. I yrkesgrupper med minst 90 procent kvinnor (högst 10 procent män) finns 34 procent av alla kvinnor och 3 procent av alla män på arbetsmarknaden. I yrkesgrupper med minst 90 procent män (högst 10 procent kvinnor) finns 1 procent av alla kvinnor och 23 procent av alla män.⁸³

Som jag nämnt tidigare är det stora skillnader mellan kvinnors och mäns värderingar. Precis som värderingar kan relateras till bestämda kopplingar till social bakgrund, är det viktigt att poängtera att det finns skillnader mellan könen för vilken inverkan denna bakgrund har. Inte minst visar det sig på utbildningsstrategierna i högskolan.

Värderingar inom dagens studentpopulation

Kön, klass och utbildningsbakgrund samt etnisk bakgrund har betydelse för värderingar och attityder. Koncentrationer av sociala grupper till vissa

⁸⁰ SOM 2001

⁸¹ Vi skall dock inte dra den slutsatsen att unga födda utomlands är hundraprocentigt för invandrare och flyktingar, utan vi nöjer oss med att säga att det finns en berördhetsfaktor.

⁸² Se bl.a. Andersson, Åberg; *Ungdomars välfärd och värderingar*.

⁸³ SCB 2001 www.scb.se.

utbildningar borde alltså resultera i att studenter på olika utbildningar har olika värderingar. Det har till viss del kommit nya grupper till högskola och universitet som inte var där tidigare. Högskolan som samlad arena har därmed blivit mer heterogen, men sannolikheten är ändå liten att högskolan kommer att bli en grogrund för nya attityder eller värderingar bland de studenter som befinner sig i denna heterogenitet. De nya grupperna är koncentrerade till vissa delar av högskolan. Som Broady m.fl. visat i denna antologi söker sig kvinnor och män, såväl som olika sociala grupper till olika utbildningar och lärosäten. Det sker alltså inget möte mellan grupper med olika värderingar.⁸⁴

För snart tio år sedan gjordes undersökningen *Ungdomars välfärd och värderingar*,⁸⁵ där man tittade närmare på olika utbildningsinriktningar och värderingar. I *Spår i Framtiden*, 2002, finns ett liknande upplägg när det gäller gymnasie studenter och jämförelser mellan studenter och övrig population.

I *Ungdomars välfärd och värderingar* jämfördes unga som hade studerat eller studerade internationell ekonomi, socialt arbete och sociologi. Bland dem hade drygt 50 procent av ekonomistudenterna föräldrar med högskoleexamen, mot 30 procent bland sociologistudenterna. De som studerade socialt arbete (socioonomer) låg mitt emellan och hade högsta andelen studenter födda utomlands eller med utlandsfödda föräldrar.

Samtliga grupper tyckte att det viktigaste kravet på ett arbete är att arbetet är intressant. Sociologerna prioriterade också trevliga arbetskamrater högt. De som studerade socialt arbete tyckte det är viktigt med bra lön och trygghet, medan de som studerade ekonomi prioriterade karriärmöjligheter. Socionomstudenterna hade en instrumentell inställning till utbildning och arbete, medan sociologerna såg utbildningen och arbetet som personlighetsutvecklande. Socionom- och sociologistudenterna såg stora löneskillnader som onödiga medan ekonomistudenterna tyckte att effektivitet borde belönas bättre. De senare var också minst positiva till offentlig sektor, eller högre skatt på höginkomsttagare. Men de tyckte att andelen av skatterna som gick till studiebidrag bör öka. Socionom- och sociologistudenter tyckte huvudsakligen att bidragen till sjukvård och äldreomsorg bör öka.

Ekonomistudenterna tyckte i något högre grad än de övriga att fusk med bussbiljetter och prostitution kan rättfärdigas. När det gällde skatte- och

⁸⁴ Till viss del undantaget vissa mindre högskolor, och somliga av de samhällsvetenskapliga/juridiska utbildningarna.

⁸⁵ SOU 1994:73

bidragsfusk, att anställa svartjobbare eller ta mutor var samtliga grupper genomgående lika negativa.

Ekonomistudenterna hade en traditionell familjesyn, de tyckte att barn behöver både en mor och en far för att må bra, de var mest positiva till äktenskap och tyckte i minst utsträckning av de tre studentgrupperna att fäder bör ta minst två månader föräldraledigt. De uppgav goda relationer med sina föräldrar och tyckte också i hög utsträckning att de hade gemensamma hobbies.

Förtroendet för samhällets institutioner var stort bland samtliga studentgrupper. Ekonomistudenterna hade dessutom gott förtroende för storföretag och press. Samtliga grupperna menade att det är positivt att rösta även om inte alla tyckte att något politiskt parti passade dem. De var alla positiva till eko-rörelsen, ekonomerna hade dock ett mindre förtroende för rörelserna för mänskliga rättigheter, nedrustning och kvinnorörelsen än de andra två grupperna.

Som en sammanfattning kan sägas att det fanns en tydlig traditionell politisk höger/vänster-dimension mellan studenterna på den ekonomiska utbildningen och de övriga grupperna.

I *Spår i framtiden* har man använt sig av Rokeach och Ingleharts värderingsnomenklatur⁸⁶, vilket gör att det inte är helt lätt att jämföra undersökningen med *Ungdomars välfärd och värderingar*. Vi kan ändå konstatera att det finns skillnader i värderingar mellan elever på olika gymnasieutbildningar, för vissa värden uppemot 30 procent. Man säger i utredningen att de värden som tenderar att vara viktiga för vårdutbildade (familjetrygghet, kärlek, en värld i fred, ett liv fullt av njutning) och humanistutbildade (landets säkerhet, kärlek, jämlikhet, inre harmoni, självaktning, självförverkligande och lycka) är mindre viktiga för tekniskt utbildade som framförallt värderar teknisk utveckling. I mångt och mycket utgörs dessa skillnader av könsskillnader då gymnasieutbildningarna är minst lika könssegregerade som högskoleutbildningarna. Men kvinnor på tekniska utbildningar tenderar att tycka att t.ex. familjetrygghet är mindre viktigt än kvinnor på vårdutbildningar.

När SOM i *Spår i framtiden* jämför ett urval studenter och ett urval unga

⁸⁶ Rokeach, *The nature of human values* (1973). Rokeach mänskliga värden är enligt definitionen i *Spår i framtiden* "grundläggande trögförändrade orienteringar som styr människors attityder och beteenden". De är totalt 36 stycken, 18 terminala som refererar till önskvärda existentiella mål, t.ex. frihet, lycka, harmoni, jämlikhet och 18 instrumentella som refererar till önskvärda sätt att uppträda t.ex., artig, modig, intellektuell, kärleksfull. SOM begränsar sin undersökning till de terminala värdena.

ur normalpopulationen framkommer skillnader mellan urvalen.⁸⁷ Studenterna och de övriga ungdomarna gör många saker lika. De handlar ungefär lika ofta kläder, de umgås med sina vänner i lika stor utsträckning, de idrottar i lika hög grad. Men annars finns det många skillnader mellan grupperna. Studenterna har i mycket högre utsträckning rest, studerat och arbetat utomlands. De skiljer sig också när det gäller politiska handlingar – studenterna pratar politik och demonstrerar oftare än icke-studenterna. Studenterna konsumerar mer kultur; de läser mer, besöker bibliotek, går på teater, läser dagstidningar. Den enda fritidssysselsättning ungdomsgruppen som helhet sysslar med i större utsträckning än studenterna är spel och dobbel.

Mycket av detta kan relateras till studenternas livssituation (deras studier innebär t.ex. att de behöver besöka bibliotek). Mycket av skillnaderna kan också härledas till klassbakgrund snarare än utbildningsnivå i sig. Generellt är det så att barn till akademiker och högre tjänstemän i ungdomsgruppen visar högre politisk aktivitet och kulturkonsumtion än de med arbetarklassbakgrund. Inom studentgruppen råder dock en tämligen jämn fördelning och lika stora skillnader finns inte mellan studenter med olika klass. Ylva Ulfsdotter Eriksson skriver:

”Vari svaret till dessa symmetriska skillnader skall sökas är inte lätt. Det kan dock vara så att studenterna i sin situation som studenter lär sig och tillskansar sig nya livsstilar utanför uppväxtfamiljen medan ungdomar utanför universitet och högskolor följer mer invanda och i relation till den egna uppväxten mer traditionella mönster.” (Spår i framtiden, s. 36, 2002.)

Ulfsdotter Eriksson menar att en intressant fråga att gå vidare med är varför studenter med arbetarklassbakgrund skiljer sig mest från sina gelikar inom populationen som helhet. Skiljer deras uppväxt sig ifrån sina klasskamraters eller förändras deras ”habitus och de sociala och kulturella kapitalen under resans gång?” Vad hon inte kommenterar är att studenturvalet är från en samhällsvetenskaplig institution. Andra undersökningar pekar på att dessa studenters värderingar kan skilja sig ganska mycket från dem som studerar till exempel ekonomi.⁸⁸

⁸⁷ Studenterna fanns vid samhällsvetenskapliga fakulteten vid Göteborgs universitet – där studenter med arbetar, tjänstemanna och akademikerbakgrund utgör ungefär en tredjedel var. Inom normalurvalet bestod 29 procent av studenter på högskola, men bland dem mellan 15-21år fanns förstås också många gymnasister.

⁸⁸ *Ungdomars välfärd och värderingar*, SOU 1994:73

Vilken koppling finns mellan värderingar och högre studier?

Mot bakgrund av värderingarnas rötter i det samhälleliga sammanhanget, mot bakgrund av de redovisade värderingsriktningarna beroende på bland annat kön, social bakgrund och ålder – vad kan vi säga om högskolestudenternas värderingar?

Den mest uppenbara utgångspunkten är att frågan är komplex. En väg att gå för att dra något ur den är att söka finna vissa mönster av värderingar i en generaliserande beskrivning av studenterna. En annan väg är att söka efter strukturerade och distinkta värderingsriktningar, som är helt olika mellan studenter på olika utbildningar – vilket i sin tur beror på att kvinnor och män och personer med olika bakgrund väljer olika former av utbildningar.

Det är alltså möjligt att frågan om vilka värderingar högskolestudenterna har är fel ställd. Mer riktigt vore att fråga vilka bakgrunder och sociala kontext som är fördelade i högskolans värld.

Den generella bilden

Merparten av dagens studenter och forskare/lärare på högskolor och universitet är svenskfödda, från tjänstemanna- eller högre tjänstemannabakgrund. Bland studenterna finns också en övervikt av kvinnor. De socialisationsformer, attityder och ideal som dessa grupper bär med sig från barndomen är alltså de dominerande i högskolan. Kort sagt är de övergripande strukturerna för sekundär socialisation som råder i högskolan mycket stabila över tid.

Men det finns också en åtminstone teoretisk bas för förändrade värderingar. Den består mest i de element av postmateriella värden som den yngre generationen bär i högre grad än den äldre. Dessutom har högskolan som samlad arena blivit något mer heterogen än den tidigare var. Det har kommit nya grupper till högskolan som traditionellt brukat välja andra vägar. Det bör innebära nya attityder eller åtminstone en ny grund för värderingar, *både* i synen på högre utbildning, vilken uppgift högskolan har etc., *och* vad det innebär att vara student i denna heterogenitet. Beträffande det sistnämnda är det rimligt att anta att mer toleranta attityder etableras, då ett mer heterogent studentkollektiv befinner sig i en gemensam situation.

Den strukturerade bilden

De nya grupper som har kommit in i högskolan är emellertid koncentrerade till vissa utbildningar och högskolor. Man ser inte till dem i någon större

utsträckning inom elitutbildningarna⁸⁹ och på lärosäten med en lång tradition inom akademien. Om olika sociala grupper rekryteras till olika divisioner inom högskolan cementeras de sociala skillnaderna inom systemet – och de värderingar som vuxit fram i samhällets totala socialisation.

Dessutom har samhällsutvecklingen under senare år inneburit att de sociala klyftorna vidgats, och på ömse sidor om dessa klyftor har vidmakthållits de attityder och värderingar som den sociala situationen på respektive sida ger upphov till.

Ungefär 90 procent av gruppen barn till högre tjänstemän/akademiker går vidare till högskola jämfört med cirka 20 procent av gruppen barn till arbetare. Detta innebär att nära en tredjedel av högskolestudenterna i dag kommer från högre tjänstemannahem, medan bara litet mer än en tiondel kommer från arbetarhem.⁹⁰ De senare tio årens relativa ökning av den senare andelen har definitivt ett samband med strukturella förändringar på arbetsmarknaden.

Studier av vilka som går vidare till högre studier visar att barn till akademiker med låga betyg går vidare i mycket högre grad än barn till arbetare. Barn till arbetare med högsta möjliga betyg, som rimligen borde klara sig bra i skolmiljön, går vidare till högskolan i lägre grad än barn till akademiker med höga betyg (där övergången är i stort sett 100 procentig). Men dessa grupper väljer också olika linjer/program. Skillnader finns både mellan könen och utifrån en klassbakgrund.

Högskolan är alltså en mycket ojämlig värld. Kön, etnicitet och klass har ännu stor betydelse för vilka som finns där och inte – och dessa faktorer är samtidigt de som i högst grad avgör vilka värderingar vi har.

Det finns anledning att ifrågasätta om högre utbildning egentligen har speciellt mycket med fria val att göra. Såväl i frågan att över huvud taget söka, som i val av specifika utbildningar tycks det finnas starkare krafter bakom. De värderingar som är de rådande på högskolan är de som överförts till den snedfördelade andel av befolkningen som befinner sig i den.

Förnekare, revoltörer eller traditionalister

Vad vi betraktar som är viktigt, vad som är åtråvärt och vad vi ser som upp-

⁸⁹ För en definition av dessa, se Broady, Palme & Börjesson i denna antologi.

⁹⁰ Indelningen i klasser baseras på uppgifter om fädernas och mödrarnas yrken, SCB:s s.k. SEI-indelning. Där skiljs det mellan följande sju klasser; högre tjänstemän och egna företagare med akademikeryrken, tjänstemän på mellannivå, lägre tjänstemän, egna företagare, jordbrukare och andra företagare i primär sektor, kvalificerade arbetare, okvalificerade arbetare.

nåeligt skiftar under vår tid i livet. Vad vi värderar och de attityder vi har kan också skifta *beroende på kontext*. Om vissa för oss åtråvärda val är omöjliga på grund av konjunktur, social situation, ekonomi, eller annat kan hågen i stället gå åt det motsatta hållet. Jag kan här exemplifiera med två av Robert Mertons⁹¹ fem identifierade tänkbara reaktioner på spänningen mellan vilje- och möjlighetsstrukturer, eller som han säger ”spänningen mellan socialt grundade värden och de begränsade möjligheterna att uppfylla dessa”. Jag tänker på typerna *förnekarna* och *revoltörerna*.

Förnekarna kallar Merton de som drar sig undan hela idén om konkurrens och därmed förkastar de dominerande värdena och medlen att nå dem. Ett exempel han ger är de personer som slår sig ihop för att bilda ett jordbruks-kollektiv utan vinstsyfte, för att så att säga klara sig ”utanför samhället”.

Revoltörerna utgörs av de individer som vill ersätta existerande värden och accepterade vägar att uppnå dem med nya mål och göra om hela samhället. Medlemmar av radikala politiska grupper brukar man placera i denna kategori.

Utan tvivel går det i detta att passa in de olika nya sociala rörelser som i dag är väldigt aktiva. Men dessa rörelser omfattar trots allt bara en bråkdel av befolkningen. Vad som är mer tveksamt är att förnekare och revoltörer åtminstone implicit har varit huvudfigurer när unga människors förhållande till utbildning och arbetsmarknad har diskuterats. För ett par år sedan talades det mycket om att ungas värderingar skulle omvandla arbetsplatserna till gigantiska projektfabriker. Det hette att unga inte ville arbeta i fast anställningsform, inte under reglerad arbetstid, inte beroende av lön, inte i hierarkier etc. Nu i efterhand tycks detta mest ha varit grundlösa tankebyggnader, uppkomna under ett 1990-tal med rekordhög arbetslöshet och stor osäkerhet om framtiden. I alla undersökningar visar unga ett lika stort intresse för fasta och trygga arbeten som vuxna.

Vägen dit går via högre utbildning, helt oavsett vad man har för attityd till det förhållandet.

Referenser

Andersson Å E, m.fl. 1994. *70-talister. Om värderingar förr, nu och i framtiden*. Natur och Kultur.

Asplund J. 1992. *Storstäderna och det forteanska livet*. Korpen.

⁹¹ *Social theory and social structure*, 1957

- Bell D. 1974. *The coming of post-industrial society. A venture in social forecasting*. Heinemann. London.
- Bourdieu P. 1993. *Kultursociologiska texter*. Salamanders förlag.
- Bunar N & Trondman M. 2001. *Varken ung eller vuxen*. Atlas.
- Giddens A, 1994. *Sociologi 1*, Studentlitteratur.
- Högskoleverket, 2001. *Studenterna i Sverige – om livet och tillvaron som student vid sekelskiftet 2000*. Högskoleverkets rapportserie 2001:26R.
- Högskoleverket, Årlig statistik, www.hsv.se (2001).
- Inglehart R. 2000. "Globalization and postmodern values" i *Washington Quarterly* 2000-01-23, s. 215-228, Washington.
- Inglehart R. 1997. *Modernization and postmodernization. Cultural, economic and political change in 43 societies*. Princeton University Press, Princeton.
- Inglehart R. 1977. *The Silent Revolution. Changing values and political styles among western publics*. Princeton University Press, Princeton.
- Integrationsverket, 2000. *På tal om flickor*. Integrationsverkets rapportserie 2000:6.
- Jegers I. & Lindgren M. 1992. *Morgondagens värderingar. För dig som tänker vara med bortom sekelskiftet*. Konsultförlaget.
- Knocke W, Hertzberg F. 2000. *Mångfaldens barn söker sin plats*. En studie om arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund. Svartvitts förlag.
- Layder D. 1994. *Understanding social theory*. SAGE publications, London.
- Maslow A H. 1959. *New knowledge in human values*. Harper & Row, New York.
- Merton R. 1957. *Social theory and social structure*, Free Press, Illinois.
- Rokeach M. 1973. *The nature of human values*. Free Press, New York.
- SCB 2001 www.scb.se
- SCB, 2000. Arbetskraftsundersökningen, AKU.

Socialdepartementet, Ds 2001:57. *Barnafödandet i fokus - från befolkningspolitik till ett barnvänligt samhälle*. Fritzes.

Socialstyrelsen, 2001. *Social rapport 2001*.

SOM-institutet, 2001. *Land du välsignade?* SOM nr 26, Göteborgs Universitet.

SOM-institutet, 2002. *Spår i framtiden*. SOM nr 28, Göteborgs Universitet.

SOU 1994:73. *Ungdomars välfärd och värderingar*. Rapport till Barn- och Ungdomsdelegationen och Generationsutredningen, Fritzes

SOU 1999:132. *Valdeltagande i förändring*, Demokratiutredningen forskarvolym XII, Fakta Info Direkt.

Svallfors S. 1996. *Välfärdsstatens moraliska ekonomi*. Välfärdsopinionen i 90-talets Sverige, Boréa.

Ungdomsstyrelsen, 1998. *Ny tid – Nya tankar*. Ungdomars värderingar och framtidstro. Ungdomsstyrelsens utredningar 10.

Weber M. 1978. *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*. Argos.

Zetterberg H, m fl. 1984. *Det osynliga kontraktet*. En studie i åttioalets arbetsliv. SIFO.

Åberg R (red). 1990. *Industrisamhälle i omvandling*. Människor, arbete och socialt liv i en svensk industristad från femtiotal till åttiotal. Carlssons förlag.

Förnyade sociala mönster inom och kring högskolan

Thomas Furusten

En utgångspunkt för den här antologin är frågeställningen vilka förändringar som berör dagens svenska högskola i relationerna *utifrån och in* respektive *inifrån och ut*, samt i förlängningen om det har uppstått värderingsförskjutningar beträffande syften och mål med högskolestudier. Skisserna har målats upp genom antologins uppsatser med olika nyanser, i olika beskrivningar eller perspektiv på Sverige i dag och den situation som den svenska högskolan befinner sig i. Men de har också inslag som presenterar en på många sätt gemensam bild. Vad som är mest slående i denna bild är de relativt stabila strukturer som högskolan fortfarande består av, i kontrast mot de strukturella förändringar som skett sedan något decennium inom framför allt arbetslivet. Men eftersom den bakgrunden är annorlunda så får också högskolan en ny relief. Det syns definitivt nya element, framför allt i utbudet av utbildning och i rekryteringen till högre studier. I en samlad bild går att utläsa i vilka riktningar den svenska högskolan rör sig i dess slitning mellan förnyelse och traditionalism.

Högskolan är kraftigt expanderad volymmässigt och strukturerad i ett brett spektrum, i hög grad enligt arbetsmarknadens behov. Men relationerna mellan högskolan och det omgivande samhället tycks vara svåra att påverka.

En allt större studentpopulation har blivit allt mer heterogen, men det finns tydliga divisioner inom högskolan som skapar variationer i innebörden av högskoleutbildning. Det är stor skillnad mellan olika sociala grupper både avseende vilka utbildningar och vilka lärosäten man söker sig till.

De tongivande värderingarna inom högskolan efterlevs ännu enligt mönstren från de grupper som är numerärt flest och som är väl anpassade för de krav som ställs i en traditionell högskolemiljö. De nya grupper för vilka expansionen är avsedd passar inte riktigt in i den miljön, samtidigt som vägarna till arbetsmarknaden knappast erbjuder några alternativ.

Detta avslutande kapitel avser att tillfoga ett perspektiv till bilden genom att ta upp några av trådarna från den övriga antologin, i en diskussion om

förnyade sociala mönster inom och kring högskolan. Min utgångspunkt är det förhållandet att allt fler studerar på högskolan allt längre. Det är inte längre lika vanligt med snabba och målmedvetna studier för att komma ut i ett snävt definierat arbetsfält. Vad kan detta komma att betyda ur ett studentperspektiv?

De flesta teorier om social förändring har som ett grundläggande antagande att samhällsförändring också innebär förändring av människorna. Synen på samhället, självbilden och relationerna till andra människor antas vara en spegling av livsvillkoren. Hur dessa villkor ska bemötas förmedlas av andra såväl som formas i den egna interaktionen med omgivningen. Nya värderingar, tankar eller anspråk ”uppstår” inte bara, isolerade från det omgivande samhället, utan dans av det sociala sammanhanget.

Det har formulerats en hel del teorier om industrialiseringsprocessen och hur den kommit att påverka sociala strukturer, människor och deras värderingar och tankesätt. På samma sätt bildas nu teorier om det samhälle som bit för bit håller på att växa fram efter industrisamhället. Kunskapssamhället är bara en av de många benämningar som förekommer i dessa resonemang. I det följande kommer jag att argumentera för att värderingarna och det omgivande samhället den här gången i högre grad än tidigare utvecklas parallellt och mer är olika delar av en gemensam utvecklingsriktning.

Som en inledning till diskussionen beskrivs begreppsbildningen kring ungdomar och övergången till ett självständigt vuxenliv. Därefter redogörs för vilka strukturella förändringar som är skönjbara i en sådan övergång. Kapitlets avslutande avsnitt resonerar kring olika sätt som detta kan komma att påverka såväl högskolans inre värld som dess interaktion med omgivningen. I denna beskrivning berörs likheter, olikheter, gemenskaper och särskiljande krafter inom den växande gruppen i högskoleutbildning.

Högskolan som grundläggande arena för etablering

Begreppen ungdom och vuxenblivande

Redan innan industrialiseringen var *ungdomstiden* en urskiljbar fas av livet i europeiska länder. Hur länge den tiden varade berodde mest på faktorer som var oberoende av ålder, såsom kön, socialt arv och möjligheter att klara sitt uppehälle. Med industrialiseringen kom möjligheten för unga människor att frigöra sig från beroendet av ett (ruralt) hushåll och i stället ta eget förvärvsarbete. Ungdomstiden blev mer synonym med den lärlingstid då man skulle skolas till ett visst yrke. Med moderniseringen introducerades massutbild-

ningen; en skoltid som var obligatorisk upp till en viss ålder. Per definition blev ungdomen den tydligt avgränsade tid av livet då man gick i skolan.

Så sent som på 1980-talet var det vanligast att avsluta sin skolgång vid en ungefärlig ålder på några och tjugo, för att börja förvärvsarbete. Detta innebar för de flesta en definitiv övergång från ett ungdoms- och studieliv till ett arbets- och vuxenliv. Nu är den övergången senarelagd för de allra flesta. Den studietid som förr var synonym med ungdomstiden har förlängts, och den definitiva övergången är alltmer ovanlig. Istället pendlar många mellan studier och inslag av förvärvsarbete allt längre upp i åldrarna, ibland ända upp till tidig medelålder. Det talas nu också om ett livslångt lärande, att arbetsmarknadens förändringar och kunskapssamhällets intåg kräver av oss att vi ständigt uppgraderar våra kunskaper och vår utbildning. Är det alls längre relevant att tala om "ungdomar" och "vuxna" i diskussioner om övergången från utbildning till arbetsliv?

Inom ungdomsforskningen diskuteras ständigt begreppet ungdom och dess implikationer. Stora delar av denna forskning har berört ungdomars inträde i vuxenvärlden, varmed i huvudsak avses övergången från beroende barn till självständiga människor enligt sociala konventioner.

Den politiska synen på vuxenblivande betonar fostran till medborgare i samhällskollektivet. Ungdomar som social kategori är en konstruktion, och genom att människor tillskrivs kategorin "ungdom" skapas en kollektiv grupp. För varje individ påverkas uppväxten av samhällets sociala, kulturella och ekonomiska ordning gentemot detta kollektiv, som har eller förväntas ha gemensamma värdegrunder, normer, rättigheter och skyldigheter. Kopplingen mellan ålder och sociala kategorier, och övergångar mellan sociala kategorier som anses sammanfalla med olika åldrar, är en produkt av samhällets rationalitet och kapacitet att sortera, mobilisera och kontrollera befolkningen.⁹² I Sverige är personnummer grunden för detta, som bidragit till den rationella ordningen med åldersgränser och sociala kategorier som i stort sorteras efter antal levnadsår. Men anledningen till att vi i dag överhuvudtaget kan tala om en förlängd etableringstid fram till vuxenlivet är att vi med vuxen oftast menar att som medborgare vara delaktig i alla samhällsliga institutioner, med tillhörande rättigheter och skyldigheter.

Detta har gjort att vi – i brist på bättre uttryck och som en motsats till benämningen vuxna – använder *ungdomar* för att beteckna dem som ännu inte fullt ut har förvärvat medlemskap i samhällskollektivet. Beteckningen blir något missvisande eftersom tillträdet till de väsentliga av samhällets

⁹² Wallace & Kovacheva 1998

institutioner förvärvas allt senare i människors liv. Många är enligt dessa definitioner inte "vuxna" förrän någon gång runt 35-årsåldern. Dessutom kan man vara "vuxen" i vissa avseenden och kvardröjande i "ungdomen" i andra – kanske vanligast i form av att man kvardröjer i utbildning. Många samhällsinstitutioner förvärvar man tillträde till genom annan form av etablering än att bara ha passerat en åldersgräns. Exempelvis är stora delar av socialförsäkringssystemet relaterade till etableringen på arbetsmarknaden och vilken inkomst man har. Likaså möjligheten att låna pengar och att få en egen bostad.

En slutsats av ovanstående är att det behövs andra begrepp om vi ska förstå utvecklingen bland studenterna och på vägarna från utbildning till arbetsliv. Det är varken ungdomar, ungdomsfrågor eller etablering till vuxenhet som bör vara i fokus för diskussionerna. Det har hänt mycket inom studentpopulationen under i synnerhet det senaste decenniet. Åldersfördelningen har vidgats, mer än hälften är över 24 år och mer än var fjärde är över 29. Studenterna har blivit fler och mer socialt sammansatta. Nya grupper har kommit till högskolan, numera är hälften studenter av första generationen i sin familj. Bakgrunden är skiftande, och i många fall rörlig. Hälften har varit ute i arbetslivet. Många har läst på högskolan tidigare.⁹³ I den fortsatta texten talar jag om den sociala kategorin "unga vuxna" för att beteckna dem som i någon mening är icke-etablerade i samhällets olika institutioner. Perioden som ung vuxen kännetecknas av en varierande komposition av lösa anknytningar till arbetsmarknaden, kortsiktiga boendelösningar, uppskjutet barnafödande, och – för majoriteten – någon form av eftergymnasiala studier.

Unga vuxna och etableringsfasen

Diskussionen om etableringsprocessen in i samhällets institutioner har uppstått och fortgår på grund av att människor förväntas leva på ett traditionellt sätt, och att de ständigt strävar i den riktningen. Frågan är hur sant detta egentligen är, mot bakgrund av den moderna arbetsmarknadens ständiga och hastiga förnyelse.

Thomas Ziehe⁹⁴ har använt begreppet *kulturell friställldhet* i den ungefärliga betydelsen att unga människor befinner sig i en kulturell frizon som vuxenvärlden varken har tillgång till eller förstår sig på. I denna frizon ägnar sig ungdomarna åt att ifrågasätta tillvaron, att finna sin identitet och sin position i närsamhället, för att så småningom "komma ut" några steg längre

⁹³ De redovisade uppgifterna är hämtade från *Studenterna i Sverige*, Högskoleverket 2001

⁹⁴ 1993: *Kulturanalyser: Ungdom, utbildning och modernitet*.

ifrån barndomen och några steg närmare vuxenlivet. Denna kulturella friställighet är enligt Ziehe en fas av utvecklingen som alla går igenom och den innebär ett utanförskap gentemot vuxenvärlden som i olika grad är medvetet och uttalat. Den fasen är aktuell någon gång under slutet av adolescensen.

Men man betraktas ju som bekant sällan som vuxen så snart man lämnat ungdomens identitetssökande bakom sig efter en tid i den kulturella frizonen. Man har därpå åtskilliga år framför sig för att bygga en stabil plattform för sitt liv som inte bara kulturell och social varelse utan även som självständig och ansvarstagande medborgare. Dessa år innebär studier, trevande kontakter med arbetslivet, sökande efter en position som självförsörjande individ och så småningom kanske bildande av familj. Under denna långa och under 1990-talet förlängda period är inte nödvändigtvis det etablerade samhällets konventionella strukturer det självklara målet. Man kan säga att denna livsperiod utspelar sig i en *strukturell frizon*, för att knyta an till Ziehes bild. Detta är alltså ett mer eller mindre tydligt utanförskap gentemot de sociala strukturerna i vuxenvärlden som är mer eller mindre medvetet och uttalat. I detta utanförskap uppstår alternativa sociala strukturer som kan vara tillfälliga och anpassade till den aktuella livssituationen. De kan också leva vidare i permanenta former. Det som talar för sådana permanent förnyade strukturer är främst storleken i gruppen, och att den traditionella socialisationen därmed sätts ur spel.

Vad som finns på andra sidan denna frizon skulle kunna vara någonting fundamentalt nytt. Sådana tankegångar formuleras av Johanna Wyn & Peter Dwyer, (1999) som skriver om hur de industrialiserade ländernas förändringar på arbetsmarknaden, i relationerna mellan utbildning och arbete och också i relationerna på arbetsplatserna, har förändrat betydelsen av "vuxenstatus". Wyn och Dwyer påpekar att aktuella artiklar från olika länder har gemensamt en identifierad tendens till att unga människors etableringsfas blir en ännu mer utdragen process, och de hävdar att det därmed är lämpligare att betrakta utvecklingen som en förändring i *sociala relationer*. En sådan förändring påverkar alla åldersgrupper men har störst verkan och betydelse bland de yngre som inte har upplevt någon annan värld. De kommer inte att i samma utsträckning som vi hittills tagit för naturligt anpassa sig till äldre generationers levnadssätt. De kanske kommer att skapa ett nytt vuxenliv.

Men innan vi fördjupar oss i de tankespåren, låt oss retirera till frågan om något egentligen är nytt, och i så fall vad som är det.

Strukturomvandlingen och värdegrunderna

Socialisering till nya samhällsstrukturer?

Det talas ofta om att vi befinner oss i en omvandling från traditionella eller bekanta samhällsstrukturer. Denna omvandling och det nya vi är på väg mot är föremål för flera olika benämningar. Inom sociologin konkurrerar sedan några år ett antal teoretiska ramar och verktyg för att greppa, förstå och i bästa fall förklara vad som egentligen händer i det som tycks hända. Beroende på sammanhang beskrivs omväxlande en övergång från industrisamhället till ett postindustriellt tjänstesamhälle, och en övergång från ett informationssamhälle till ett kunskaps- och upplevelsesamhälle. Vad som egentligen är nytt i dessa beskrivningar är sällan tydligt av naturliga skäl, eftersom det oftast rör sig om framtidsutsagor där man söker finna begreppsmässiga verktyg på nya företeelser. Men beskrivningen av de dominerande egenskaperna i – låt oss säga det postindustriella – samhället kan göras mot den relativt solida bakgrund som utvecklingen under de senaste två decennierna utgör.

Kanske mest tydlig är en förändring av strukturell natur i arbetsmarknadens funktionssätt och krav. En annan sådan tydlig förändring är övergången från ett arbetsliv präglad av traditionell industri till ett mer tjänstebaserat samhälle⁹⁵. En tredje förändring är att de tekniska möjligheterna till snabb och global kommunikation och information har påverkat vårt sätt att leva och de varor och tjänster vi efterfrågar.

Det är oftast arbetslivets betingelser som mest påfallande inverkar på människors levnadsvillkor. Men finns det då några tecken på strukturella omvandlingar av en sådan omfattning att de på djupet påverkar värderingar och levnadssätt? Från vissa håll har det talats om ett historiskt skifte till en ny era i mänsklighetens historia, där begrepp som "postmodernism" avser att ett helt nytt samhällssystem håller på att avlösa den moderna tiden. Det finns skäl att förhålla sig skeptisk till sådana beskrivningar och istället använda mer nyanserande glasögon som till exempel Wallace & Kovatcheva (1998). De hävdar att visst lever vi ännu "kvar" i det moderna samhället. Tendenser till förändringar är tydliga, men det rör sig knappast om linjära utvecklingar mot en konvergens i en ny samhällsordning. Allt är inte nytt, helt enkelt.

Flera teoretiker går likaledes varsamt fram i sina reflektioner över samhällsomvandlingen och det postmoderna, och hävdar att det rör sig om vidareutvecklingar av den moderna eran. Lash (1992) talar om *reflexiv* modernitet, där reflexiv markerar att eftertanke, strategi och rationalitet blivit viktigare

⁹⁵ Magnusson 1999

i en tillvaro där individer har fått ett utökat ansvar för sitt liv. Furlong & Cartmel (1997) betonar kontinuiteten i moderniseringsprocessen genom att använda begreppet *senmodern*. Det är svårt att argumentera emot dem när de hävdar att det aktuella samhället alltid präglats av differentiering och osäkerhet och att detta alltså inte är något nytt.

Det råder alltså olika meningar om vilken utveckling som egentligen kan utläsas i vår postmoderna, senmoderna, eller kanske bara moderna tillvaro. Men ett gemensamt inslag i utläggningarna är talet om en långtgående individualisering, och att betoningen i samhällsordningen tycks ha skiftat från sociala och ekonomiska strukturer till processer. Det rör sig, åtminstone i retoriken, om ett skifte från politiska samlande projekt som syftar till gemensamma sociala framsteg till individuella livsprojekt⁹⁶. Det rör sig också om ett skifte från statiska strukturer att socialiseras in i till de kontinuerliga processer med individuella förtecken som ofta benämns *livslångt lärande*. Individualisering och autonomi antas ha större betydelse för ungas attityder, värderingar och beteende än andra institutionaliserade former för socialisation.

Egentligen vet vi ganska lite om i vilken mån dessa riktningar är uttryck för yttre anpassningar efter de omtalade och spridda förändringarna på framförallt arbetslivets arena, eller om de speglar förändringar av de förhärskande värderingarna. När jag i det fortsatta talar om en värderingsförändring är det med detta förbehåll. Distinktionen bör ha betydelse för både vidden av och beständigheten i de förändringar som diskuteras.

Oavsett om det egentligen rör sig om en anpassning eller en attityd- eller värderingsförskjutning kan konstateras en förändring i riktning mot att unga vuxna tar längre tid på sig att etablera sig i arbets- och vuxenlivet. De som med olika mått – boende, arbete, utbildning, familjebildning – kan definieras som icke-etablerade kan anses tillhöra en växande samhällsgrupp. Denna sociala kategori som andelsmässigt av befolkningen blivit mäktigare⁹⁷ bemannar framför allt utbildningsvärlden, och det kommer främst att vara från den plattformen som de kommer att uttrycka sitt politiska engagemang, sin demokratiska makt. Intressant i det sammanhanget är att studenter bara indirekt är med och påverkar de ekonomiska krafterna och arbetsmarknadens funktionssätt. För alla dem som befinner sig i den allt större studentpopulationen, eller vad man också skulle kunna kalla den

⁹⁶ Jonsson 1999

⁹⁷ Årskullarna runt 20 har minskat sin andel i förhållande till äldre befolkning, men genom att "etableringstiden" sträckt sig till uppåt i åldrarna har de icke-etablerade ökat sin andel av den totala populationen.

icke-etablerade populationen, bör det inte längre vara självklart att relatera uppåt i åldrarna och socialiseras in i traditionella strukturer.

Värderingsklyfta mellan åldersgrupper

Det går inte att urskilja några klara gränslinjer i en övergångsfas mellan samhällsformer där olika värdegemenskaper dominerar. En sådan utveckling sker stegvis och långsamt. Rune Åberg konstaterade i en studie från 1990⁹⁸ att värderingar i grunden varit ganska stabila mellan 1950 till slutet av 1980-talet. Emellertid präglades den perioden av att livsvillkor och sociala skillnader utjämnades mellan olika sociala grupper. Under det senaste decenniet har dessa skillnader ökat kraftigt.⁹⁹

En ålders- eller generationsbunden värderingsklyfta kommer sig av det gemensamma i uppväxthistorien, förmedlad genom media och de egna – ofta kollektiva – upplevelserna. Även om värderingar är individuella är individerna starkt påverkade av sin egen och omvärldens sociala och ekonomiska historia.

Det har argumenterats för att en värdestruktur av mer informell karaktär har blivit skönjbar i åtminstone de högst utvecklade marknadsekonomierna.¹⁰⁰ Denna nya värdestruktur – som har sina anhängare bland personer som är runt 30 och yngre – kan sammanfattas under begreppet *postmaterialism*¹⁰¹. Termen har ofta brukats och den har därför en mångskiftande och oklar innebörd. I korthet innebär postmaterialismen: internationlism/globalism; rörlighet; ointresse för traditionella systemfrågor och begrepp som socialism och kapitalism; mindre produktivitetstänkande; mer fokusering på kreativitet; mindre hierarkiskt tänkande.

De *unga vuxna* kan förväntas ifrågasätta, alternativt inte överhuvudtaget medvetet reflektera över, de äldre generationernas värdegemenskap som bär spår av traditionella institutioner och samhällsnormer som bildats och rotats i industrialismens strukturer. Enkelt uttryckt skulle tendensen kunna beskrivas som en övergång från fostran till industrialism till egenval av postmaterialism. En majoritet av de äldre åldersklasserna omfattar materialism, medan mycket tyder på att de yngre åldersklasserna domineras av en postmateriell värdegemenskap¹⁰².

⁹⁸ *Industrisambälle i omvandling*

⁹⁹ Social rapport 2001, Socialstyrelsen

¹⁰⁰ Andersson, Fürth, Holmberg 1997

¹⁰¹ Den teoretiker som kommit att mest förknippas med postmaterialismen är Ronald Inglehart (1971; 1990; 1997).

¹⁰² Andersson, Fürth, Holmberg 1997

En användbar distinktion för att konkretisera skillnaderna är den mellan *yttrevärlds-* och *inrevärldsvärderingar*, såsom diskuterats av Hans Zetterberg 1983 i "Det osynliga kontraktet". Yttrevärldsvärderingar är typiska för industrisamhället. Nyckelorden är solidaritet mellan arbetarna och effektivitet. Värderingarna motsvarar engagemang i produktionsprocessen och skapandet av välbefinnande som kan delas av alla. Inrevärldsvärderingar handlar snarare om personlig utveckling, men också om empati och engagemang för andra. I arbetet betonas innehåll, mening och kamratskap.

Yttrevärldsvärderingar är i princip lika de som Inglehart benämnt materialistiska, medan inrevärldsvärderingar är mer eller mindre synonyma med postmaterialistiska värden.

Innebörder för den högre utbildningen

Nya syften, mål och villkor med högskolestudier

Vad kan då dessa förskjutningar av samhällsstrukturer och värderingar komma att innebära? Det rör sig knappast om ett tvärt skifte från det konventionella till en ny värld. Snarare kommer förändringarnas vindar studsas mellan kontroverser och silas genom kompromisser under en ganska lång period. De unga vuxnas situation i dag är högst påtagligt präglad av en dubbelsidighet. Den yttre världens värden och betingelser måste på något vis passas in i den inre världens måhända motstridiga värderingar och viljor. Som individ är man alltjämt beroende av kollektiv produktion av varor och tjänster och av strukturer för distribution av dessa. Dessutom finns omvärldens behov av att denna produktion och distribution reproduceras, om än i delvis förnyade former.

Å ena sidan finns alltså individernas samhällsbetingade handlingsutrymme i övergången från utbildning till arbete. Mot objektiva värden står å andra sidan individernas subjektiva värderingar, viljor och valalternativ.

Ur den aktuella akademiska diskussionen kring detta kan man inte helt oväntat dra slutsatsen att framtidsutsikterna för studentgenerationen är mer komplex och mindre förutsägbar jämfört med tidigare generationer¹⁰³. Men det går också att spåra att dagens unga vuxna i ökande utsträckning är pro-aktiva inför sitt möte med den diffusa framtiden, och att de har en pragmatisk inställning i förhållande till de strukturella hinder som inkräktar på deras liv¹⁰⁴.

¹⁰³ Denna sammanfattande bild är gjord av Wyn & Dwyer 1999.

¹⁰⁴ Cohen 1997, Furlong & Cartmel 1997, du Bois-Reimond 1998

Studenterna i dag är alltså ingalunda hjälplösa offer inför en besvärlig framtid. Jag vill hävda att detta innebär att omvärlden i mindre utsträckning än tidigare kommer att diktera villkoren.

Näringslivet gör en helgardering beträffande det behov av utbildade som signaleras. Arbetet och arbetsmarknadens nya "flexibilitet" förutsätter bred kompetens där individer inte i första hand bör vara specialiserade utan snarare generalister med förutsättningar att anpassa lösningar efter förändrade förutsättningar. Dessutom föredras naturligtvis ett överskott framför ett underskott på högtbildade.

Det finns några utvecklingsriktningar i kölvattnet av en förändrad och vidgad efterfrågan på högskoleutbildade. Några av dem är redan mer eller mindre konstaterade och belagda. Andra är troliga eller möjliga att diskutera, och tas upp här som några av de frågor som kanske först behöver ställas för att vi så småningom ska kunna närma oss de rätta svaren. Till den förra kategorin hör den förlängda etableringsfasen som nämnts både i detta kapitel och på andra ställen i antologin. Man kan säga att den tidigare tröskeln till vuxenlivet med detta utvecklats till ett *genomgångsrum* med flera dimensioner, som man dessutom flera gånger kan återvända till. Utbildningen drar ut på tiden, inte minst genom att man under ett antal år växlar mellan arbete och utbildar sig. Övergången till arbetslivet har senarelagts och det har uppstått nya, mer flytande gränser mellan utbildning och arbete. I denna förlängda övergångsperiod tycks rörligheten över positioner ha ökat¹⁰⁵, inte bara över arbete och studier, utan även i en mer fin fördelning som olika utbildningar, olika yrken, olika försörjningsformer, arbete och arbetslöshet växlar. Fritiden som arena har också blivit allt mer betydelsefull för unga vuxna i den här livssituationen¹⁰⁶.

En trolig innebörd av de sätt på vilka arbetsmarknadens skepnader håller på att förnyas är att högskoleutbildningen alltmer blir en fråga om att finna en individuell blandning, där de olika ingredienserna bildar en unik reper-toar. Konturerna av en sådan utveckling kan anas genom att andelen som tar ut examensbevis (inom relativt snäva utbildningsgrenar) har minskat under samma tid som andelen i utbildning har ökat. Det är troligt att den individuella blandningen i form av avklarade kurser är ett mer relevant papper att visa upp för sina tänkta arbetsgivare.

En annan förändringsriktning kan komma som en följd av studenternas inrevärlds- eller postmateriella värderingar och dilemmat mellan teori/vilja

¹⁰⁵Hagström, 1999

¹⁰⁶Nilsson 1998

och praktik/handlingsutrymme. De flesta av de yrken som dagens unga har att sikta mot är för det första mindre förutbestämda till form och exakt innehåll än deras föräldrars yrken, för det andra kommer de att kräva betydligt längre utbildningstid. I detta finns en tvångsmässig anpassning till villkor man inte kan påverka. Flera studier visar att unga har svårt att uttala sig i annat än allmänna termer om hur deras liv kommer att gestalta sig fem–tio år framåt i tiden¹⁰⁷.

Å ena sidan bör det vara tydligt att det inte finns några egentliga alternativ till att studera för att nå ut på dagens arbetsmarknad. Men å andra sidan har det blivit mindre tydligt varför man studerar i termer av mål. Tidigare ledde högskolestudier ofta till ett bestämt yrke, längre tillbaka till en bestämd och solid klasstillhörighet. I dag bör högskolestudier helst leda fram till en bred och flexibel kompetens för en föränderlig och oförutsägbär arbetsmarknad. Med ett ökat avstånd till arbetslivet är det rimligt att anta att unga människor anpassar sin livsstil efter situationen, snarare än att försöka förändra den.

I denna situation för dagens studenter ter det sig naturligt att undvika det längre perspektivet. Det ligger därmed nära till hands att förmoda att det uppstår annorlunda inställningar till varför man studerar. Man gör det inte nödvändigtvis, som tidigare, med ett visst jobb i sikte. Man gör det kanske inte ens för att man är speciellt intresserad. Istället blir det resan som blir målet. Den omedelbara meningen med att studera måste finnas i själva studierna och i den sociala situationen, där man kan finna sin identitet, sin plattform att bygga sitt fortsatta liv på.

De som söker till högskolan väljer då utbildningar som har en mer allmän inriktning och ger breda möjligheter att välja yrkesbana längre fram – när detta blir aktuellt. Vi kan också se tecken på att unga människor i dag inte i första hand väljer en snabb utbildning som leder mot ett bestämt yrkesområde. Andelen sökande minskar till yrkesorienterade utbildningar inriktade mot vård, skola och omsorg; teknik och naturvetenskap.

Unga vuxnas utbildningsval i dag stämmer kanske mindre än någonsin överens med prognoser om arbetsmarknadens behov¹⁰⁸. Något paradoxalt är då att de påbörjade värderingsförskjutningarna hos unga människor till stora delar följer en riktning som överensstämmer med de strukturella förändringarna på arbetsmarknaden; tendenserna mot mer flexibilitet, formbarhet, allmänkompetens etc. Rimligen borde denna gemensamma riktning verka ömsesidigt förstärkande av dessa tendenser såväl inom utbildningen som

¹⁰⁷ Ungdomsstyrelsen 1997, Ungdomsstyrelsen/SCB 2000

¹⁰⁸ SCB 2000, *Utbildning och efterfrågan på arbetskraft. Utsikter till 2008*.

efter den. Det antyder att högskoleutbildningar som vill attrahera unga människor i än högre grad än i dag bör erbjuda möjligheter till övergångar och blandningar mellan discipliner.

Det är dags att frånga synen på en beroendefylld övergång från ung till vuxen, från studier till arbete. Vi kan konstatera att många som i dag och framdeles går från högskola till arbetslivet är i 35-årsåldern, har kanske gjort den övergången många gånger tidigare, har en kompetens som är högre och mer användbar än många av dem som jobbat länge på arbetsmarknaden och dessutom ofta hamnar i nyckelfunktioner på arbetsplatserna. Det är då inte svårt att tänka sig att arbetslivet i mångt och mycket kommer att påverkas och förändras av den yngre generationen. De sociala mönster som skapas på högskolorna – i allt mindre grad påverkade av äldre sociala konventioner och strukturer – kommer att föras vidare ut i arbetslivet.

Högskolans sociala mönster och samverkansuppgiften

Ökande avstånd och skillnader påverkar också de sociala relationerna med omvärlden. De som är etablerade inom arbetslivet – av vilka majoritetens samhällssyn präglats av helt annorlunda villkor än de som i dag möter studenterna – är knappast den mest självklara kanalen för social kontakt. Speciellt inte när man som student i dag befinner sig i en livssituation som är gemensam för allt fler.

Det som benämns som Högskolans ”tredje uppgift” är förutom att tillhandahålla högre utbildning och forskning att den också ska samverka med det omgivande samhället. Det är inte bara beslutsfattare inom högskolorna som påverkar relationen med omgivningen, utan i hög grad alla de studenter som är både det sociala stoffet och ”produkten” i en sådan relation. Studenternas sammansättning, inställningar, viljor och förmågor att samverka med det omgivande samhället kommer att påverka hur den tredje uppgiften lyckas.

Samverkanskravet fördes in i högskolelagen 1997. Det är svårt att bedöma hur väl uppgiften lyckats hittills då tidsperspektivet är så kort. I Högskoleverkets översikt hösten 2001¹⁰⁹ framträder en mycket splittrad bild. De olika delar som under perioden lyfts fram som dimensioner av samverkan berör på olika sätt högskolans traditionella uppdrag, det vill säga utbildning och forskning. För en effektiv samverkan framstår därmed snarast ett behov av förändrade förhållningssätt i högskolans arbete med utbildning och forskning.

Högskolans traditionalism kan innebära att kontakterna med ett om-

¹⁰⁹ *Utvecklingen av högskolans samverkansuppdrag*, Högskoleverkets rapportserie 2001:24 R

givande samhälle är svåra att etablera, i synnerhet som det omgivande samhället är snabbväxande och föränderligt. Det innebär att studenterna som individer får svårt att komma ut i kontakter med omvärlden. Två alternativa utvecklingsriktningar är möjliga att förutse som en följd av det. Den första, i överensstämmelse med de mest tongivande aktuella teorierna om social förändring, är att studenterna kommer att agera alltmer individuellt. Den andra möjliga utvecklingsriktningen är att studentgruppens växande storlek och heterogenitet för med sig att en högre grad av organisering blir nödvändig. På bekostnad av de former för kontakter mellan högskolor och omgivning som ännu inte blivit institutionaliserade – och som kanske inte heller bör vara det – kommer i så fall dessa kontakter etableras mer i form av studentkollektiva yttringar.

Oavsett vilken av dessa riktningar som blir verklighet kommer utbildningsmarknadens olika dimensioner i lägre utsträckning dirigera studenterna. Studenterna kommer förmodligen i högre grad än i dag att själva ställa krav och driva frågor för att påverka. Kanske inom områden där studenterna tidigare inte påverkat nämnvärt – som utbildningens innehåll och formerna för utbildningen. Kanske kommer de hårdare driva de mer traditionella studentfrågorna om till exempel bostäder och studiemedelssystemet.

En mäktigare, äldre och förmodligen alltmer förändringsinriktad studentpopulation kommer också att mer aktivt än tidigare utöva påverkan på och inom såväl den offentliga sektorn som näringslivet. Båda sektorerna står i ett beroendeförhållande till studenterna.

Värderingsklyftor och konflikter

Det är som redan nämnts möjligt att grovt dela in befolkningen efter de värderingar som är dominerande. Medelålders och äldre bär i hög grad på värderingar formade av en samhällsordning som inte längre är aktuell medan fler av de yngre redan anpassat sina värderingar till en verklighet som nu tar form – och därmed är de i allra högsta grad skaparna av denna verklighet. I forskningen kring detta har uttryckts en förväntad växande konflikt mellan de kvardröjande värderingarna som var rationella i den gamla industrialismen (betoning av arbetsdelning, hierarkiskt beslutsfattande, stordrift med enhetlighet i varor och tjänsteproduktion, klasstänkande etc.) och de ungas värderingar, sysselsättnings- och samarbetsstrukturer. Exempelvis är den svenska kommunalpolitikens svårigheter att attrahera yngre ett exempel på den motsättning eller konflikt som uppstått genom kollisionen mellan inaktuella värdegemenskaper och en ny verklighet.

Men det har också uppstått större skillnader inom den grupp som här be-

nämns unga vuxna. I talet om kunskapssamhället och att en växande andel av de yngre skaffar sig högskoleutbildning glöms ofta bort att avståndet blir större till dem som väljer bort högre utbildning. Bland de elever som avgick från gymnasieskolan läsåret 2000/01 hade hälften inga planer på att börja läsa på högskolan¹¹⁰. Att bortse från denna grupps inflytande innebär en förenkling. De nya sociala strukturer och värden som beskrivs i den här uppsatsen gäller främst de som ingår/ingått i studentpopulationen som kollektiv. Den allt större studentpopulationen omges av en dominerande värdegrund eller värdegemenskap som kommer sig av det speciella och gemensamma i deras liv. De är samtidigt ganska heterogena som grupp, samlade på en gemensam arena och är därför mer anpassad till olikheter än den grupp som utgör motpolen i samma generation: de som inte studerar. De sistnämnda är mer indelade i homogena och ofta lokala sammansättningar, och de är hänvisade – för att citera Andersson m.fl. (1997) – till att ”spela den gamla arenans spel på den nya arenans spelplan”.

Vi står alltså inte bara inför växande skillnader mellan åldersgrupper. Olikheterna ökar också mellan olika sociala kollektiv *inom* generationen i ”studieaktiv” ålder. Det rör sig om vidgade skillnader i livsval eller svärpåverkbara villkor, och förmodligen därmed värderingar. Vad detta kommer att innebära beträffande värdegemenskap och samhällsförändring är ämnen för framtiden och framtida forskning att utvisa.

De unga vuxna har som grupp blivit större, mer polariserad och konfliktfylld på många sätt, men samtidigt mer heterogen och tolerant inom studentpopulationen. I samma åldersgrupp kan icke-studenterna förväntas i högre grad sträva mot traditionella samhällsvärden och strukturer. (Ickestudenter tillhör naturligtvis lika lite som studenterna – eller de äldre – någon homogen värdegemenskap, men traditionella värden kan förväntas vara de dominerande.)

Detta kommer definitivt att påverka både utbildningen och arbetsmarknaden. Huruvida det kommer att uppstå konflikter och i vilken mån dessa blir betydande kan man visserligen både ha uppfattningar om och påkalla uppmärksamhet inför¹¹¹. Tiden får utvisa vidden av förändringarna. Den kanske enda följd av skiljaktiga värdegrunder som kan förutses är att utbildning som är flexibel, bred och påverkbar också i framtiden kommer att vara den mest efterfrågade.

¹¹⁰ SCB, UF 36 SM 0101, *Övergång gymnasieskola – högskola. Gymnasieungdomarnas studieintresse läsåret 2000/01*

¹¹¹ För en ganska utförlig redogörelse om aktuella och växande värderingsklyftor mellan åldersgrupper, se exempelvis Andersson, Fürth & Holmberg 1997.

Slutord

De unga vuxna som befolkar våra högskolor är en grupp som beskrivs olika i snart sagt varje skilt sammanhang de omskrivs. Vi läser ofta att de är offer för makter i samhället som de inte kan påverka, och kanske därför likgiltiga och passiva inför den situationen. Kanske inte lika ofta ser vi beskrivningar som presenterar en omvänd bild; att de är aktiva och i hög grad skapar sina egna villkor. Det här kapitlet har i hög grad baserats på antagandet om det senare. Visst kan man hävda att de unga av i dag inte arbetar lika målmedvetet eller lika snabbt för att "bli något". Visst kan man hävda att de är bortskämda eller rent ut sagt lata. Men detta kan bara kallas sant om man betraktar det de gör uteslutande i en jämförelse med det som äldre generationer gjorde; som var "rätt" i en samhällsordning där utbildningen var mer relaterad mot bestämda och avgränsbara delar av yrkeslivet, där tidig arbetslivserfarenhet värderades högre än utbildning och arbetslivet förändrades och utvecklades enligt långsamma och förutsägbara strukturer.

Den här antologin har beskrivit att situationen på många sätt är annorlunda för studentpopulationen i det tidiga 2000-talet. Därmed bör vägarna att förverkliga målen också vara annorlunda, och i hög grad också själva målen. Förändringarna gäller arbetsmarknadens funktionssätt och efterfrågan på utbildning. De gäller högskolans inre värld och utbudet av utbildning. De gäller studenternas inställningar, viljor och värderingar.

Som också *Tom Hagström* påpekar i epilogen till *Ungdomar i övergångsåldern* (1999) är risken stor att förlora sig i motstridigheter då fokus är riktat mot ett så vitt omfattande fält som övergången från utbildning till arbetsmarknad. Utbildningsreformer avlöser varandra och blir föremål för intensiva offentliga diskussioner, ofta med ideologiska laddningar. Så tecknas också scenarier om utvecklingen av de unga vuxnas entré i arbetslivet. Antingen träder de flexibla, individualistiska IT-rustade ungdomarna in på scenen beredda på livslångt lärande och banande sina vägar i kraft av en bred kompetens och vägledande livsprojekt. Eller också betonas den andra änden av skalan, där stora delar av ungdomsgenerationen marginaliseras på grund av de allt högre kompetenströsklarna inför arbetslivet.

Var sanningen har sin tonvikt kan variera. Det enda säkra är att eftersom studentpopulationen är oerhört variationsrik avseende åldrar och bakgrund så kommer såväl riktningar som omfattar större grupper, som mer speciella eller till och med individuella vägar att kunna uppstå.

Syftet har, som flera gånger poängterats, inte varit att beskriva några slags allmänna sanningar inom det breda fält som denna antologi har plogat kring

i. Men förhoppningsvis lämnar den fåror där vissa frågor glimtar fram, framstående som mer möjliga att formulera svar på.

Referenser

Andersson, Fürth, Holmberg, 1997. *70-talister, om värderingar förr, nu och i framtiden*, Natur och Kultur: Stockholm

Beck, 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*, London, Sage

du Bois-Reymond, 1998. *I don't want to commit myself yet: young people's life concepts*, Journal of Youth Studies

Cohen, 1997. *Rethinking the Youth Question: Education, Labour and Cultural Studies*, London, Macmillan

Fornäs & Sernhede (red.), 1989. *Ungdomskultur – identitet och motstånd*, Symposium: Stockholm

Högskoleverket, 2001. *Studenterna i Sverige – om livet och tillvaron som student vid sekelskiftet 2000*, Högskoleverkets rapportserie 2001:26 R

Magnusson, 1999), *Ett arbetsliv i förändring – Sverige 1950-2000*, i ”Individen och arbetslivet”, SOU 1999:69.

Inglehart, 1971. *The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies*, American Political Science Review

Inglehart, 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey

Inglehart, 1997. *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey

Jonsson, 1999. *Unga vuxna, deras livsprojekt och tankar om framtida yrke*, i Ungdomar i övergångsåldern – handlingsutrymme och rationalitet på väg in i arbetslivet”, Hagström (red.), Studentlitteratur

Furlong & Cartmel, 1997. *Young People and Social Change. Individualization and Risk in the Late Modernity*. Buckingham: Open University Press

Lash, 1992. *Modernity and Identity*, Oxford: Blackwell

SCB 2001: *Universitet och högskolor. Grundutbildning: Nybörjare, registrerade och examina 1999/2000*. Uf 20 SM 0101

SOU 2000:3: *Välfärd vid vägskäl*. Delbetänkande av Kommittén
Välfärdsbokslut, Socialdepartementet.

Ungdomsstyrelsen, 1997. *Ny tid – nya tankar? Ungdomars värderingar och
framtidstro*, Ungdomsstyrelsens utredningar 10

Ungdomsstyrelsen, 1998. *Vid sidan av – om ungas inträde på arbets-
marknaden*, Ungdomsstyrelsens utredningar 13

Ungdomsstyrelsen, 2000. *Ungdomars vägval – en studie om utbildning och
arbetslivets början*, Ungdomsstyrelsens utredningar 18

Zetterberg, 1983. *Det osynliga kontraktet*. Sifo Förlag AB, Vällingby

Ziehe, 1993. *Kulturanalyser: Ungdom, utbildning och modernitet*

Wadensjö, 1999), *1990-talets ekonomiska utveckling och arbetsmarknaden*, i
”Individen och arbetslivet”, SOU 1999:69

Wallace & Kovacheva, 1998. *Youth in Society. The Construction and Decon-
struction of Youth in East and West Europe*, Basingstoke: MacMillan Press
Ltd.

Wyn & Dwyer, 1999. *New directions in Research on Youth in Transition*,
Journal of Youth Studies, Vol. 2, No. 1, 1999

Åberg, 1990. *Värderingsförändringar och samhällsutveckling*, i ”Indus-
trisamhälle i omvandling”, Åberg (red.) m.fl., Carlssons: Stockholm

Appendix

Det svenska högskolefältet under 1990-talet

Börjesson, Broady och Palme

Registrets konstruktion

Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi vid Institutionen för lärarutbildning, Uppsala universitet, disponerar sedan hösten 2000 ett från SCB¹ beställt register över samtliga studenter i svensk högskola under perioden höstterminen 1993–vårterminen 1999 (från SCB:s högskoleregister) och samtliga svenskar som under samma period läste utomlands (från CSN:s register). Dessutom ingår i registret samtliga elever som gick ut grundskolan 1988 och 1993, samt samtliga elever som gick ut gymnasieskolan 1990, 1991 och 1992, jämte totalregister över elever i gymnasieskolan 1994/1995. Totalt omfattar registret 1 123 661 individer. Registret är individbaserat och avidentifierat. För dessa populationer har uppgifter lagts på från bland annat Folk- och bostadsräkningen (FoB) 1980, 1985 och 1990 om individerna och deras föräldrar (yrke, inkomst, utbildning, boendeform, invandring, civilstånd, församling, m.m.) och från Registret över rikets totala befolkning (RTB) 1999 (inkomst, utbildning, civilstånd, församling, invandring), samt för individerna själva information om gymnasieutbildning (skola, utbildning) och gymnasiebetyg (medelbetyg och betyg i vissa ämnen) för åren 1988 till 1998. Dessutom finns uppgifter om resultat på högskoleprovet för samtliga provtillfällen (dels totalpoäng, dels resultat på varje enskild uppgift) för åren 1989-1998, uppgifter om poängproduktion i högskolan ht 1993–vt 1999 och uppgifter om tidigare högskolestudier (1977 till 1993).²

Vi har i den här uppsatsen använt oss av information från högskoleregistret (samtliga registrerade i högskolan hösten 1993 och hösten 1998), Folk- och bostadsräkningarna (1980, 1985, 1990), Registret över Rikets totala befolk-

¹ Ett stort tack till Hans-Eric Ohlsson på SCB som med sin erfarenhet och sitt gedigna kunnande har varit till ovärderlig hjälp vid beställning, sammansättning och bearbetning av registret.

² För en mer detaljerad beskrivning av registret, dess sammansättning och innehåll, se <http://www.skeptron.ilu.uu.se/broady/sec/000906-secreg2-hogsk.doc>.

ning (1999), Gymnasieregistren (1988 till 1998) och Högskoleprovet (1989 till 1998). Vi har således från Högskoleregistret inte använt information beträffande andra år och överhuvudtaget inte informationen från CSN:s register eftersom omfattande kodningsarbete återstår.

Klassificering av utbildningar

SCB:s högskoleregister är sedan 1993 uppbyggt på kursnivå, vilket innebär att varje kurs redovisas separat. Totalt omfattar vårt dataregister över sex miljoner kurser. Dessa måste förstås reduceras på något sätt för att möjliggöra analyser av materialet. Samtliga kurser är kopplade till antingen ett utbildningsprogram (såsom en civilingenjörsutbildning, en sjuksköterskeutbildning eller en lärarutbildning)³ eller ett examinationsämne (exempelvis företagsekonomi, historia eller kemi). Vi har tagit vår utgångspunkt i utbildningsprogrammen och de ämnen som kurserna är kopplade till. Därefter återstår problemet att det inte alltid är uppenbart vad programmen innehåller och hur de bör klassificeras. SCB har gjort dock genomfört ett omfattande arbete med att klassificera program och ämnen enligt den nya svenska utbildningsnomenklaturen, SUN-2000⁴, vilken vi utnyttjat. Därigenom har vi kunnat reducera utbildningarna till hanterbart omfång och fått en enhetlig klassificering där utbildningar ordnas enligt sitt innehåll och inte efter sin benämning, en klassificering som dessutom tillåter olika aggregationsnivåer för skilda slags analyser.

Fördelen med SUN-2000 är att den är tämligen detaljerad och flerdimensionell. Koden inleds med tre siffror som bestämmer nivån, följda av tre siffror och en bokstav som avser inriktningen. Beträffande nivåbestämningen anger den första av de tre siffrorna typ av utbildning (grundskol-utbildning, gymnasieutbildning, högskoleutbildning, forskarutbildning). Den andra siffran specificerar utbildningarnas längd i antal år och den tredje siffran skiljer ut generella utbildningar från yrkesutbildningar.⁵

³ Det finns i materialet två typer av indelningar av program och linjer: en äldre indelning i yrkesprogram (Yprog) som i allt större utsträckning ersätts av indelning enligt Ladok-program (Lprog). Den tidigare är relativt grov och skiljer inte mellan exempelvis civilingenjörer i kemi och teknisk fysik, eller mellan Ma/No-läro-utbildningar och Sv/So-läro-utbildningar. Den i materialet dominerande indelningen, i Ladok-program, är mer precis, så att t.ex. olika civilingenjörsutbildningarna kan separeras. Till Ladok-programmen hör också en uppsjälkad nivå, Ladok-inriktning, som tillåter att man särskiljer t.ex. läro-utbildningar från varandra.

⁴ En beskrivning av SUN-2000 och en nyckel mellan den gamla SUN-koden och SUN-2000 finns på SCBs webbplats <http://www.scb.se>.

⁵ SUN-2000 är här mer detaljerad än den gamla SUN-koden där det inte går att direkt läsa ut mer än om en högskoleutbildning är kortare eller längre än tre år.

Hur vi kodat och använder nivågrupperingar framgår av **tabell 1**. Utbildningarnas inriktning är klassificerade hierarkiskt. Den mest övergripande nivån (den första siffran) omfattar tio utbildningsområden.⁶ Nästa nivå (siffror 1 och 2) omfattar 26 olika utbildningsinriktningar och motsvarar inriktning (fields of education) i ISCED 97. Den tredje nivån (siffror 1, 2 och 3) skiljer mellan 117 inriktningar. På den mest detaljerade nivån (en treställig sifferkod samt en bokstav som ytterligare specifikation)⁷ särskiljs 351 olika inriktningar. Exempelvis innebär koden 546 340a att utbildningen är en högskoleutbildning (5:an), fyårig (4:an) och generell (6:an), och vidare att utbildningen är samhällsvetenskaplig (3:an) inom företagsekonomi, handel och administration (34), att den är en allmän utbildning inom detta område (340) samt att den är inriktad på företagsekonomi (340a).

Vi har beträffande inriktningarna valt att i vissa fall modifiera SUN-2000-klassificeringen och exempelvis skilja mellan ämneslärautbildningar avsedda för undervisning i grundskolan (årskurs 4–9) och ämneslärautbildningar för gymnasieskolan, mellan olika språkinriktningar av internationellt orienterade program såsom internationella civilekonomprogrammet, samt olika ingenjörsutbildningar (exempelvis särskiljs datateknik från elektroteknik).

Hur vi klassificerat utbildningsinriktningarna på den mest detaljerade nivån framgår av **tabell 2**. SUN-koden tar dock ingen hänsyn till vid vilka universitet eller högskolor studierna bedrivs.⁸ För att kunna skilja utbildningar åt med avseende även på högskolor har variabler skapats som

⁶ Indelningarna ser något olika ut mellan de två SUN-varianterna. För den gamla SUN gäller på den mest aggregerade nivån följande indelning: Allmän utbildning; Utb. för estetisk, humanistisk och religiös verksamhet; Pedagogisk utbildning; Ekonomisk, samhällsvetenskaplig och beteendevetenskaplig utbildning; Teknisk och naturvetenskaplig utbildning; Utb. för transport och kommunikation; Utb. för vårddyrken; Utb. för lantbruk, trädgård, skogsbruk och fiske; Utb. för serviceyrken, civil bevakning och militär tjänst; samt Okänd. För den nya SUN-2000 gäller på motsvarande nivå Allmän utbildning; Pedagogik och lärautbildning; Humaniora och konst; Samhällsvetenskap, juridik, handel, administration; Naturvetenskap, matematik och data; Teknik och tillverkning; Lant- och skogsbruk samt djursjukvård; Hälso- och sjukvård samt social omsorg; Tjänster, samt Okänd. Den mest påtagliga skillnaden är att i den senare varianten de naturvetenskapliga ämnena skiljs från de tekniska. Vissa ämnen har bytt gruppering. Exempelvis finner vi pedagogik i SUN-2000 i gruppen med lärautbildningar och inte som i den gamla varianten bland samhällsvetenskapliga ämnen.

⁷ Denna klassifikation av inriktning innehåller även distinktioner mellan utbildningar inom samma område som befinner sig på olika nivåer och har olika längd. Exempelvis skiljs civilingenjörsutbildningar från ingenjörsutbildningar.

⁸ Den gamla SUN-koden gör i viss mån skillnad mellan lärosäten, exempelvis skiljs konsthögskolorna åt. Detta är dock borttaget i SUN-2000.

kombinerar utbildning (på olika aggregationsnivå) med de specifika högskolorna. Framför allt två varianter används. Den första särskiljer högskolorna, programmens längd (dock ej generell och yrkesinriktad utbildning) och kurs (dock ej nivå) och utbildningsområde (10 kategorier). Den andra är betydligt mer detaljerad och separerar högskola, utbildningens längd, där generella utbildningar skiljs från yrkesutbildningar, och kurs (dock ej nivå), samt inriktningar på den mest detaljerade nivån.⁹

Det förekommer att en student är registrerad på flera olika program och kurser. Det är vanligt att man i bearbetningen av dylika register väljer ut ett program eller en kurs och bortser från övriga, exempelvis så att man väljer program före en kurs eller det program som omfattar flest poäng. Vi har här valt ett annat tillvägagångssätt. Eftersom vi i första hand är intresserad av att kartlägga skillnader mellan utbildningar är det väsentligt att vi får med samtliga studenter på varje utbildning. Därför har vi tagit med alla de kurser och program på vilka en student är registrerad. Såväl den student som läser låt säga en läkarutbildning och dessutom franska som den som läser samma program fast vid två olika lärosäten återfinns således två gånger i materialet. Därmed blir det totala antalet studenter i materialet större än det faktiska antalet individer i högskolan.

Tabell 3 och 4 innehåller förteckningar över utbildningar och högskolor och hur dessa förkortats i graferna.

Tabell 1. Utbildningsnivå, SUN-2000, nivå 1 och 2.

Förkortning	Utbildningsnivå 1	Förkortning	SUN-2000	Utbildningsnivå 2
2	Tvåårig högskoleutb.	2a	526	Tvåårig högskoleutb., generell
		2y	527	Tvåårig högskoleutb., yrkesinriktad
3	Treårig högskoleutb.	3a	536	Treårig högskoleutb., generell
		3y	537	Treårig högskoleutb., yrkesinriktad
4	Fyrårig högskoleutb.	4a	546	Fyrårig högskoleutb., generell
		4y	547	Fyrårig högskoleutb., yrkesinriktad
5	Femårig högskoleutb.	5y	557	Femårig högskoleutb., yrkesinriktad
P	Program, avsett nivå			
K	Kurs	K		Kurs (kan även nivåbestämmas: A, B, AB, C, D, Oklassificerbar).

⁹ I de fall då dessa analysenheter endast omfattar ett fåtal studenter har vi använt en mer aggregerad inriktningsnivå.

*Tabell 2. Utbildningsinriktning, SUN-2000, nivå 1 och 2.**

SUN	Förkortning	Ämnesområde, nivå 1	SUN	Förkortning	Ämnesområde, nivå 2
0	AL	Allmän utb.	01	AL	Bred, generell utb.
1	PL	Pedagogik och lärarutb.	14	PL	Pedagogik o lärarutb.
2	HK	Humaniora och konst	21	KM	Konst o media
			22	H	Humaniora
3	S	Samhällsvet., juridik, handel, admin.	31	S	Samh.- o beteendevet.
			32	Jl	Journalistik o info.
			34	EH	Ekonomi, handel o admin.
			38	JR	Juridik o rättsvet.
4	N	Naturvetenskap, matematik och data	42	BM	Biologi o miljövet.
			44	FK	Fysik, kemi o geovet.
			46	MN	Matematik o övrig naturvet.
			48	D	Data
5	T	Teknik och tillverkning	52	T	Teknik o teknisk industri
			54	MT	Material o tillverkning
			58	SB	Samh.sbygg. o byggteknik
			59	TÖ	Teknik, övr.
6	J	Lant- och skogsbruk samt djursjukvård	62	L	Lantbruk, trädgård, skog o fiske
			64	J	Djursjukvård
7	M	Hälsa- och sjukvård samt social omsorg	72	HS	Hälsa- o sjukvård
			76	SA	Socialt arbete o omsorg
8	ST	Tjänster	81	PT	Personliga tjänster
			84	TT	Transporttjänster
			85	MV	Miljövård o miljöskydd
9	Ö	Okänd	99	Ö	Okänd

* Kursiverad stil avser egenhändigt skapad kategori.

*Tabell 3. Utbildningsinriktningar 1998 baserad på SUN 2000, fjärde nivån.**

SUN	Förkortning	Fulltextförklaring, SUN-2000	SUN	Förkortning	Fulltextförklaring, SUN-2000
010a	AL-annat	Bred, gen. utb., allmän inr.	443z	N-geo	Geovet. o naturgeografi
010c	AL-natvet	Bred, gen. utb., naturvet. inr.	461z	N-mat	Matematik
142d	PL-didaktik	Didaktik	462z	N-stat	Statistik
142z	PL-ped	Pedagogik	469z	N-mat-an	Matematik/naturvet., övrig/ospec utb.
143a	PL-försk	Lärarytb., inr. förskola	480z	N-data-an	Data, allmän utb.
143b	PL-fritid	Lärarytb., inr. fritidsverk.	481a	N-sys	Systemvet. o programvaruteknik
143c	PL-för/fri	Lärarytb., ospec. fritid/förskola	481b	N-data	Datavet. o datalogi
144a	PL-1-7-an	Lärarytb., grundsk. lägre åldrar, allmän ämnesinr.	520a	T-ci-tf	Civilingenjörsutb. — gen. teknik o teknisk fysik
144b	PL-1-7-ma	Lärarytb., grundsk. lägre åldrar, mat./no-ämnen	520x	T-tf-an	Annan bred utb. i teknik o teknisk industri
144c	PL-1-7-sv	Lärarytb., grundsk. lägre åldrar, sv./so-ämnen	520y	T-yth-tf	YTH — gen. teknik o teknisk fysik
144x	PL-1-7-osp	Annan lärarytb. för grundskolans lägre åldrar	521a	T-ci-ma	Civilingenjörsutb. — maskinteknik
145a	PL-4-9-ma	Ämneslärarytb., matematik/data/naturvet.	521b	T-ing-ma	Ingenjörsutb. — maskinteknik
145b	PL-4-9-sa	Ämneslärarytb., historia/samhällsvet./ekonomi	521c	T-iv	Industri o verkstadsteknik
145c	PL-4-9-sp	Ämneslärarytb., språk	521x	T-ma-an	Annan utb. i maskinteknik o verkstadsteknik
145d	PL-4-9-ma/sa	Ämneslärarytb., ma/data/naturv — hist/samh/ek	521y	T-yth-ma	YTH — maskinteknik
145e	PL-4-9-ma/sp	Ämneslärarytb., ma/data/naturv — språk	522a	T-ci-en	Civilingenjörsutb. — energi- o elektroteknik
145f	PL-4-9-sa/sp	Ämneslärarytb., hist/samh/ek — språk	522bd	T-ing-du	Ingenjörsutb. — drift o underhåll
145g	PL-4-9-ma/pr	Ämneslärarytb., ma/data/naturv — prakt/est. ämn	522be	T-ing-el-tek	Ingenjörsutb. — elektroteknik
145h	PL-4-9-sa/pr	Ämneslärarytb., hist/samh/ek — prakt/est. ämne	522bn	T-ing-en	Ingenjörsutb. — energiteknik
145i	PL-4-9-sp/pr	Ämneslärarytb., språk — prakt/estetiskt ämne	522c	T-el-tek	Elektrisk installation o elmekanik
145x	PL-4-9-an	Annan ämneslärarytb.	522d	T-en	Energi / Drift- o underhåll
145y	PL-4-9-ppu	Ämneslärarytb., praktisk-pedagogisk utb.	522x	T-en-an	Annan utb. i energi- o elektroteknik
145z	PL-4-9-folk	Ämneslärarytb., folkhögskolelärarytb.	522y	T-en-yth	YTH — energi- o elektroteknik
146a	PL-pr-ind	Lärarytb., industri o hantverk	523a	T-ci-el	Civiling.utb. — elektronik, datateknik o automation
146b	PL-pr-handel	Lärarytb., handel o administration	523b	T-ing-el-da	Ing.utb. — elektronik, datateknik o automation
146c	PL-pr-hotell	Lärarytb., hotell o restaurang	523ba	T-ing-auto	Ingenjörsutb. — automation
146d	PL-pr-livsm	Lärarytb., livsmedel o konditori	523bd	T-ing-data	Ingenjörsutb. — datateknik
146e	PL-pr-naturbr	Lärarytb., naturbruk	523be	T-ing-el	Ingenjörsutb. — elektronik
146f	PL-pr-vård	Lärarytb., vård o omsorg	523bl	T-ing-ljud	Ingenjörsutb. — ljudteknik
146g	PL-pr-media	Lärarytb., medieproduktion	523c	T-el	Elektronik-, tele- o datatekniskt arbete
146h	PL-pr-mus	Lärarytb., musik	523x	T-el-an	Annan utb. i elektronik, datateknik o automation
146i	PL-pr-bild	Lärarytb., bild o formkonst	523y	T-el-yth	YTH — elektronik, datateknik o automation
146k	PL-pr-slö	Lärarytb., trä- o metallslöjd samt textilslöjd	524a	T-ci-kemi	Civilingenjörsutb. — kemiteknik o bioteknik
146l	PL-pr-idr	Lärarytb., idrott o hälsa	524b	T-ing-kemi	Ingenjörsutb. — kemiteknik o bioteknik
146n	PL-pr-barn	Lärarytb., barn	524d	T-kemi-pr	Processindustrieknik
146x	PL-pr-an	Lärarytb. i annat yrkesämne eller praktiskt/est. ämne	524x	T-kemi-an	Annan utb. i kemi- o bioteknik
147a	PL-gy-ma	Gymnasie/ärarytb., matematik/data/naturvet.	524y	T-kemi-yth	YTH — kemiteknik o bioteknik

SUN	Förkortning	Fulltextförklaring, SUN-2000	SUN	Förkortning	Fulltextförklaring, SUN-2000
147b	PL-gy-sa	Gymnasieläroarb., historia/samhällsvet./ekonomi	525a	T-ci-fark	Civilingenjörsutb. — fordons- o farkostteknik
147c	PL-gy-sp	Gymnasieläroarb., språk	525bf	T-ing-flyg	Ingenjörsutb. — flygteknik
147d	PL-gy-ma/sa	Gymnasieläroarb., ma/data/naturv – hist/samh/ek	525bs	T-ing-sjö	Ingenjörsutb. — sjöfarkostteknik
147e	PL-gy-ma/sp	Gymnasieläroarb., ma/data/naturv – språk	525d	T-fark	Fartygsteknik o flygplansteknik
147f	PL-gy-sa/sp	Gymnasieläroarb., hist/samh/ek – språk	525y	T-fark-yth	YTH — fordons- o farkostteknik
147g	PL-gy-ma/pr	Gymnasieläroarb., ma/data/naturv – prakt/est. ämne	526a	T-ci-eko	Civilingenjörsutb. — ekonomi o organisation
147h	PL-gy-sa/pr	Gymn.läroarb., hist/samh/ek – prakt/estetiskt ämne	526b	T-ing-eko	Ingenjörsutb. — ekonomi o organisation
147i	PL-gy-sp/pr	Gymnasieläroarb., språk – prakt/estetiskt ämne	526f	T-ci-eko-fra	Civ.ing.utb. — ekonomi o organisation, franska
147x	PL-gy-an	Annan gymnasieläroarb.	526j	T-ci-eko-jap	Civ.ing.utb.. — ekonomi o organisation, japanska
147y	PL-gy-ppu	Gymnasieläroarb., praktisk-pedagogisk utb.	526t	T-ci-eko-ty	Civilingenjörsutb. — ekonomi o organisation, tyska
149a	PL-spec	Specialpedagogutb.	526x	T-eko-an	Annan utb. i industriell ekonomi o organisation
149c	PL-skol	Skolledarutb.	529a	T-ci-an	Civilingenjörsutb. — övrig/ospec inr.
149x	PL-an	Läroarb., annan	529b	T-ing-an	Ingenjörsutb. — övrig/ospec inr.
211a	HK-konst	Bild- o formkonstnärlig utb.	529bf	T-ing-exp-fr	Exportingenjör, franska
211b	HK-k-his	Konstvet. o konsthistoria	529bs	T-ing-exp-sp	Exportingenjör, spanska
212a	HK-musik	Musik	529bt	T-ing-exp-ty	Exportingenjör, tyska
212b	HK-da-te	Dans, teater o dramatik	529x	T-an	Annan utb. inom teknik o teknisk industri
212d	HK-organist	Organistutb.	529y	T-an-yth	YTH — övrig/ospec inr.
212f	HK-filmvet	Filmvet.	540a	T-ci-mat	Civilingenjörsutb. — materialteknik, allmän
212m	HK-mu-sikvet	Musikvet.	540b	T-ing-mat	Ingenjörsutb. — materialteknik, allmän
212t	HK-teatervet	Teatervet.	540x	T-mat	Anna bred utb. i material o tillverkning
212x	HK-da-te-his	Annan utb. inom musik, dans o dramatik	541b	T-ing-liv	Ingenjörsutb. — livsmedel
213a	HK-rekl	Medieproduktion, allmän utb.	541x	T-liv-an	Annan utb. i tillverkning/hantering av livsmedel
213b	HK-media	Film-, radio- o TV-produktion	541z	T-liv-yth	YTH — livsmedel
213c	HK-grafik	Grafisk teknik o bokbinderi	542x	T-text-an	Annan utb. inom textilier, konfektion o läder
213d	HK-form-an	Illustration, reklam, grafisk formgivning o foto	542z	T-text-yth	YTH — textiltknologi
214a	HK-mode	Modedesign	543a	T-ci-trä	Civilingenjörsutb. — trä, papper, glas/porslän, plast
214b	HK-inredning	Inredningsdesign	543b	T-ing-trä	Ingenjörsutb. — trä, papper, glas/porslän, plast
214c	HK-ind-des	Industri- o produktdesign	543x	T-trä-an	Annan utb. i tillverkning i specifikt material
215z	HK-hant	Konsthantverk	544b	T-ing-berg	Ingenjörsutb. — berg- o mineralteknik
219z	HK-konst-an	Konst o media, övrig/ospecificerad utb.	580a	T-ci-lant	Civilingenjörsutb. — bred mot bygg-, bl.a. lantmåteri
221x	HK-rel-an	Annan utb. i religion	580b	T-ing-lant	Ingenjörsutb. — bred mot byggande, lantmåteri

SUN	Förkortning	Fulltextförklaring, SUN-2000	SUN	Förkortning	Fulltextförklaring, SUN-2000
221z	HK-rel	Religionsvet. program	580x	T-lant	Annan bred utb. inom samhällsbygg./bygg.teknik
222a	HK-sp-vet	Allmän språkkunskap o allmänt språkliga utb.ar	581a	T-ci-sam	Civilingenjörsutb. — samhällsbyggnad
222b	HK-eng	Engelska	581b	T-i-sam	Ingenjörsutb. — samhällsbyggnad
222c	HK-ty	Tyska	581c	T-ci-ark	Arkitektutb.
222d	HK-fra	Franska	581d	T-ci-land	Landskapsarkitekts- o landskapsingenjörsutb.
222e	HK-spa	Spanska	581x	T-sam-an	Annan utb. inom samhällsbyggnad o arkitektur
222f	HK-ry	Ryska	582a	T-ci-bygg	Civilingenjörsutb. — byggnadsteknik
222g	HK-sv2	Svenska som främmande språk	582b	T-ing-bygg	Ingenjörsutb. — byggnadsteknik
222h	HK-dataling	Datalogivistik	582c	T-bygg	Byggnadsarbete, allmän utb.
222x	HK-fr.sp	Annan utb. i främmande språk	582x	T-bygg-an	Annan utb. inom bygg- o anläggningsteknik
223a	HK-sv	Svenska / nordiska språk	582y	T-bygg-yth	YTH — byggnadsteknik
223b	HK-sp-an	Andra modersmål o teckenspråk	599b	T-ing-ospec	Ingenjörsutb., ospec.
223c	HK-lit	Litteraturvet. o litteraturhistoria	620z	J-allm	Lantbruk, trädgård, skog o fiske, allmän utb.
223x	HK-sv-an	Annan utb. i svenska o litteraturvet.	621a	J-agro	Agronomutb.
225a	HK-hist	Historia	621b	J-lant	Lantmästarutb.
225b	HK-ark	Arkeologi	621f	J-hipp	utb. i hästhållning / hippologutb.
225c	HK-kult	Kulturadministration o museivet.	622a	J-hort	Hortonomutb.
225d	HK-kultvård	Kulturvård	622b	J-trädg-ing	Trädgårdsingenjörs- o trädgårdsteknikerutb.
226i	HK-idehist	Idéhistoria	623a	J-jäg-mäst	Jägmästar- o skogsvetarutb.
226z	HK-fil	Filosofi o logik	623b	J-skogsmäst	Skogsmästar-, skogstekniker- o skogsingenjörsutb.
229z	HK-hum-an	Humaniora, övrig/ospecificerad inr.	623x	J-skog-an	Annan utb. inom skog
310a	S-bet	Beteendevet., allmän utb.	624z	J-fisk	Fiske o vattenbruk
310b	S-sam	Samhällsvet., allmän utb.	640a	J-vet	Veterinärutb.
310c	S-samvet	Samhällsvet. program, allmän utb.	640x	J-vet-an	Annan utb. inom djursjukvård
310d	S-sam-int	Samhällsvet. program, internationell inr.	720z	M-all	Hälso- o sjukvård, allmän utb.
310e	S-pol-mag	Pol. mag.	721a	M-läk	Läkarutb.
310x	S-sam-an	Annan bred utb. i samhälls- o beteendevet.	721x	M-med-an	Annan utb. inom medicin
311a	S-psy	Psykologutb.	723a	M-sj-gr	Sjuksköterskeutb. — grundutb.
311c	S-psy-ter	Psykoterapeututb.	723b	M-sj-hs	Sjuksköterskeutb. — allmän hälso- o sjukvård
311k	S-kogn-psy	Kognitiv psykologi	723c	M-sj-int	Sjuksk.utb. — anestesi, intensivvård, operation
311s	S-soc-psy	Socialpsykologi	723d	M-sj-barn	Sjuksköterskeutb. — barn o ungdom
311x	S-psy-an	Annan utb. i psykologi	723e	M-sj-ger	Sjuksköterskeutb. — geriatrisk vård
312a	S-soc	Sociologi	723f	M-sj-psy	Sjuksköterskeutb. — psykiatrisk vård
312b	S-soc-ant	Socialantropologi o etnologi	723g	M-sj-dis	Sjuksköterskeutb. — distriktssköterskeverk.
312e	S-area-stud	Områdesstudier	723h	M-sj-förl	Sjuksköterskeutb. — barnmorskeverk.
312k	S-kult-geo	Kulturgeografi	723i	M-sj-rad	Sjuksk.utb. — diagnostisk radiologi o onkologi
312s	S-sam-geo	Samhällsgeografi	723j	M-sj-an	Sjuksköterskeutb. — annan specialisering
312x	S-soc-an	Annan utb. i sociologi, etnologi o kulturgeografi	723k	M-sj-komp	Sjuksköterskeutb. — kompletterande

SUN	Förkortning	Fulltextförklaring, SUN-2000	SUN	Förkortning	Fulltextförklaring, SUN-2000
313f	S-fred	Freds- o konfliktvet.	723m	M-om-all	Annan omvårdnadsutb. — allmän vård o omsorg
313u	S-uland	Ulandskunskap	723p	M-om-ger	Annan omvårdnadsutb. — inr. mot äldreomsorg
313z	S-stat	Statsvet.	723s	M-om-öv	Annan omvårdnadsutb. — övriga inr.ar
314e	S-ek-his	Ekonomisk historia	723x	M-om-an	Annan utb. inom omvårdnad
314z	S-nek	Nationalekonomi o ekonomisk historia	724a	M-tand	Tandläkarutb.
319a	S-trafik	Trafiksäkerhetskunskap	724c	M-tand-hyg	Tandhygienistutb.
319z	S-sam-an	Samhälls- o beteendevet., övrig/ospec inr.	724e	M-tand-tek	Tandteknikerutb.
320z	S-jour-al	Journalistik o information, allmän utb.	724x	M-tand-an	Annan utb. inom tandvård
321a	S-jour	Journalistik	725a	M-opt	Optikerutb.
321b	S-media	Medie- o kommunikationsvet.	725b	M-audion	Audionomutb., hörselvårdsutb.
321i	S-informatik	Informatik	725c	M-ort-ing	Ortopedingenjörutb.
322a	S-bibl	Bibliotekarieutb. / biblioteks- o informationsvet.	725d	M-biomed	Biomedicinsk analytikerutb.
322b	S-dok-vet	Dokumentations- o informationsvet.	725f	M-rönt	Röntgensjuksköterskeutb.
329z	S-jour-an	Journalistik o information, övrig/ospec utb.	726a	M-sjukgy	Sjukgymnastutb.
340a	S-fek	Ekonomutb. / företagsekonomi	726b	M-arbter	Arbetssterapeututb.
340ad	S-fek-adb	ADB	726c	M-logoped	Logopedutb.
340c	S-fek-int	Internationell ekonomiutb., ingen språkinr.	726d	M-diet	Dietistutb.
340d	S-fek-data	Data	726x	M-an	Annan utb. inom terapi, rehab.o kostbehandling
340en	S-fek-entr	Entreprenörskap	727a	M-apo	Apotekarutb.
340f	S-fek-fra	Franska	727b	M-rec	Receptarieutb.
340fi	S-fek-finans	Finansiell ekonomi	727x	M-farm-an	Annan utb. inom farmaci
340j	S-fek-jap	Japanska	760z	M-soc-all	Socialt arbete o omsorg, allmän utb.
340k	S-fek-cont	Controller	761a	M-barn	Barn o ungdom, allmän utb.
340kv	S-fek-kvant	Kvantitativ eko., statistik, ekonomiska analyser	762a	M-soc-ser	Social service o omsorg, allmän utb.
340or	S-fek-org	Organisation	762b	M-ss-ger	Social omsorgsutb., äldre/handikappade
340r	S-fek-rys	Ryska	762c	M-ss-ped	Social omsorgsutb., socialpedagogisk behandling
340re	S-fek-red	Redovisning	762d	M-soc	Socionomutb.
340s	S-fek-spa	Spanska	762e	M-soc-ger	Socionomutb., äldre/handikappade
	S-fek-för	Småföretagande	762f	M-soc-ped	Socionomutb., socialpedagogisk behandling
340t	S-fek-tys	Tyska	762g	M-stud	Studie- o yrkesvägledarutb.
340x	S-fek-an	Annan bred utb. i företagseko., handel o adm.	762h	M-soc-miss	Socionomutb., mångkulturella miljöer
340y	S-fek-yth	YYTEH	762i	M-soc-led	Annan utb. inom socialt arbete, ledande befattning
341z	S-dist	Inköp, försäljning o distribution	762l	M-soc-lin	Sociala linjen
342c	S-mark-int	Marknadsföring, internationell	762m	M-soc-kult	Annan utb. inom socialt arbete, missbrukarvård
342f	S-mark-fra	Franska	762x	M-soc-an	Annan utb. inom socialt arbete o vägledning
342s	S-mark-spa	Spanska	811c	ST-hot	utb. för restaurang
342t	S-mark-ty	Tyska	812z	ST-tur	Turism, resor o fritid
342z	S-mark	Marknadsföring	813z	ST-idr	Idrott o friskvård

SUN	Förkortning	Fulltextförklaring, SUN-2000	SUN	Förkortning	Fulltextförklaring, SUN-2000
344c	S-red-int	Internationell revisionsutb., ingen språkinr.	814a	ST-hus	Hem- o hushållsvet., allmän utb.
345a	S-led	Ledarskap, organisation o styrning	814x	ST-an	Annan utb. inom hushållstjänster o lokalvård
345b	S-adm	Administration o förvaltning	840a	ST-tran	Transporttjänster, allmän utb.
345fv	S-förv	Förvaltningslinjen	840c	ST-sjö	Utb. för sjöfart
345h	S-hälso	Hälsoadministration	840ck	ST-sj-kap	Sjökapten
345i	S-förv-int	Internationell admin	840cs	ST-styrm	Styrman
345ie	S-förv-eng	Internationell admin, engelska	840d	ST-luft	utb. för luftfart
345if	S-förv-fra	Internationell admin, franska	850z	ST-miljö	Miljövård o miljöskydd, allmän utb.
345it	S-förv-tys	Internationell admin, tyska	851z	ST-mil-tek	Miljövårdsteknik o miljökontroll
345l	S-logistik	Logistik	862z	ST-arb	Arbetsmiljö o arbetarskydd
345p	S-pers-lin	Personalprogrammet	999u	OK-utbyte	Utbyte
345tr	S-transp	Transportekonomi	999z	OK-okänd	Okänd
345x	S-adm-an	Annan utb. i ledning o administration			
349ht	S-hotell	Hotell o turism (ekonomi)			
349ko	S-kost	Kostekonomi			
349te	S-textil	Textilekonomi			
349tr	S-transp-lin	Transportekonomi			
349z	S-fek-an	Företagseko., handel, administration, övrig/ospec utb.			
380a	S-jur	Juristutb. (juris kand / motsvarande)			
380c	S-jur-int	Internationell juridik (ej jur kand), allmän inr.			
380f	S-jur-fra	Franska			
380t	S-jur-tys	Tyska			
380x	S-jur-an	Annan utb. i juridik o rättsvet.			
421a	N-bio	Biologi			
421b	N-bio-öv	Biokemi, toxikologi, farmakologi, nutrition			
422z	N-miljö	Miljövet.			
429z	N-bi-mi-öv	Biologi o miljövet., övrig/ospec utb.			
441a	N-astro	Astronomi			
441z	N-fysik	Fysik			
442z	N-kemi	Kemi			

* Kursiverad stil avser egenhändigt skapad kategori.

Tabell 4. Högskolor

För- kort- ning	Namn	För- kort- ning	Namn
BIH	Blekinge Internationella Hälsohögskola	KTH	Kungl. Tekniska högskolan
BV	Bohusläns vårdhögskola	ÖKVH	Kalmar läns vårdhögskola
CTH	Chalmers tekniska högskola	ÖLHK	Vårdhögskolan Kristianstad
DH	Danshögskolan	ÖLHS	Lärarhögskolan i Stockholm
DIÖ	Dramatiska institutet	ÖLiU	Linköpings universitet
EH	Ersta högskola	ÖLU	Lunds universitet
ES	Ericastiftelsen	ÖMaH	Malmö högskola
GI	Grafiska institutet	ÖMdH	Mälardalens högskola
GSs	Gammelkroppa skogsskola	ÖMH	Mitthögskolan
GU	Göteborgs universitet	ÖOH	Operahögskolan i Stockholm
HB	Högskolan i Borås	ÖRKS	Röda korsets högskola
HBDÖ	Vårdhögskolan Boden	ÖSH	Södertörns högskola
Had	Högskolan Dalarna	ÖSHS	Sophiahemmets sjuksköterskehögskola
HH	Högskolan i Halmstad	ÖSLU	Sveriges lantbruksuniversitet
HHJ	Hälsohögskolan i Jönköping	ÖSMH	Kungl. Musikhögskolan i Stockholm
HHS	Handelshögskolan i Stockholm	ÖSMI	Stockholms Musikpedagogiska Institut
HHVö	Hälsohögskolan i Värmland	ÖSSS	Stiftelsen Stora Sköndal
HiG	Högskolan i Gävle	ÖSU	Stockholms universitet
HIS	Hälsohögskolan i Stockholm	ÖSV	Hälsohögskolan Väst, Skövde
HJ	Högskolan i Jönköping	ÖTH	Teaterhögskolan i Stockholm
HK	Högskolan i Kalmar	ÖTHS	Teologiska Högskolan, Stockholm
HK/Rö	Högskolan i Karlskrona/Ronneby	ÖUmU	Umeå universitet
HKr	Högskolan Kristianstad	ÖUU	Uppsala universitet
HKs	Karlstads universitet	ÖVE	Vårdhögskolan i Eskilstuna
HLUö	Luleå tekniska universitet	ÖVF	Vårdhögskolan Falun
HS	Högskolan i Skövde	ÖVG	Vårdhögskolan i Gävle
HT/Uö	Högskolan i Trollhättan/Uddevalla	ÖVGO	Vårdhögskolan i Göteborg
HUö	Hälsouniversitetet i Östergötland	ÖVH	Vårdhögskolan i Halland
HUMö	Hälsohögskolan i Umeå	ÖVHB	Vårdhögskolan i Borås
HV	Växjö universitet	ÖVHM	Vårdhögskolan i Malmö
HVVö	Hälsohögskolan Väst i Vänersborg	ÖVHU	Vårdhögskolan i Uppsala
HÖ	Örebro universitet	ÖHVö	Vårdhögskolan i Växjö
IH	Idrottshögskolan i Stockholm	ÖVHö	Vårdhögskolan i Örebro
IMH	Musikhögskolan Ingesund	ÖVLH	Vårdhögskolan Lund/Helsingborg
JTiö	Johannelunds teologiska högskola	ÖVSÖ	Vårdhögskolan i Sundsvall/Örnsköldsvik
KF	Konstfack	ÖVÄö	Vårdhögskolan i Västerås
KI	Karolinska institutet	ÖVÖSö	Vårdhögskolan i Östersund
KKH	Kungl. Konsthögskolan	ÖMS	Örebro Missionsskola

Klassificering av socialt ursprung

I Folk- och bostadsräkningen återfinns två typer av klassifikationer av sociala grupper baserade på yrke. Dels Nordisk yrkesklassificering (NYK), som i första hand är horisontell, dvs. skiljer mellan olika yrkesgrupper verksamma inom olika näringar¹⁰ men inte alltid mellan olika yrkesgrupper inom samma näringar. Dels Socioekonomisk indelning (SEI) som är ett hierarkiskt och

¹⁰ Fördelen med NYK är att den är mycket detaljerad och omfattar ett 1000-tal olika grupperingar (i den senare varianten från och med FoB-85; ett 100-tal i den tidigare varianten).

mycket aggregerat klassifikationssystem (den skiljer mellan yrkesutbildade och icke-yrkesutbildade arbetare, och mellan högre och lägre tjänstemän, men inte mellan sociala grupper inom olika näringar; totalt finns 14 olika kategorier). För att skapa en *social klassificering* som kombinerar ett horisontellt perspektiv med ett vertikalt har de två olika formerna av befintliga koder kombinerats till en ny klassificering som omfattar 32 olika sociala grupper. Inom vissa yrkesgrupper är det också relevant att skilja mellan offentlig och privat sektor. Detta är gjort exempelvis med tjänstemän på olika nivåer. I dataregistret finns uppgifter om såväl mödrarna som fäderna. Det kan vara en poäng att behandla dessa var för sig men här har vi dock valt att slå samman dem till en enhet.¹¹

Tabell 5. Social klassificering (32 grupper)

Social klass	Yrkeskategori
Högre klass	1. civilingenjörer o arkitekter 2. läkare, veterinärer, präster 3. universitetslärare 4. ämneslärare 5. jurister 6. högre tjänsteman i offentlig sektor 7. högre tjänsteman i privat sektor 8. officerare 9. företagsledare
Medelklass	10. konstproducenter 11. journalister 12. tekniker offentlig sektor 13. tekniker privat sektor 14. tjänstemän på mellannivå i offentlig sektor 15. tjänstemän på mellannivå i privat sektor 16. klasslärare
Lägre medelklass	17. sjuk- och hälsovårdande yrken 18. kontorsanställda i offentlig sektor 19. kontorsanställda i privat sektor 20. handelsanställda 21. bönder 22. småföretagare 23. handelsmän 24. poliser
Kvalificerade arbetare (högre arbetarklass)	25. förmän 26. kvalificerade arbetare inom produktion 27. kvalificerade arbetare inom service
Okvalificerade arbetare (lägre arbetarklass)	28. lantarbetare 29. okvalificerade arbetare inom produktion 30. okvalificerade arbetare inom service 31. övriga
Bortfall	32. internt bortfall

¹¹ Principerna för denna sammanslagning är följande. Om fadern eller modern lever ensam med barnet har faderns respektive moderns sociala grupp använts. Om båda föräldrarna ingår i hushållet har den som arbetar heltid valts i första hand. Ifall båda föräldrarna arbetar heltid har den sociala grupp valts som intar den högsta hierarkiska positionen. Om dessa är lika har faderns yrke valts. Uppgifterna har i första hand hämtats från FoB-90. Bortfallet har minimerats med hjälp av uppgifter hämtade från FoB-85 och FoB-80.

Föräldrarnas **högsta utbildningsnivå** är hämtad dels från FoB-90, dels från RTB-99. Vi har här använt den andra siffran i den femställiga ”gamla” SUN-koden (Svensk utbildningsnomenklatur), vilken avser utbildningsnivå, enligt följande:

Tabell 6. Högsta utbildningsnivå

-
1. Folkskola (förgymnasial utbildning kortare än 9 år)
 2. Grundskola (förgymnasial utbildning 9 [10] år [motsvarande])
 3. Gymnasium, högst två år
 4. Gymnasium, tre år
 5. Universitets- och högskoleutb., kortare än tre år (inkl. 4-årigt tekniskt gymnasium)
 6. Universitets- och högskoleutb., minst tre år (exklusive forskarutbildning)
 7. Forskarutbildning
 9. Ingen uppgift (Ospecificerad nivå)
-

Uppgift om **föräldrarnas inkomst** är hämtad från FoB-90 och avser den sammanräknade inkomsten (inkomst av förvärvsarbete samt av övriga tillgångar såsom aktier, räntor, etc.). Vi har i analyserna slagit samman båda föräldrarnas inkomst till en familjeinkomst. Detta innebär att familjer med två familjeförsörjare generellt får högre familjeinkomster än familjer med en familjeförsörjare. Anledningen till att vi inte delat familjeinkomsten med antalet familjeförsörjare är att vi i första hand är intresserade av att få en indikator på *familjens* ekonomiska tillgångar. Inkomstuppgifterna för hela populationen har sedan delats upp i deciler, vilka legat till grund för analyserna. I graferna återges inkomstvariablerna som *Ink1-10*, där 1 står för den första decilen och därmed lägsta familjeinkomsten och 10 för den tionde decilen och den högsta familjeinkomsten.

Uppgifter om **studenternas och föräldrarnas invandrarstatus** har hämtats från samtliga FoB:ar och RTB-99. Vi förfogar över uppgifter om födelseland, vilka kan klassificeras i större kategorier utifrån ländernas utvecklingsnivå, men har här av utrymmesskäl inte använt dessa uppgifter i analyserna.

Klassificering av tidigare skolkarriär och skolkapital

Ännu ett särskiljande drag i utbildningarnas rekrytering är studenternas tidigare skolkarriär. Vi skall här tala om ”skolkapital”, i betydelsen av det slags erkända tillgångar som en lyckosam skolgång avsatt i form av höga betyg, för akademiska studierna lämpliga tillval (till exempel språk) samt val

av gymnasieprogram. En av anledningarna till att alltfler kvinnor befolkar långa och traditionellt prestigefulla utbildningar är att flickor lyckas bättre i skolkonkurrensen och genomsnittligt erhåller högre betyg. Betygsfördelningen i gymnasiet och val av gymnasieprogram (och av gymnasieskola, bör tilläggas nu när gymnasieskolan framför allt i storstadsregionerna blivit alltmer differentierad och hierarkiserad) hänger visserligen starkt samman med elevernas sociala ursprung – elever från familjer med hög utbildningsnivå och ett i övrigt starkt kulturellt kapital lyckas över lag bättre än andra – men det är samtidigt möjligt att genom ett starkt eget förvärvat skolkapital kompensera ett mer blygsamt socialt ursprung. Beträffande studenternas tidigare skolkarriär har vi använt oss av dels *medelbetyget från gymnasieskolan* som kodats i sex kategorier, dels uppgift om *avslutad gymnasieutbildning*, där vi valt en klassificering som sammanför de gamla linjerna med de nya programmen (fyrfåriga teknisk linje och det naturvetenskapliga programmens tekniska gren kodas således i samma kategori). På motsvarande sätt som vi noggrant skiljer mellan högskoleutbildningar är det centralt att separera olika typer av gymnasieutbildningar. Det räcker inte med att skilja mellan teoretiska och praktiska utbildningar (yrkes- och studieförberedande program med dagens terminologi), utan vi skiljer exempelvis mellan ekonomisk linje/program, humanistisk linje/program och samhällsvetenskaplig linje/program. Behovet av dessa distinktioner blir tydligt exempelvis i analysen av elitutbildningarnas delfält där det finns klara samband mellan val av gymnasieutbildning och fortsatta studier i högskolan.

Gymnasiebetygen är dock inte det enda urvalsinstrumentet till högskolan; *högskoleprovet* har kommit att få en allt större betydelse för antagningen. Vi har data för samtliga provtillfällen, från 1989 till 1998. I de här redovisade analyserna har vi endast utnyttjat den normerade poängen på högskoleprovet (mellan 0,0 och 2,0) som delats in i sex kategorier. Andra uppgifter som är möjliga att analysera är antalet tagna prov, resultat på såväl delar av högskoleprovet som enskilda frågor.

Bortfall och osäkerhetsfaktorer

Det bör påpekas att det finns ett visst bortfall i våra data beträffande uppgifter om socialt ursprung, invandring och gymnasiebetyg. En grupp där vi per automatik erhåller ett bortfall är äldre studenter. Dessa återfinns inte i Folk och bostadsräkningarna som del av ett hushåll och vi har därmed ingen koppling till föräldrarna (kopplingen till ett hushåll gäller endast fram till 24 års ålder). Denna grupp har också vanligtvis gått ut gymnasieskolan

före 1988, det tidigaste år från vilket vi har information om medelbetyg. En annan grupp där vi har omfattande bortfall är invandrade studenter som kommit till Sverige efter 1990. För dessa finns av förklarliga skäl inte uppgifter i den senaste FoB som är tillgänglig, den från 1990. Vi har emellertid uppgifter om studenterna från RTB-99 (dock ej om föräldrarna eftersom denna koppling är baserad på hushållet i FoB-90) och kan således veta när och varifrån de invandrat. Detta skapar ett problem när man skall analysera det sociala ursprunget. För svenskfödda studenter är dessa uppgifter relativt fullständiga och vi kan på en detaljerad nivå analysera studentrekrytering och utbildningsstrategier. För invandrade studenter vet vi i många fall endast att de har invandrat och inget om föräldrarnas sociala positioner. Mycket tyder dessutom på att gruppen invandrare är betydligt mer heterogen med avseende på sociala tillgångar och utbildningsaspirationer än gruppen svenskfödda. Invandrare är ingen enhetlig grupp. Det enda som förenar dem alla är att de inte är födda i Sverige.

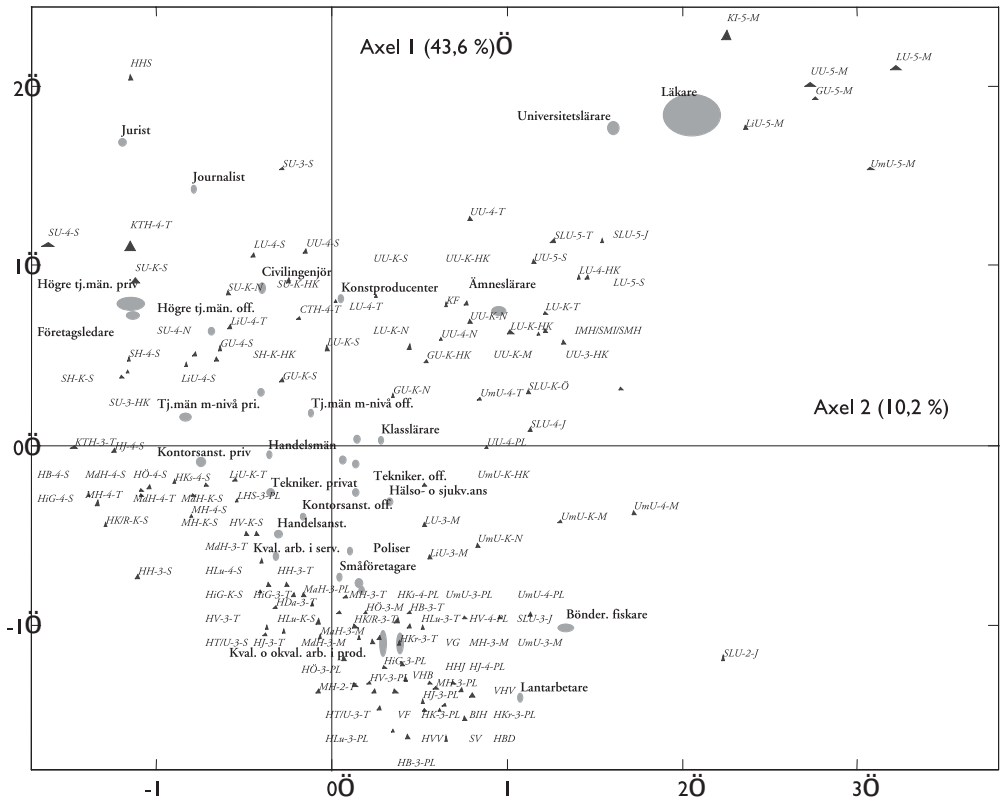
För att reducera otydligheter av detta slag, skulle mer nyanserade analyser krävas. Eftersom några av de skillnader i rekryteringen till högskolans utbildningar som den statistiska analysen lyfter fram gäller utbildningsinriktningar med relativt få studenter, finns också möjligheten att vissa förändringar är av tillfällig natur. Vad avser förändringarna under 1990-talet har vi också jämfört bara två tidpunkter, höstterminen 1993 och höstterminen 1998, men skulle behöva pröva stabiliteten i de förändringar som kan observeras mot tillståndet i högskolan vid andra tidpunkter under denna period. Att hela studentpopulationen i högskolan ligger till grund för analysen (för längre utbildningar omfattar denna alla studenter som går första året fram till dem som går sitt femte år), ger en viss stabilitet i resultaten, men innebär också ett problem när det gäller att analysera mer precisa förändringar (många av dem som återfinns på ett visst program 1998 har till exempel påbörjat sina studier långt tidigare och i vissa fall under helt andra antagningsbetingelser). Därtill kan även läggas att materialets omfattning och komplexitet gör att vi här i denna första redovisning av registerbearbetningen endast varit förmögna att analysera vissa aspekter av den sociala rekryteringen till högskolan. Det kommer att krävas fler och mer detaljerade studier av hur olika utbildningars sociala rekrytering förändras över tid, där hänsyn också tas till de enskilda högskolorna. Dessutom måste den här valda analysstrategien, att genomföra synkrona analyser, kombineras med dels diakrona analyser av sociala gruppers utbildningsstrategier, dels analyser på detaljerad nivå av institutionernas strategier.

Kön och ålder

För två variabler, kön och ålder, finns i det närmaste totalt täckning eftersom SCB tar fram dessa med hjälp av personnumret. Några ord bör dock sägas om dessa variabler utifrån ett sociologiskt perspektiv. Betydelsen av studenternas **kön** är kanske uppenbar, men det bör påpekas att förändrade mönster i könsrekryteringen till högskolans utbildningar både kan tolkas som en förändring av utbildningarnas relativa status – när till exempel tandläkarutbildningen för ett antal år sedan feminiserades och också tog emot allt fler studenter med invandrarbakgrund sågs denna förändring i debatten som uttryck för ett slags deklassering i förhållande till andra motsvarande utbildningar – och som ett utslag av att de två könens användning av högskolan faktiskt ändrats och att kvinnorna stärkt sina ställningar, som när de nu dominerar på ansedda utbildningar såsom läkarutbildningen.

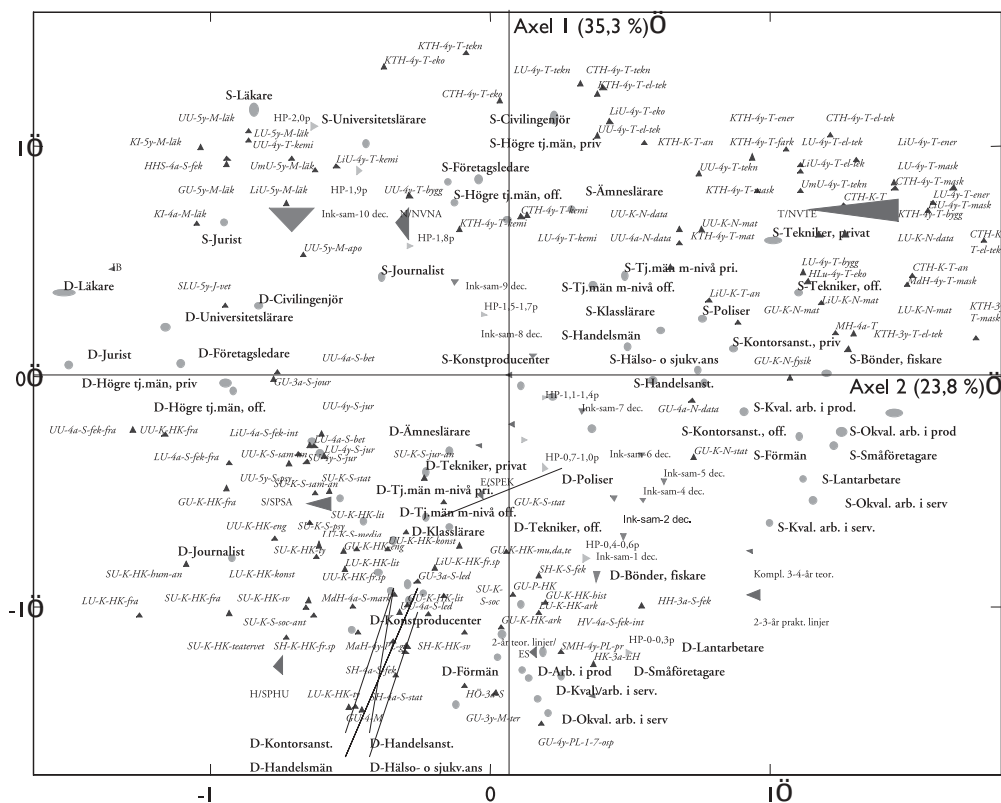
En annan dimension av studentrekryteringen som skiljer utbildningar åt är studenternas **ålder**. Det finns en tydlig tendens till en genomsnittligt ökad ålder hos studenterna i högskolan, till vilken vi kan söka flera förklaringar. En är att studenter oftare än tidigare väntar några år med studierna och en delvis annan att en ökad utbildningskonkurrens gjort att inträdet på åtskilliga utbildningar och särskilt prestigefulla sådana numer kräver antingen förberedande studier på andra skolor (vilket gäller till exempel de mest erkända konstnärliga utbildningarna där få studenter kommer in utan att först ha genomgått förberedande utbildningar) eller att man läser upp betygen på Komvux eller efter upprepade försök lyckas tillräckligt väl på högskoleprovet för att komma in där man önskar. Expansionen av högskolan har sannolikt också gjort att delvis nya grupper söker sig dit, till exempel äldre studenter med påbörjad yrkeskarriär som önskar komplettera sin yrkesutbildning. En hög åldersprofil hos studenterna kan med andra ord ibland vara uttryck för att en utbildning har förhållandevis låg social status och inte innebär en studieinvestering som gör det möjligt att konkurrera om yrkeskarriärer som leder till högre sociala positioner eller goda löner. I andra fall kan en övervikt av något äldre studenter tvärtom vara ett tecken på exklusivitet, nämligen i fråga om utbildningar där årtal av förberedelser krävs för att bli antagen.

*Graf 2. Högskolefältet 1998, 300 utbildningar, 32 sociala grupper, män och kvinnor sammanslagna, dimension 1 och 2.**

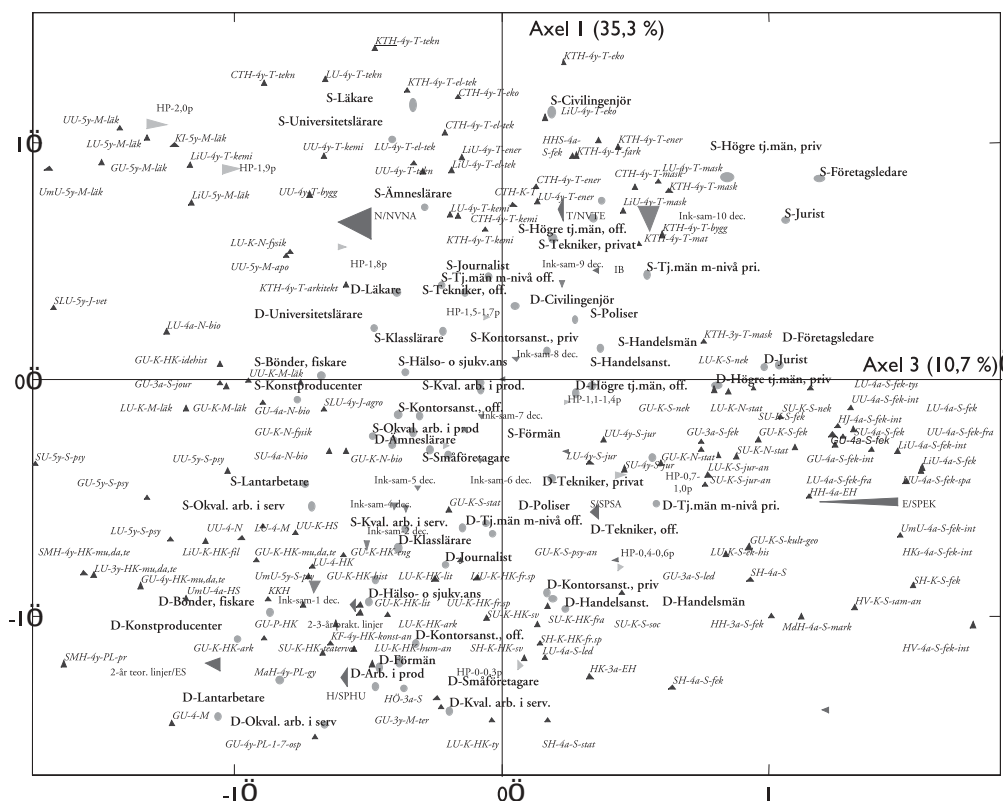
* Utbildningarna är klassificerade enligt principen högskola + längd på utbildning + inriktning (SUN-2000-nivå 1).

Graf 3. Elitutbildningarnas delfält 1998, 270 utbildningar, 32 sociala grupper, män och kvinnor separerade, dimension 1 och 2.*

* D- avser döttrar till sociala grupper 32-nivå (triangel med basen neråt). S- avser söner till sociala grupper 32-nivå (triangel med basen neråt). Ink-1-10 (triangel med basen uppåt) avser familjens inkomst i deciler. HP- (triangel med basen åt höger) avser poäng på högskoleprovet i sex olika kategorier. Gymnasieutbildningar är indelade i naturvetenskaplig linje/program (N/NVNA), teknisk linje/program (T/NVTE), humanistisk linje/program (H/SPHU), samhällsvetenskaplig linje/program (S/SPSA), ekonomisk linje/program (E/SPEK), Internationell baccalaureate (IB), 2-åriga teoretiska linjer/estetiskt program (ES), 2-3-åriga praktiska linjer/program, kompletterande 3-4-åriga teoretiska utbildningar (triangel med basen åt vänster). Utbildningarna (cirklar) är klassificerade enligt principen högskola + längd på utbildning + typ av program (generell eller yrkesinriktad) + inriktning (SUN-2000-nivå 4 för de flesta, i andra fall mer aggregerade nivåer).

Graf 4. Elitutbildningarnas delfält 1998, 270 utbildningar, 32 sociala grupper, män och kvinnor separerade, dimension 1 och 3.*

* D- avser döttrar till sociala grupper 32-nivå (triangel med basen neråt). S- avser söner till sociala grupper 32-nivå (triangel med basen neråt). Ink-1-10 (triangel med basen uppåt) avser familjens inkomst i deciler. HP- (triangel med basen åt höger) avser poäng på högskoleprovet i sex olika kategorier. Gymnasieutbildningar är indelade i naturvetenskaplig linje/program (N/NVNA), teknisk linje/program (T/NVTE), humanistisk linje/program (H/SPHU), samhällsvetenskaplig linje/program (S/SPSA), ekonomisk linje/program (E/SPEK), Internationell baccalaureate (IB), 2-åriga teoretiska linjer/estetiskt program (ES), 2-3-åriga praktiska linjer/program, kompletterande 3-4-åriga teoretiska utbildningar (triangel med basen åt vänster). Utbildningarna (cirkclar) är klassificerade enligt principen högskola + längd på utbildning + typ av program (generell eller yrkesinriktad) + inriktning (SUN-2000-nivå 4 för de flesta, i andra fall mer aggregerade nivåer).

ISBN 91-88874-91-5

Högskoleverket är en central myndighet för frågor som rör universitet och högskolor. Verket arbetar med kvalitetsbedömningar, tillsyn, uppföljningar, utveckling av högre utbildning, utredningar och analyser, bedömning av utländsk utbildning och studieinformation.